संत प्रबोधित मनोस्वरूप विचार

(Philosophical Discussion about Mind and its Expression by Santas)

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

संत प्रबोधित मनोस्वरूप विचार (आशयनिष्ठ समीक्षा)
Sant Prabodhit Manoswarup Vichar
(Philosophical Discussion about Mind and its Expression)

लेखक : प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे
‘आई’, समर्थनगर, श्रीरामचौक,
पाईपलाईन रोड, अहमदनगर ४१४००३
दूरध्वनी : (०२४१) २४२४१६७
भ्रमण भाष- ९८८१५००९४२
usahasrabuddhe@gmail.com
Website - www.anilsahasrabuddhe.com

प्रकाशक / मुद्रक
दिलीप महाजन / गौरी देव / योगिनी आठल्ये
मोरया प्रकाशन
‘अनुश्री’, ४०/१०, एरंडवणा, पुणे ४११०३८
मो. ९२२३५०१७९७, ८६००१६६२९७
६, ‘दिव्यकुंज’. सुदर्शननगर, R10 एम.आय.डी.सी.,
डोंबिवली (पूर्व) ४२१ २०३
email : info@moryaprakashan.com
web. www.moryaprakashan.com

प्रथमावृत्ती : २४ ऑगस्ट २०२१

© सौ. उषा अनिल सहस्रबुद्धे

अक्षरजुळणी : श्रीपाद कुलकर्णी

मूल्य २००/-

संतचरणी

शुभाशिर्वाद

।। श्रीहरिः ।।

स्वामी गोविन्ददेव गिरि
आचार्य– डी.लिट्. (मानद)
कोषाध्यक्ष,
श्रीरामजन्मभूमि तीर्थक्षेत्र (न्यास),
अयोध्या

'धर्मश्री', सूर्यमुखी दत्तमंदिर के समीप,
पुणे विद्यापीठ मार्ग, पुणे ४११०१६
दूरभाष : (०२०) २५६५२५८९
फॅक्स : (०२०) २५६७२०६९
swamigovindgirijigmail.com

मना करा रे प्रसन्न

अगदी किशोरवयापासून मला श्रीमद् भागवताच्या ज्या काही श्लोकांचे विशेष आकर्षण निर्माण झाले त्यातील एक महत्त्वाचा श्लोक म्हणजे –

दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च
श्रुतं च कर्माणि च सद्व्रतानि ।
सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ता
परो हि योगो मनसः समाधिः ।।

हा एकादश स्कंधांतर्गत भिक्षुगीतातील श्लोक होय! तसे पाहिले तर हा संपूर्ण अध्यायच मनाचे महत्त्व प्रभावीपणे रेखाटणारा अध्याय आहे. तरीही भावार्थासोबत या श्लोकातील नादमयता मला विशेष भावत गेली.

याच्या भावार्थाची खोली मात्र वाढत्या वयासोबत वाढत राहून शेवटी तिने या निर्णयापर्यंत पोचविले की हाच मला अध्यात्मशास्त्रातील केंद्रीय मुद्दा वाटू लागला व अभ्यासांती नि अनुभवांती तेच सत्य होय असे गमू लागले. चित्तशुद्धीशिवाय वेदांतशास्त्रात पाऊल पुढे पडत नाही, चित्तैकाग्र्य व चित्तनिरोध यांशिवाय योग नाही असे पातंजलशास्त्र म्हणते. गीतेच्या सहाव्या अध्यायात – ध्यानयोगात अर्जुनाला हाच प्रश्न भेडसावत असल्याचे दिसते.

इंद्रियांचे अनुगमन करणारे मन जीवननौकेची वाताहात करते असे

स्थितप्रज्ञविचारात गीता नोंदवते. या व अशा सर्व संस्कृत शास्त्रे व प्राकृत संत वाङ्मय विस्ताराच्या विहंगमावलोकनाने चाणक्याचे सूत्र **'सर्वं हि शास्त्रं इंद्रियजयः।'** सुदृढ ठरते. इंद्रियजयात ही मनोविजय हाच केंद्रीय मुद्दा ठरतो.

या मनाच्या स्वरूपाचे शास्त्रांच्या अवाढव्य पसाऱ्यात वर्णिलेले व सर्व संतांनी केलेले निरूपण अत्यंत प्रयत्नपूर्वक संकलित करून त्याला व्यवस्थित मांडण्याचे किचकट कार्य नगरचे श्रेष्ठ विद्वान प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी केले असून तद्विषयक 'मनोस्वरूप विचार' आणि 'संत-प्रबोधित मनोस्वरूप विचार' अशी दोन गहन पुस्तके मराठी सारस्वताला बहाल केली आहेत. हे महत्कार्य साधण्यासाठी त्यांनी जो अफाट व्यासंग केला आहे तो स्तिमित करणारा होय! या ग्रंथांचे नुसते अवलोकन ही आश्चर्यचकित करणारे आहे. मननपूर्वक वाचन करण्यास तर खूपच धैर्याची आवश्यकता अपेक्षित आहे. या अत्यंत साक्षेपी दोन साहित्यकृतींबद्दल व्यासंगी लेखकाचे हार्दिक अभिनंदन!

'जडाजडं मनो विद्धि' म्हणजे मन जड ही आहे व चैतन्यमय ही आहे. ते जितके द्रष्ट्याकडे वळते तितके चैतन्यमय होत जाते व जितके दृश्याकडे वळते तितके जड होत जाते असा योगवासिष्ठाचा विचार आहे, म्हणून सर्वांनी अधिकाधिक विचार आत्मस्वरूपाचा किंवा ईश्वराचा करणे श्रेयस्कर होय! म्हणूनच भगवान वेदाने प्रार्थना केली – **'तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु।'** माझे मन पवित्र संकल्पांनी भरलेले असो.

या सखोल ग्रंथांच्या चिंतनाने हीच प्रेरणा सर्वांना लाभेल व सर्वांचे कल्याण साधेल असा विश्वास वाटतो. मैत्रावरुणि अगस्त्य, जातकयज्ञ, अमृतगुटिका व ऋषि अगस्त्यकृत स्तोत्रमंजूषा या महत्त्वपूर्ण प्रकाशनांनंतर ही दोन दमदार पुस्तके लेखकाची सत्कीर्ति वाढवितील यात शंका नाही.

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या या व्यासंगाचे व मोरया प्रकाशनचे श्री. दिलीपजी महाजन यांचे हार्दिक अभिनंदन!

आषाढ व. ७ श्री ज्ञानेश्वरपदाश्रित
युगाब्द ५१२३
दि. : ३०/०७/२०२१

स्वामी गोविंददेवगिरि

प्रस्तावना

स्वरूप विचार

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचे व माझे अनुबंध काही दशकांचे आहेत. अहमदनगर ही त्यांची कर्मभूमी. तेथील पेमराज सारडा महाविद्यालयातून प्राचार्य म्हणून ते निवृत्त झाले. योगायोगाने मीही नगर येथील न्यू आर्टस्, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेजमध्ये तत्त्वज्ञानाचा प्राध्यापक म्हणून दशकभर काम केले. नगरसारख्या लहान शहरामध्ये एक लाभ होतो तेथे साहित्य आणि कला या क्षेत्रांत वावरणाऱ्या लोकांची संख्या कमी असल्यामुळे व शहराचा आकारही कमी असल्यामुळे, हे लोक एकमेकांना जवळून ओळखतात. कोणाचे काय चालले आहे, याची खबरबात त्यांना असते. एकत्रित येण्याचे प्रसंगही वारंवार येतात.

साहजिकच सहस्रबुद्धे आणि माझा परिचय झाला. मला ते करीत असलेल्या उपक्रमांमध्येही रस वाटू लागला. त्यातील काही गोष्टी अशा होत्या की त्या किंवा तत्सम काही गोष्टी करणे मला स्वतःला आवडले असते, पण माझ्यामागे मीच लावून घेतलेल्या व्यापांमुळे मला ते शक्य झाले नसते. या गोष्टी सहस्रबुद्धे करीत आहेत असे समजल्यावर मला अर्थातच आनंद होत होता. तसे होणे महत्त्वाचे होते. कोण करतो हा मुद्दा गौण. लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद, परम सत्तेचे चिंतन असलेली 'अनंत' ही कादंबरी, संत शेखमहंमद यांच्या साहित्याचे संपादन-प्रकाशन, लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला देशी पायावर उभे करणे असे काही उपक्रम सहजगत्या नजरेसमोर येतात. आपण स्वतः म्हणजे मी, त्या मी च्या सभोवतालचा लोकसमूह आणि माझ्यासह वर्तमान हा विशाल समूह जिच्यात नांदत आहे ती भौतिक सृष्टी आणि या जडचेतनाच्या आंतरक्रियांच्यामध्ये अनुस्यूत असलेले अनादिअनंत शाश्वत चैतन्यतत्त्व यांच्यात नेमका काय संबंध आहे हा सहस्रबुद्धे सरांचा चिंतनविषय, स्थायीभाव म्हणण्याइतपत त्यांना चिकटून बसला आहे. अनेक जण असे भेटतात की, त्यांना वरीलपैकी एखाद्या गोष्टीत स्वारस्य

असते व उर्वरित घटकांबद्दल औदासिन्य, प्रसंगी तुच्छता असते. हा संपूर्ण अस्तित्वव्यूहाला त्याच्या आंगोपांगासकट, सामोरे जाऊन आत्मज्ञान करणे हे येऱ्यागबाळ्याचे काम नव्हेच. शिवाय याविषयी चिंतन करणे वेगळे आणि या चिंतनात इतरांना सहभागी करून घेणे, त्याला सामूहिक स्वरूप देणे हे वेगळे. सहसा चिंतनशील व्यक्ती सामूहिक उपसर्गापासून दूर राहाणे पसंत करतात. सहस्रबुद्धे हे अपवाद! त्यांचा परिवार पारनेरकर महाराजांचा पूर्णाद्वैत संप्रदाय, अकोल्याच्या अगस्ती ऋषींशी निगडित असलेल्या संस्था, लोणावळ्यातील स्वामी विज्ञानानंदांचे प्रयोगनिष्ठ अभ्यासक, श्रीगोंद्याच्या संत शेखमहंमद बाबांवर प्रेम करणारा वर्ग, अशोकानंद महाराज कर्डिले यांसारखे वारकरी गणगोत अशा विविध आयामांना स्पर्श करीत विस्तारला आहे. शिवाय महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय पातळीवरील प्रशासकीय व ॲकॅडेमिक वर्तुळे आणखी निराळी. त्यात सहकारी व विद्यार्थी यांचा समावेश होतो. ते त्याला लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद म्हणतात. ती केवळ विचारप्रणाली नसून त्यांची स्वतःची जीवनशैली म्हणण्यापेक्षा जीवननिष्ठा आहे.

काही वर्षांपूर्वी सहस्रबुद्धे यांनी 'अनंत' हे आत्म्याचे दीर्घस्वगत वाटावे अशी कादंबरी लिहिली. मुळात चैतन्यस्वरूप असलेले एकमेवाद्वितीय चैतन्यरूप विविधतेने नटून आपण स्वतःच आपल्या समोर येते आणि या सर्व प्रक्रियेचे जणू ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यात सिंहावलोकन करते असा शांत आणि अद्‌भुत रसांची निष्पत्ती करणारी त्यांची साहित्यकृती मला सर्वार्थाने भावली. प्रसिद्ध जर्मन तत्त्ववेत्ता हेगेल यांचे तत्त्वज्ञानच कोणीतरी भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या चौकटीतून सांगत आहे की काय असे वाटून गेले. खरे तर तो त्यांच्या लोकनिष्ठ अध्यात्माचा तात्त्विक आधार होता.

सहस्रबुद्धे यांचा हा चाकोरीबाहेरील प्रयत्न कितीही स्पृहणीय असला आणि त्यांना तो जितका साधणे शक्य होते तितका साधला असता तरी त्याला एक अंगभूत मर्यादा आहे. दुसऱ्याला मध्ये न आणता एकाच्याच संदर्भात व भाषेत नानात्वाचे स्पष्टीकरण कसे आणि किती करणार. ज्ञानेश्वर महाराजांची 'चांगदेव पासष्टी' हे अशा कृतीचे सर्वोत्तम उदाहरण आहे. संवित्ती नावाच्या एकमेव ज्ञानतत्त्वाच्या आधारे ज्ञानदेवांनी या साऱ्या व्यापक दृश्य पसाऱ्याची उपपत्ती लावली आहे. कालक्रमातील रचनाक्रम ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव आणि पासष्टी असा असल्याचे आपण सर्वच जाणतो. खरे तर तो नदी समुद्राला मिळण्यापासून तिच्या उगमापर्यंत असा उलटा प्रवास आहे. समूर्त विशिष्टांकडून अमूर्त तत्त्व अशी

त्याची दिशा आहे. मात्र तात्त्विक क्रमाचा विचार केला तर ते पासष्टी, अमृतानुभव आणि ज्ञानेश्वरी असा असल्याचे लक्षात येते. पासष्टीमधील संवित्ती हे एक तत्त्व अमृतानुभवात शिव आणि शक्ती असे द्विधा होते आणि ज्ञानेश्वरीत प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या पातळीवर त्याचे महाभारत झालेले असते. ज्ञानेश्वरीच्या अठराव्या अध्यायात 'शैव म्हणजे शक्ती' हा संदर्भ अमृतानुभवातील (शिवासह) शक्तीच्या, 'ज्ञानी इयेते संवित्ती' हा पासष्टीतील एकतत्त्वाचा आणि 'आम्ही परम भक्ती । आपुली म्हणो ।।' हा ज्ञानेश्वरीतील जगाच्या नानात्वाला एकत्वात गुंफू शकणाऱ्या भक्तीचा आहे.

शिव आणि शक्ती असे म्हणणे हे एक प्रकारे तत्त्वांचे मानवीकरण किंवा दैवतीकरण आहे असे म्हणता येईल. ब्रह्म आणि माया (वेदांत) किंवा प्रकृती आणि पुरुष (सांख्य) यांना एक तसे म्हणता येणार नाही. 'ब्रह्म' हा शब्द पुलिंगी नसून नपुसकलिंगी आहे आणि 'प्रकृती' शब्द स्त्रीलिंगी असला तर त्याच्याशी समानार्थी असलेला व वापरला जाणारा दुसरा शब्द 'प्रधान' स्त्रीलिंगी नाही. शिव आणि शक्ती मात्र सरळ सरळ (पुरुष) दैवत आणि (स्त्री) देवता यांचा वाचक मानता येतो. खरे तर या तिन्ही जोड्यांच्या विवेचकांनी एकमेकांवर प्रभाव टाकत एकमेकांची उसनवारीही केलेली आहे. (जी वैदिक दर्शनांपुरती मर्यादित नसून बौद्धांच्या एका पंथानेही प्रज्ञा आणि उपाय अशी एक द्वंद्वात्मक जोडी कल्पिलेली आहेच.)

एकीकडे शाश्वत असे अद्वैत तत्त्व आणि दुसरीकडे विश्वातील नानाविध जीवांचा चाललेला नाशिवंत व्यवहार यांच्यातील अंतर कसे भरून काढायचे हा खरा प्रश्न उपस्थित होतो. प्रकृती, माया किंवा शक्ती असे दुसरे तत्त्व मानून काही एक व्यवस्था लावता येते. तथापि यांच्यापैकी कोणतेही तत्त्व आणि त्याच्याशी समांतर मानले गेलेले एकमेव तत्त्व यांच्यातही द्वैत ठरते. ते अनुबंध्य होऊ द्यायचे नसेल तर ते मूल तत्त्व आणि विश्व यांच्यामधील दुसरे तत्त्व यांच्यातही कोणते तरी सेतुतत्त्व (Bridging Principle) हवे म्हणजेच मूळ एकमय तत्त्व (ब्रह्म/पुरुष/शिव) आणि नानात्वाने नटलेले विश्व यांच्यातील दरी सांधण्यासाठी दुसऱ्या एका तत्त्वाला गृहित धरायला हवे. (माया/प्रकृती, शक्ती) मात्र पहिल्या आणि आता गृहित धरलेल्या दुसऱ्या तत्त्वामध्ये काहीतरी संबंधसूत्र असण्याची गरज आहे. असे तत्त्व की जे एकीकडे चैतन्यमय एकमेव तत्त्वाशी आणि दुसरीकडे नानात्वाची क्षमता असलेल्या नानात्वास कारणीभूत ठरलेल्या दुसऱ्या तत्त्वाशी निगडित असणार.

हे तत्त्व म्हणजे मन. मन हे एकीकडे जड तत्त्व आहे म्हणून ते प्रकृतीत मोडते, पण दुसरीकडे ते इतके सूक्ष्म व तरल आहे की त्याला त्या एक मूलतत्त्वाचाच भाग मानण्याचा मोह व्हावा. मूलभूत चैतन्यतत्त्वाचे स्वरूप समजून घ्यायचे असेल तर या मध्यवर्ती मनाच्या माध्यमातून, त्याला हाताशी धरून.

अनिल सहस्रबुद्धे यांनी हा मुद्दा अचूक हेरला आणि त्याचे खोलवर चिंतन केले. त्यांच्या या चिंतनाचे फळ म्हणजे दोन भागांमधील प्रस्तुत पुस्तक पहिला भाग 'मनोस्वरूप विचार' आणि दुसरा 'संत प्रबोधित मनोस्वरूप विचार'. पहिल्या भागात सहस्रबुद्धे स्वतःचे चिंतन मांडतात व दुसऱ्यात त्यासाठी संतविचारांचा आधार शोधतात. पहिल्या पुस्तकासंबंधी ते लिहितात, '' 'मनोस्वरूप' हा शब्द आत्मस्वरूप आणि मन यांचा स्वरूपसंबंध सूचित व्हावा यासाठी योजला आहे. परमात्मस्वरूप आणि सृष्टीस्वरूप व ओघाने मानवी आत्मस्वरूप आणि मनोस्वरूप यांचा थेट स्वरूपसंबंध उलगडावा, असा हेतू ग्रंथमांडणी करताना समोर ठेवला आहे. हा स्वरूपसंबंध महर्षी वेदव्यास यांनी 'भागवतपुराण' आणि 'भगवद्‌गीता' यांतून सूचकतेने मांडला आहे. भगवान पतंजलींनी योगविज्ञानात अनुरोधित केला आहे.''

हा झाला प्राचीन इतिहास. त्याचा, गरज असेल व जमेल तेवढा आधार सहस्रबुद्धे घेतातच, पण त्यांची मुख्य मदार आहे ती ज्ञानदेवांवर! ते लिहितात, ''तोच स्वरूपसंबंध सूचित व्हावा, या सुप्त हेतूने, ज्ञानस्वरूप माऊली ज्ञानेश्वरांनी 'स्वसंवेद्य आद्य आत्मरूप' उद्‌घटित केले आहे. त्याचबरोबर मनोस्वरूप आणि वाणीस्वरूप यांच्यातील स्वरूपसंबंधाचे, व्यापक आणि मर्यादादर्शक विवेचन करीत, आत्मस्वरूप आणि मनोस्वरूप यांचा स्वरूपसंबंध स्पष्ट केला आहे.

सहस्रबुद्धे यांच्या विवेचनातील 'स्वरूपसंबंध' हा शब्दप्रयोग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. न्यायशास्त्राच्या लक्षणाची (व्याख्येची) चर्चा करताना तटस्थलक्षण आणि स्वरूपलक्षण असे प्रकार मानले आहेत. तटस्टलक्षणेत सांगितला गेलेला लक्षित गुणधर्म हा अपघाती असतो. तो वस्तूत प्रविष्ट होऊन वस्तूचा अंगभूत झालेला नसतो. त्याच्याशिवाय ती वस्तू अस्तित्वात येऊ शकते, राहू शकते. याउलट स्वरूपलक्षणात वस्तूच्या अशा गुणाकडे निर्देश केला जातो की तो वस्तूच्या अंगभूत आहे. तिच्यात प्रविष्ट झालेला आहे.

'स्वरूपसंबंध' शब्दाचा विचारही असाच करायला हवा. हा संबंध वेदांत्यांच्या अभ्यासाने झालेला अभ्यास किंवा भ्रम नाही. तसेच तो अपघाती,

यादृच्छिकही नाही. तो खरोखरचा अंगभूत संबंध आहे.

आपल्या विवेचनात सहस्रबुद्धे यांनी ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्याच ओवीतील 'स्वसंवेद्या' या शब्दावर भर दिला आहे. किंबहुना ती ओवी त्यांच्या ग्रंथाचे ध्रुवपद आहे असे म्हटले तरी चालण्यासारखे आहे.

मनाचे हे महत्त्व न्यायवैशेयिक दर्शनांनी त्यांच्या प्रमाणमीमांसेत फार चांगले टिपले आहे. प्रत्यक्ष ज्ञान म्हणजे इंद्रिय आणि अर्थ (ज्ञेय वस्तू) यांच्यातील सन्निकर्षातून उद्‌भवणारे ज्ञान हे त्यांचे प्रत्यक्ष ज्ञानाचे लक्षण सर्वज्ञात आहे. त्यानुसार प्रत्यक्ष ज्ञान होते तेव्हा ज्ञानेंद्रिय (उदा. डोळा, कान) आणि ज्ञेय वस्तू (रूप, ध्वनी) यात प्रत्यक्ष संबंध येत असतो, पण ही झाली अर्धी गोष्ट. उरलेली अर्धी गोष्ट ही आहे की, मनाचा आत्म्याशी संबंध प्रस्थापित झाला तरच (प्रत्यक्ष) ज्ञान होईल. आपल्या नजरेसमोर घडणारी एखादी घटना कित्येकदा आपल्याला घडलेली कळतच नाही. डोळा आणि घटना यांच्यात संन्निकर्ष झालेला असतोच, पण मन आणि इंद्रिय यांच्यात तसा संबंध न आल्यामुळे ते ज्ञान आत्म्यापर्यंत पोहचलेले नसते.

मन आणि मनाच्या स्वसंवेद्यतेचा संबंध मानवी जीवनाशी कसा लावायचा या प्रश्नाचे उत्तर मिळण्यासाठी सहस्रबुद्धेंचे एक दीर्घ अवतरण देणे उचित ठरावे. ''जीवनानुभूतीचे सुखदुःखात्मक संवेदन भोगताना, त्या पलिकडील शाश्वत आनंदाचे संवेदनही, त्याच जीवनानुभूत अनुभवायाचा प्रयत्न करायचा असे संवेदन झाले; की सुखदुःखात्मक जीवनाचा विसर पडून आपण आनंदमग्न होतो. त्या आनंदाभूतीने जगण्याची उमेद वाढावी, जगण्याचे सार्थक झाले असे वाटावे, किंबहुना त्याच आनंदाभुतीसाठी जीवनातील सुखदुःखाच्या लाटांवर स्वार होऊन; मर्त्यतेच्या मार्गावरून, प्रवासत, मृत्यूच्या कुशीत शिरतानाही; जीवनमुक्ततेचे, आनंदाचे संवेदन अमर्त्यपणे भोगावे असा निश्चय झाला.''

हे सामर्थ्य मानवी जन्मातच मिळते. म्हणून ''नरदेहालाच संवेदित होणाऱ्या, समग्र, परिपूर्ण, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वरूपाने, स्वकर्मस्वरूप प्रकटविलेले, नरदेह हे सर्वश्रेष्ठ आश्चर्य आहे.''

अशा स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वरूपशक्तीसाठी 'मन' हा शब्दप्रयोग करण्यात आल्याचे सहस्रबुद्धे सांगतात. ते 'आद्य, स्वसंवेद्य, स्फुरणात्मक आत्मस्वरूप' होय.

अशा प्रकारे मनाच्या माध्यमातून स्वसंवेद्य झालेल्या आत्म आत्मरूपाने

मांडलेला ज्ञानविज्ञान आणि कर्माचा प्रपंच म्हणजेच हे विश्व.

सहस्रबुद्धे यांच्या विवेचनाला ज्ञानेश्वरीत आधार मिळतो. ''अर्जुना, मी हे पहिले । मी तोचि मनाने व्याले ।'' किंवा ''वाया मन हे नाव । एरवी कल्पनाचि सावेव । जयाचेची संगे जीव । दशा वस्तु ।।'' जीवाशी लपंडाव खेळत स्वप्रत्यय घ्यायच्या आत्मतत्त्वाचे माध्यमही मनच आणि हा खेळ खेळता-खेळता आत्मतत्त्वापर्यंत पोहचण्यासाठी जीवाला उपलब्ध असलेले माध्यमही मनच. अशी मनाची ही दुहेरी भूमिका आहे. माणसासाठी मन ही एक 'कनेक्टिव्हिटी' आहे. त्याच्यामार्फत तुम्ही सुखदुःखात्मक कर्मप्रभाव विश्वाकडे जाऊ शकता. त्याच्याच मार्फत तुम्ही स्वसंबंध आत्मस्वरूपापर्यंतही पोहचू शकता. आत्मवस्तूला जीवदशेपर्यंत पोहचवणारे मनच आणि जीवाला आत्मवस्तूचा लाभ करून देणारे मनच.

या प्रक्रियेचे वर्णन करताना सहस्रबुद्धे लिहितात, ''लोकसंबंधी, सामाजिक व्यवस्था, राज्यव्यवस्था, कुटुंबव्यवस्था, धर्म, नीती, तत्त्वज्ञान यांचा जीवनाशी संबंध, कला, क्रीडा यांचा जीवनाशी संबंध या मनःपूत मांडणीमध्ये स्वाभाविक आत्मरूप मनाचे, आद्य, स्वसंबंध, आत्मरूप संवेदनापासून एवढे विचलन झाले की, मानव देहाहंकारवश तर झालाच, त्याचबरोबर मनाच्या अस्तित्वाविषयीच्या भ्रामक कल्पना मनाच्या ठिकाणी भासमान झाल्या.''

या 'विचलित मनाला संचालित करणे' हेच अध्यात्म असे सहस्रबुद्धे यांच्या विवेचनातून निष्पन्न होते.

वेदांनी परब्रह्माचे वर्णन करताना अनेक गोष्टी सांगत त्यांचा 'नेति, नेति' म्हणत निरासही केला हे सहस्रबुद्धे निदर्शनास आणतात. ज्ञानोबारायांनी त्याच्या स्वसंवेद्यता या वैशिष्ट्याकडे लक्ष वेधले. ''हे तत्त्व सच्चिदानंदस्वरूप असून ते विश्वोत्पत्तीला कारण आहे; त्याकडे महर्षी वेदव्यासांनी लक्ष वेधले होते. व्यासांच्या ज्ञानाविषयी कृतज्ञता व्यक्त करून, माऊली ज्ञानेश्वर निजरूपाच्या स्वसंवेद्यता या स्वभाववैशिष्ट्याकडे लक्ष वेधतात.''

थोडक्यात सांगायचे म्हणजे आत्मवस्तूचे पहिले स्फुरण म्हणजे मन. या स्फुरद्रुपाकडे सकारात्मकतेने पहिल्यांदा पाहिले काश्मीर शैव किंवा प्रत्यक्षिता दर्शनाने. ज्ञानेश्वरांवर परंपरेने या दर्शनाचा प्रभाव होताच. मात्र नंतर त्यांच्या तत्त्वज्ञानाची महाराष्ट्रातील शांकर वेदांती अभ्यासकांनी ओढाताण करून हा मुद्दाच हरवून टाकला. सतराव्या शतकातील विचारवंत शिवकल्याण यांनी

अमृतानुभवावर नित्यानंदी टीका लिहून या मुद्याचे चांगले विवेचन केले होते. पण नंतर तो मागे पडला. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात वारकरी संप्रदायातील थोर दार्शनिक दादा महाराज सातारकर यांनी त्याचे पुनरुज्जीवन करायचा प्रयत्न केला. महाराजांच्या मांडणीला त्यांच्या डॉ. भा. पं. बहिरटांसारख्या शिष्यांनी तात्त्विक चौकटीत बसवायचा प्रयत्न केला. सहस्रबुद्धे यांचा हा प्रयत्न त्यांचा पुढील टप्पा होय. शिवकल्याण, दादा महाराज इ.च्या मांडणीत मानवी जीवनाच्या सामूहिक आणि संस्थात्मक अंगाकडे पुरेसे लक्ष दिले गेले नाही. सहस्रबुद्धे ही उणीव भरून काढताना दिसून येतात. ''या मनोस्वरूपाने सामूहिक जीवनात वर्तन करण्यासाठी कुटुंब या संस्थेपासून विश्वात्मकता येथपर्यंत, संस्थांची उतरणच जणू विश्वात्मक मानवी जीवनासाठी मानवाने निर्माण केली'' असे सहस्रबुद्धे लिहितात. तेव्हा त्यांनी एका ओळीत हेगेलचे तत्त्वज्ञान सांगून टाकलेले असते. हेगेलच्या विचारात पौर्वात्य देशांच्या योगदानाला अजिबात स्थान नाही. त्यात परत हिंदुस्थान आणि महाराष्ट्र यांची विचारणाच नको. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी हेगेलच्या वैगुण्याकडे बोट दाखवून न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी विशेषतः जगाच्या वैचारिक आणि मानवी इतिहासात मराठ्यांनी टाकलेल्या योगदानासंबंधीच्या विवेचनाकडे कसे लक्ष वेधले होते ते निदर्शनास आणले होते त्याची येथे आठवण होते. हेगेलने जे काही लिहिले त्याचे वर्णन Spiritual Anthripology असे करता येईल. पाश्चात्य परंपरेत हा तसा नवा प्रकार नव्हता. मध्ययुगातील संत ऑगस्टाइन वगैरे ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी हा प्रयोग पूर्वी केला होता, पण मुख्यत्वे दैवतशास्त्रीय भाषेत हेगेलने तो तात्त्विक परिभाषेत मांडला असे म्हणता येते. आता सहस्रबुद्धे हा विचार भारतीय दर्शनांच्या अनुबंधाने कसा मांडता येईल याचा जणू वस्तुपाठच रचित आहेत. शंकर रामचंद्र राजवाडे यांनी असा काहीसा प्रयत्न आपल्या नासदीय सूक्तावरील भाष्यात केला होता, पण त्यांचा भर कामशास्त्रावर असल्यामुळे त्यातील क्षमता त्यांच्या स्वतःसह कोणाच्याच लक्षात येऊ शकली नाही. सहस्रबुद्धे यांना कामपुरुषार्थाची चर्चा करण्यात काहीच अडचण नाही. तथापि त्यांचा प्रकल्प व्यापक आहे.

सहस्रबुद्धे यांचा खालील परिच्छेद त्यांच्या विवेचनाचे वेगळेपण सिद्ध करण्यास पुरेसा आहे. ते लिहितात, ''मोक्ष हा पुरुषार्थ दोन स्तरांवर सिद्ध करायचा असतो. एक वैयक्तिक स्तरावर, दुसरा सामूहिक स्तरावर. वैयक्तिक मनोस्वरूपसिद्धी म्हणजे विजनवासात जाऊन परब्रह्मस्वरूप होणे. समाधीमग्नतेने देह विसर्जित

करून, वा विदेही होऊन परब्रह्मस्वरूप अनुभवाने अर्थात निजरूप होणे होय. सामूहिक स्तरावर मोक्ष याचा अर्थ प्रेमपूर्वक निष्काम कर्मतत्परता होय. धर्म, अर्थ आणि काम हे तीनही पुरुषार्थ आधी निरुपिल्याप्रमाणे सामूहिक जीवनात सिद्ध करणे म्हणजेच परब्रह्मस्वरूपाने प्रकट होणे होय. हाच नरदेहाचा खरा मोक्ष होय. यालाच लोकनिष्ठ अध्यात्म असे म्हणतात.''

खरे तर हाच महाराष्ट्रातील ज्ञानदेव ते तुकोबा या संतपरंपरेच्या उपदेशाचा गाभा आहे. याची यथार्थ कल्पना असल्यामुळेच सहस्रबुद्धे यांनी 'संत प्रबोधित मनोस्वरूप विचार' हा दुसरा भाग संतांच्या मनोविचारांसाठी राखून ठेवला आहे.

एका अत्यंत महत्त्वाच्या विषयाकडे लक्ष वेधल्याबद्दल डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन!

– सदानंद मोरे

अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,

ज्येष्ठ भाष्यकार, विचारवंत, तत्त्वज्ञ व साहित्यिक

●●●

संतवचनातून मनोस्वरूपाचे उद्‌घाटन!

हरि ॐ

संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ।
ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारिले देवालया ।।
नामा तयाचा किंकर । तेणे केला हा विस्तार ।
जनार्दन एकनाथ । खांब दिला भागवत ।।
तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ।।
बहेणी फडकते ध्वजा । निरूपण आले ओजा ।।

सर्वसामान्य माणसांनाही भक्तीचा अधिकार असलेला भागवत धर्म, महाराष्ट्रामध्ये संतांच्या कृपेमुळे विस्तारला. या कार्यामध्ये संत ज्ञानेश्वरांपासून संत तुकारामांपर्यंत अनेक संतांचे योगदान खूपच मोलाचे आहे. अशा संतांचे कार्य अतिशय समर्थपणे वरील अभंगामध्ये, संत तुकारामांच्या श्रेष्ठ शिष्या संत बहिणाबाई यांनी वर्णन केले आहे. दैनंदिन जीवनामध्ये सर्वप्रकारचे कार्य करीत असताना विठू माऊलीच्या भजनात लीन होऊन आपला उद्धार करण्याचा मार्ग या संतांनी दाखविला. 'नरेचि केला हीन किती नर.. येथपासून नर करणी करे तो नर का नारायण बन जाए...' येथपर्यंतचा प्रचंड आवाका असलेल्या या संतसज्जनांच्या मार्गदर्शनाला तोडच नाही. माणसाचे अवघे जीवन धन्य धन्य करण्याचे कार्य संतांनी लीलया केले आहे.

आयुष्याचे सार्थक करायचे तर हातून होणारे प्रत्येक कार्य शुद्ध असायला हवे. कर्म शुद्ध होण्यासाठी त्याला प्रेरणा देणारे 'मन' शुद्ध असले पाहिजे. या 'मनाला' शुद्ध राखण्याचा मार्ग संतांनी त्यांच्या अभंगातून दाखविला आहेच. याशिवाय जवळजवळ प्रत्येक संताने 'आधी केले, मग सांगितले' असेच जीवन जगून दाखविले आहे.

या 'मनाच्या' शुद्धीसाठी, मनाच्या उद्धारासाठी मनाची पताका उंच फडकण्यासाठी संतांनी केलेल्या कार्याचा आढावा घेण्याचे कार्य प्रा. डॉ.अनिल सहस्रबुद्धे सरांनी केला आहे. त्यांनी यासंदर्भात दोन ग्रंथ लिहिले आहेत. १. मनोस्वरूप विचार (Philosophical Discussion about Mind – Existence And Expression.) २. संत प्रबोधित मनोस्वरूप विचार (Philosophical Discussion about Mind and its Expression by saints) हे दोनही ग्रंथ म्हणजे मनाचा सर्वांगिण विचार मांडणारे अलौकिक लेखनकार्य आहे. तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून सर्वंकष विचार त्यांनी पहिल्या ग्रंथात मांडला आहे. याच मनाचा अतिशय सोप्या पद्धतीने संतांनी केलेला विचार आणि त्याचे आजच्याही काळात असलेले महत्त्व याची मांडणी त्यांनी दुसऱ्या ग्रंथात केली आहे.
या दुसऱ्या ग्रंथाबद्दल काही विचार मांडण्याचा प्रयत्न करीत आहोत.

डॉ.सहस्रबुद्धे यांनी 'संत प्रबोधित मनोस्वरूप विचार' या ग्रंथाच्या मनोगतामध्ये या ग्रंथामागची भूमिका विषद केली आहे. माणसाचा, माणूसपणाचा आविष्कार असलेल्या मनाबद्दल वेद, उपनिषद, गीता यांनी केलेली मांडणी वैविध्यपूर्ण आहे. ही मांडणी अनेकवेळा तत्त्वज्ञानाच्या गहन चर्चेमध्ये गुंतून जाते. या मनाचे स्वसंवेद्य स्वरूपाचे तत्त्वज्ञानात्मक चिंतन 'मनोस्वरूपविचार' या ग्रंथात केलेले आढळते. पण ते चिंतन करून झाल्यावर, ऋषिमुनींना जाणवलेले 'मनोस्वरूप' संतांच्या दृष्टीने कसे होते, याबद्दलचे चिंतन ग्रंथरूपाने मांडणे आवश्यक वाटले. या चिंतनाचे मूर्त स्वरूप म्हणजेच 'संत प्रबोधित मनोस्वरूप विचार' हा ग्रंथ होय. **मनोगतामध्ये ते म्हणतात, ''मध्ययुगीन संतांनी मनोस्वरूप सिद्धीसाठी भक्तीसाधनेचा मार्ग प्रबोधित केला.'' संतांच्या कार्याचे महत्त्व प्रतिपादन करण्याचे आपले उद्दिष्ट या एका वाक्यामध्ये मांडले आहे.**

अशा मौलिक ग्रंथरचनेसाठी दीर्घकाळ चिंतनाची आवश्यकता असते. डॉ.सहस्रबुद्धे यांनी गेली अनेक वर्षे तत्त्वचिंतनामध्ये घालविली आहेत. विज्ञानाची पार्श्वभूमी आणि अध्यात्माची ओढ या दोन्हींचा समन्वय त्यांच्या जीवनामध्ये त्यांनी उत्तमरीत्या घातलेला आढळतो. जीवनप्रेरणा अशा उच्च तत्त्वांनी घडल्याने त्यांच्या हातून होणारे लेखनही केवळ तात्त्विक न राहता अनुभूतीपूर्ण झाले आहे.

कृतज्ञतेचे भाव :–

आयुष्याच्या वाटचालीमध्ये काही प्रेरणास्थाने निर्माण होण्याचे भाग्य सरांना लाभले. त्यांच्या 'मनोस्वरूप विचार'या तात्त्विक ग्रंथामध्ये 'मन' या

अस्तित्वाचा विचार करून ग्रंथलेखन करण्याची प्रेरणास्थाने त्यांनी उद्‌धृत केली आहेत. डॉ.सहस्रबुद्धे म्हणतात, ''मनशक्तीचा विकास करता येईल, यासाठी अनेक प्रयोग, अनुभवातून सिद्ध केले आहेत. पू. स्वामी विज्ञानानंद यांनी मनशक्ती विकासावर भर दिला आहे. स्वामीजींनी मन आणि आत्मस्वरूप यांच्या परस्पर संबंधाचा विचार करून, मनोविकास परिपूर्णपणे कसा साधता येऊ शकतो, याविषयी आधुनिक विज्ञाननिष्ठेने आणि प्रयोगसिद्धतेने प्रणाली विकसित केली आहे.'' तसेच त्यांचे प्रेरणास्थान पू.डॉ. रामचंद्र पारनेरकर यांचाही आदरपूर्वक उल्लेख केला आहे. 'पूर्णवाद भूमिकेतून, मोठ्या सूचकतेने जीनवनिष्ठ विचार मांडून, कार्यसिद्धांताला जीवनकलेचे स्वरूप देणारे पू.डॉ. रामचंद्र पारनेरकर यांच्या 'जीवनकला मंदिराचा' प्रकल्पही उल्लेखिलेला आहे.' या दोन्ही ज्ञानमार्गी संस्थांची प्रेरणा 'मनोस्वरूप' ग्रंथलेखनामागे असल्याचे त्यांनी अतिशय नम्रतेने आणि कृतज्ञभावाने म्हटले आहे.

ज्याप्रमाणे ज्ञानेश्वर माऊलींनी व्यासांचा मागोवा घेत 'भाष्यकाराने वाट पुसतु' असे नम्रपणे निवेदन केले, त्याच भावनेने डॉ. सहस्रबुद्धे सरांनी आपल्या ग्रंथरचनेची प्रेरणास्थाने वर्णन करून कृतज्ञतांजली अर्पण केली आहे.

हल्लीच्या व्यवहारी जगामध्ये 'दुसऱ्याचे तेही माझेच' असे मानण्याची पद्धत सर्रास आढळते. त्याच जगामध्ये सरांसारखे अपवादही आढळतात, की जे ग्रंथलेखन करतानाही आपल्या प्रेरणास्थानांशी कृतज्ञ राहून ते व्यक्तही करतात.

आता आपण मूळ ग्रंथाकडे वळूया. 'संतांचा मनोस्वरूप विचार' ग्रंथाच्या पहिल्या प्रकरणात डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी विविध संतांनी सविस्तरपणे वर्णिलेल्या मनोस्वरूपाबद्दल सविस्तर मांडणी केली आहे.

मन म्हणजे काय? :–

'संतांचा मनोस्वरूप विचार' मांडताना डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी 'मन म्हणजे काय?' हे स्पष्टपणे मांडले आहे. मध्ययुगीन संतांच्या अभंगाचा धांडोळा या ग्रंथात आहेच. त्याबरोबरीने त्यांनी वेद, उपनिषदे, गीता यांचाही संदर्भ वेळोवेळी घेतला आहे. अगदी चारही वेदांचे महावाक्य, येथपासून गीतेमधील भगवान कृष्णांचे वचन, याद्वारे मनाचे स्वरूप मांडले आहे. **डॉ.सहस्रबुद्धे म्हणतात, ''मनोस्वरूप विचार, सिद्धांत म्हणून मांडताना 'आत्मस्वरूप' हे मनोस्वरूप अविष्कृत होते, असा स्वरूपसंबंध ढोबळमानाने सिद्धांत बीज म्हणून स्वीकारावा लागतो.**'' या मनाचे स्वरूप कसे विस्तारले, त्याचे मूळ कोठे आहे हे सांगताना ते

म्हणतात, ''ही जी स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकता आहे, यालाच 'मन' असे म्हणता येते. मन हे असे स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेमुळे, आत्मस्वरूपाच्या स्वरूपसंबंधाने, आविष्कृत होते, म्हणूनच ते मनोस्वरूप होते. आत्मस्वरूप हेच त्याचे मूळ असते.'' **मन आणि आत्मा हे वेगवेगळे तत्त्व नसून ते एकच तत्त्व आहे, असे स्पष्टपणे डॉ. सहस्रबुद्धे मांडतात.**

या ठिकाणी 'मनशक्ती प्रयोगकेंद्राचे' प्रथम चिंतक स्वामी विज्ञानानंद यांच्या 'विज्ञान परिभाषेत गीता' या ग्रंथातील प्रबंध तीन 'मन म्हणजे काय' याचा संदर्भ देणे उचित वाटते. **स्वामीजी म्हणतात, ''मनुष्याला काय हवे आहे याचे उत्तर सोपे आहे, सुख हवे आहे. पण सुख कशाला होते? शरीराला की मनाला, आत्म्याला की आणखी कशाला?'' हा मूलभूत प्रश्न निर्माण करून त्याचे उत्तरही ते पुढीलप्रमाणे देतात. या कोंडीतून विज्ञानाने आता वाट काढली आहे. मानवी घडणीत निसर्गाने जड वस्तूचा वापर केला आहे, हे ढोबळमानाने सत्य आहे. त्यापलीकडे उदा. मानव ज्या जडाशी (शरीराशी) बद्ध आहे, त्यापलीकडे काही वस्तू जागती आहे असे विज्ञानाने आता म्हटले आहे. जडात तथाकथित अचलता, मनात चलप्रेरणा आणि त्यापलीकडे आत्मा मानला तर त्याला पूर्ण अचलता, अशी ही त्रिस्थळी आहे.** येथे स्वामीजींनी जड सृष्टी आणि त्यापलीकडे मन/आत्मा ही प्रेरक शक्ती अशी स्पष्ट मांडणी केली आहे. वेदांताचे अद्वैततत्त्व विचारात घेऊन ते पुढे असेही म्हणतात की, 'कोणी सांगावे, यापैकी एक किंवा दोनच वस्तू सत्य असतील.' पण विज्ञानाच्या चालू मर्यादेत तूर्त हा अखेरचा शब्द ठरला आहे.'**स्वामीजींनी मन आणि आत्मा याचे एकरूपत्व मांडताना म्हटले आहे की 'विकारसहीत अस्तित्व म्हणजे मन आणि विकाररहित अस्तित्व म्हणजे आत्मा. या अधिक स्पष्टपणाने म्हणायचे तर शुद्ध स्वरूपात असतो तो आत्मा, आणि अशुद्ध स्वरूपात असते ते मन.**' नाण्याच्या दोन बाजू असतात, पण नाणे मात्र एकच असते, तसे मन आणि आत्मा दोन स्वरूपे नसून फक्त विकाररहित आणि विकारसहित एवढीच त्याची विभागणी आहे.

थोडे सविस्तरपणे हे मांडण्याचे कारण म्हणजे संतांच्या अनुभवसिद्ध मांडणीला विज्ञानाच्या परिभाषेत मांडणाऱ्या स्वामीजींनी मन, आत्मा याचे केलेले वर्णन महत्त्वाचे आहे. 'प्रकाशवेगाच्या पलीकडे जाते ते मन आणि म्हणून ते अजड' अशी मनाची 'अजड' स्वरूप व्याख्या स्वामीजींनी विज्ञानाचे विविध संदर्भ देत केली आहे. डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी जीवसृष्टी आणि मन याची मांडणी केली

आहे, ती मला तरी वरील स्वामीजींच्या तत्त्वमांडणीला पूरक वाटली. डॉ. सहस्रबुद्धे त्यांच्या शब्दात सांगतात की, ''सृष्टीस्वरूप हे आत्मांश किंवा आत्मांशपुंज स्वरूपात जाताना सगुण, साकार, सविकार असा अष्टधाप्रावृतिक रूप + आत्मांश किंवा आत्मांशपुंजरूप = सृष्टीतील रूप, हे सूत्र ध्यानात ठेवावे लागते.'' जडसृष्टी आणि चेतनसृष्टी या व्यवहारी जगातील अनुभवाला येणाऱ्या तत्त्वांबद्दल ही मांडणी खूप महत्त्वाची आहे.

अध्यात्म आणि विज्ञानाचा मेळ :–

स्वामी विज्ञानानंद यांनी 'मना'चे स्वरूप वर्णन करताना विज्ञानाप्रमाणेच संतांच्या अभंगांचाही आधार 'संतसंगती' या ग्रंथात केला आहे.

संत तुकाराम महाराजांच्या 'मन करा रे प्रसन्न' या अभंगाचे विवरण करताना ते म्हणतात, 'मनाची समाधानी स्थिती हाच मोक्ष असतो. मोक्ष म्हणजे मुक्ती. मला सुख मिळेल का? ते टिकेल का या भयापासून मुक्ती हवी.' 'नको नको मना गुंतु मायाजाळी' या अभंगात विकारांच्या मायाजाळापासून मुक्ती सुचविली आहे. संत एकनाथ महाराज 'मनोभाव जाणोनि माझा । सगुणरूप धरिले वोजा ।' या अभंगात वरवरच्या पूजेच्या उपचारांपेक्षा शुद्ध आणि मोकळ्या मनाचे महत्त्व सांगत आहेत. तर 'माझे मन अतिचंचल, त्यासी बांधा तुम्ही सबल' या अभंगात मनाचे अधिष्ठानच सुखदु:खाला कारण असते, असे सांगितले आहे. 'अंतर मम विकसित करो, अंतर तर हे निर्मल करो, उज्वल करो, सुंदर करो हे' या बंगाली भजनाचा दाखला देत स्वामीजी म्हणतात, 'मन विकसित करण्याची ही भावना सहज आणि सुंदर आहे.' ज्ञानेश्वर माऊलींच्या 'मन मारूनिया मुक्त पै केले । मीपण माझे नेले हिरोनिया' या अभंगाचा संदर्भ देऊन 'मनाचे सामर्थ्य ब्रह्म होण्याएवढे मोठे आहे' असे
वर्णन केले आहे.

थर्मोडायनॅमिक्सच्या नियमांचा संदर्भ देऊन स्वामीजी म्हणतात 'विषमता ही मूलत: मनाची आहे. जडातील समता या शब्दसंहितेला अर्थही नाही. मनाची समता करणे हीच धर्मसंगति' असे ठामपणे मांडताना ते विज्ञान आणि अध्यात्म या दोघांचाही आदर करतात.

मना, तुज सगुण म्हणू की निर्गुण रे ।
तुज सगुण म्हणो की निर्गुण रे ।
सगुण निर्गुण एकु गोविंद रे ।

अनुमाने ना अनुमाने ना ।
श्रुती नेति नेति म्हणती गोविंदु रे ।

ज्ञानेश्वर माऊलींचा हा अभंग म्हणजे द्वैत-अद्वैत याबद्दलचे अप्रतिम आणि अतिशय सोपे वर्णन आहे. 'मनाचे' स्वरूप मांडतांना डॉ.सहस्रबुद्धे यांची भावना यापेक्षा वेगळी वाटत नाही. या अद्वैतरूपाचे वर्णन करताना ते म्हणतात, ''मनोस्वरूप मात्र गुणात्मक शक्तीमत्तेने अनुभूत करून घ्यावे लागते. वरवर पाहता जड, अचर, अचेतन असे वाटणारे हे स्वरूपही, त्याच निर्गुणाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक प्रक्रियेतून त्याच्या सर्व गुणात्मकतेसह प्रकटलेले असते. पंचमहाभूते, हे त्या अस्तित्वाचे चलाचलरूप होय.'' अधिक स्पष्टपणाने म्हणायचे झाले तर, निर्गुणाचे अस्तित्व हेच मानवाचे मनोस्वरूप आहे, असे त्यांनी ठामपणाने प्रतिपादन केले आहे.

ॐ कार स्वरूपा, मनोस्वरूपा! :-

श्री ज्ञानेश्वर माऊलींच्या 'ॐ नमोजी आद्या' या सृष्टीरचनेच्या आद्यरूपाचे वर्णन डॉ. सहस्रबुद्धे यांना मानवी अनुभूतीचे उच्च स्वरूप वाटते. 'एकाक्षर ब्रह्म ॐ कार हेच मानवी मनोस्वरूप, आत्मस्वरूप आहे' याची जाणीव म्हणजेच 'ज्ञानबीजाचा ज्ञानात्मक विस्तार' असे सरांना जाणवते. विश्वाचे चिरंतन अस्तित्व वाणीस्वरूपाने उच्चारणे म्हणजेच ॐ काराचा उच्चार आहे. याच ॐ कारस्वरूपाची अनुभूती 'मनोस्वरूपाने' घेता आली तर जीवनातील अत्युच्च आनंद प्राप्त होऊ शकेल अशी त्यांना खात्री आहे.

ग्रंथरचनेचे उद्दिष्ट :-

या ग्रंथरचनेमागे केवळ साहित्यकृतीची निर्मिती असा उद्देश अजिबात जाणवत नाही. ऋषिमुनींपासून साधूसंतांपर्यंत अनेकांनी मानवी देहात मनाचे अस्तित्व हे 'चिदानंद' प्राप्तीचे माध्यम मानलेले आढळते. दैनंदिन जीवनात माणूस षड्विकाराच्या माध्यमातून आणि जडदेहाच्या मदतीने बद्ध होतो. म्हणजेच 'स्व' चे अनंत अस्तित्व विसरतो. **त्या अनंत आत्मस्वरूपाचे अस्तित्व अनुभवून हा भवसागर पार हे करणे हेच जीवनाचे अंतिम उद्दिष्ट तत्त्वचिंतक मानतात. मात्र यासाठी संसाराची कर्तव्ये दूर सारणे हे अभिप्रेत नसावे, तर 'प्रपंच करावा नेटका, तव पाहे परमार्थी' म्हणजेच सर्व कर्तव्यकर्म करीत संसार करण्याचा उपदेश संत करीत असतात.** जीवनातील दोष विवेकपूर्ण ज्ञानाने कमी होऊ शकतात, हे या ग्रंथामध्ये डॉ.सहस्रबुद्धे यांनी संतांची, विविध रचना उद्धृत करून मांडले आहे.

'मन करा रे प्रसन्न, सर्व सिद्धीचे कारण' या संत तुकोबारायांच्या अभंगाचा दाखला देऊन त्यांनी असार संसाराचे रूपांतर पुरुषार्थपूर्ण जीवनात करण्याचे मर्म सांगितले आहे.

संतांचे जीवन हेच आपले आदर्श :–

मध्ययुगीन संतांनी त्यांचे त्यांचे प्रपंच आणि कर्तव्यकर्म करीतच साधनेचे सोपान साध्य केले आहेत. संत नामदेव, संत जनाबाई, संत तुकाराम, संत चोखामेळा, संत एकनाथ इत्यादी संतांनी आपापल्या संसारात राहून परमार्थ साध्य केला आहे. संत ज्ञानेश्वरादि भावंडांनी पारंपारिक संसारात न पडताही, तत्कालीन समाजाला भक्तिपरायण मार्गातून जीवनमुक्तीचा मार्ग दाखविला. अशा अनेक संतांनी जीवन सफल करणारे अभंग रचून आपल्यावर महान उपकार केले आहेत.अशा संतांच्या वचनांचे डॉ.सहस्रबुद्धे यांनी, त्यांच्या समर्थ लेखणीद्वारे उत्तम दाखले देत देत ही ग्रंथरचना साकारली आहे. उदाहरणार्थ काही दाखले पाहू –

'संत ज्ञानेश्वर माऊलींचे 'ॐ नमो जी आद्या', या वेदांचे प्रतिपादन करणाऱ्या आद्यरचनेने या ग्रंथरचनेची सुरुवात झाली आहे. 'विश्वाचे आर्त माझ्या मनी प्रकाशले' या अभंगाचा दाखला देऊन मनोस्वरूपाचा आत्मस्वरूपाशी संवाद घडविला. कर्म ज्ञानवान करण्यासाठी मनाने निजस्वरूप होण्याचा निश्चय आणि प्रयत्न हे माऊलींच्या अभंगांचे 'मर्म' उलगडून दाखविले.

संत मुक्ताबाईचा अधिकार फार मोठा. त्यांची अभंगरचना 'मने मन चोरी, मनोमन धरी । कुंडली आधारी सहस्रावरी ।।' या अभंगाचा दाखला देऊन 'मनाने विवेकाच्या आधारे वासनाविरोध करून ध्यान मार्गाने हरिहर स्वरूपाचा अनुभव घेण्याचे' सुचविले आहे.

संत नामदेवांचे कार्य अलौकिकच. त्यांनी श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या संजीवन समाधीचे अभंगाद्वारे केलेले वर्णन, आपल्याला साक्षात त्या प्रसंगापाशी नेते, एक उच्च अनुभूती प्राप्त होते. या नामदेव महाराजांनी केलेले मनाचे वर्णन म्हणजे डॉ. सहस्रबुद्धे यांना 'मनोस्वरूपाला भक्तियोगमार्गे' नेणारे मार्गदर्शन य वाटते. संत नामदेवांचा अभंग 'मन धावे सैरावैरा । मन मारूनि केले एकमोरा ।। मन केले तैसे होय । मन धांवडिले तेथे जाय,' यामधील भौतिकाच्या मागे धावणाऱ्या मनाला एकचित्ततेने आवरण्याचा मार्ग दिसतो. या मनाला 'क्षण एक मना बैसोनि एकांति । विचारी विश्रांती कोठे आहे' हा शांतीचा संदेश सरांना भावतो. संत जनाबाईंच्या अभंगातील 'मना लागो हाचि छंदा । रामकृष्ण हरि

गोविंद' हे भक्तिमार्गाचे सार त्यांना गवसते.

संत कबीरांसारख्या महान भक्ताचा अभंग मनाचा निरोध करण्यास सुचवितो तो अभंग अप्रतिम वर्णिला आहे. त्याच संत कबीरांनी 'शून्यमों बस्त बस्त आगे शून्य देखे देखे न्यारे ।' या अभंगाद्वारे मांडलेला, 'आत्मांश हाच सत्य, परिपूर्ण, सच्चिदानंदस्वरूप आहे' हा दृष्टांत ते आपल्यापर्यंत पोचवितात. संत नरसी मेहता, संत मीराबाई यांच्या हिंदी भजनांचा समावेश 'मनोस्वरूपाचे अगाध रूप' दाखविण्यासाठी सरांनी केला यात आश्चर्य नाही.

संत ज्ञानेश्वर महाराजांच्या समकालीन असणाऱ्या अनेक संतांचे दाखले दिल्यानंतर डॉ. सहस्रबुद्धे, मध्ययुगीन संत एकनाथ, संत तुकाराम महाराज आणि श्री रामदास स्वामी आणि त्यांच्या समकालीन संतांचे अभंगरूपी संदर्भ देतात. भौतिक जगात रमलेल्या मनाला संतांच्या सहवासामुळे मनाच्या शुद्ध स्वरूपाचे आकलन करण्याचा मार्ग या संतांनी दाखविला आहे. संत एकनाथांचा 'मनाचेनि मने जहालो शरणागता । कृपावंत संत मायबाप' हा अभंग तसेच 'मनासी निर्धार केलासे देखा । सतसंग सुखा आतुडलो ।।' अशा अनेक अभंगानी मनोस्वरूपाला संताच्या सहवासासह भक्तिरसाचा आस्वाद कसा प्राप्त होतो याचे वर्णन त्यांनी केले आहे. मनाला संकल्पपूर्वक मनोस्वरूपापर्यंत नेण्याचे कार्य संत एकनाथ महाराज पार पाडतात.

संतश्रेष्ठ श्री तुकाराम महाराजांनी तर मनोस्वरूपाचा, पर्यायाने मन:शक्तीचा विकास करण्याचा सहज मार्ग दाखविला, जो आजही महत्त्वाचा वाटतो, त्याचा मागोवा सरांनी घेतला आहे. 'मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धीचे कारण । मोक्ष अथवा बंधन । सुख समाधान इच्छा ते ।।' हा अभंग तणावरहित मनासाठी समाधानाचा सोपान दर्शवितो. सध्याच्या अतिशय धावपळीच्या काळाचे यथार्थ वर्णन संत तुकारामांनी 'रात्रंदिवस आम्हा युद्धाचा प्रसंग । अंतर्बाह्य जग आणि मन' या अभंगाद्वारे केले आहे. जीवनातील संघर्ष संपविण्यासाठी नामभक्तीचा मार्ग विकार, वासना यांना दूर सारून, मनाचे सच्चिदानंदस्वरूप आकलन करणारा हा मार्ग डॉ. सहस्रबुद्धे यांना अतिशय भावलेला आहे. हे आपल्यालाही जाणवते.

या ग्रंथाचा समारोप डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी समर्थ रामदास स्वामींच्या मनोबोधाने केला आहे. अतिशय सोपी भाषा असलेले, आचरण करण्यास प्रवृत्त करणारे 'मनाचे श्लोक' ही अतिशय श्रेष्ठ रचना त्यांना जीवनादर्श वाटते.

'मना, सज्जना भक्तिपंथेचि जावे । तरी श्रीहरि पाविजो तो स्वभावे ।।' या

श्लोकातील मनाचे मूळ स्वरूप सज्जन म्हणजेच परमात्मस्वरूप आहे असे सर म्हणतात. मात्र भक्तिमार्गातील कर्मकांड टाळण्याचा समर्थांचा उपदेश त्यांना खूप भावतो. 'गळा बांधिला पाषाण । आत्मलिंग कोण जाण ।' हा अभंग अथवा 'केली क्रिया ते कळेना । मन विवेके वळेना' हा कोरडा भाव स्पष्ट करणारे वर्णन त्यांनी आवर्जून उल्लेखिले आहे.

समर्थांनी विवेकपंचक अभंगाद्वारे मानवी मनोस्वरूपाचा 'विवेकशक्ती' जागविणारा उपदेश केला आहे.त्यांनी याचा दाखला देऊन 'वासनाविकार कमी करून, सुख, आनंद, समाधान' प्राप्तीचा मार्ग दाखविला आहे.

'मनोस्वरूप विचार – तात्त्विक चर्चा' – वैचारिक ग्रंथ :–

संतांचे एकूणच अलौकिक कार्य डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी ग्रंथस्वरूपात वाचकांसमोर सादर केले आहे. त्याचबरोबरीने या मनोस्वरूपाचा तत्त्वज्ञानात्मक अभ्यास त्यांनी वरील ग्रंथाद्वारे स्वतंत्रपणे केला आहे. मनाच्या अस्तित्वाचा आणि सामर्थ्याचा विचार अनादिकाळापासून झाला आहे. मानवाचे आत्मरूप मनाच्या रूपाने, नरदेहाच्या माध्यमातून, पंचमहाभूतांच्या सान्निध्यात कसे प्रकटले याचे तत्त्वरूप वेदांमधून वर्णिलेले आहे. उपनिषदातील परंपरेप्रमाणे गुरू–शिष्य संवादाचा आश्रय घेऊन डॉ. सहस्रबुद्धे सरांनी मन:शक्तीचा विकास करण्याची गुरूकिल्ली वाचकांच्या हातात सोपविली आहे.

मन, मनाची शक्ती यांचा विचार तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, वर्तनशास्त्र आणि विज्ञान याद्वारे कसा केला आहे याचा परामर्श या ग्रंथात घेतला आहे. **माणूस जन्माला आला की त्याला देहाची, वासनेची, विकारांची बंधने निर्माण होतात. या संघर्षामधून 'मनाला' सर्वात्मक सच्चिदानंद स्वरूपा, आत्मस्वरूपापर्यंत पुन्हा घेऊन जाण्याचा मार्ग तत्त्वज्ञानाच्या अंगाने या ग्रंथात वर्णिला आहे.**

मानवी जीवनामध्ये मन:शक्तीचा विचार केंद्रस्थानी असतो. बुद्धी, पंचज्ञानेंद्रिये, कर्मेंद्रिये याद्वारे जीवनातील मनाचे प्रकटीकरण कसे होते याचा मागोवा या ग्रंथामध्ये घेतलेला आढळतो. स्मृति, कल्पनाशक्ती/निर्णयशक्ती, ही मनाचीच विविध स्वरूपे आहेत. मनाचा निग्रह करणे, निश्चय करणे, विवेक आणि शहाणपणाची जोड देणे याद्वारे मनाला योग्य वळण लावता येते, मन:शक्तीचा विकास घडविता येतो असे व्यवहारी स्वरूप येथे मांडले आहे.

सदरचा ग्रंथ अभ्यासपूर्ण आहे. एकूणच मनोस्वरूपाचा विचार डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी तत्त्वज्ञान आणि संत साहित्य या दोन्ही घटकांद्वारे फारच समर्थपणे

मांडला आहे, असे जाणवते.

समारोप :–

चंचल मनोस्वरूपाला त्याच्याच आद्यरूपाचे आत्मरूपाचे ज्ञान झाले पाहिजे. त्यामुळे संसारात राहूनही परमार्थ साधता येतो. मनाचा निरोध करणे, मनाची शुद्धी करणे, मनाला प्रसन्न करून घेणे यासाठी मध्ययुगीन संतांनी केलेले महान कार्य डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी 'संत प्रबोधित मनोस्वरूप विचार' या ग्रंथाद्वारे वाचकांपर्यंत पोचविले आहे.

'मनाचे आत्मरूप हेच त्याचे आद्य आणि अंतिम स्वरूप आहे' असे वर्णन करणारा हा ग्रंथ वाचकांना सुंदर अनुभूती देईल याची खात्री आहे. कर्ममार्ग न सोडता त्याला ज्ञानवान करणे असा संतांचा सहजमार्ग या ग्रंथाद्वारे डॉ.सहस्रबुद्धे यांनी वर्णिला आहे. या कार्यासाठी त्यांचे मनापासून अभिनंदन.

वेद, उपनिषदकर्ते ऋषी असोत की मध्ययुगीन संत असोत या सगळ्यांनीच मानवाच्या मुक्तीचा केलेला विचार हा या ग्रंथांचा मुख्य आशय आपणही 'मनावर' घ्यावा आणि मनाच्या आत्मरूपाची ओळख करून घ्यावी, यासाठी सदिच्छा !

– प्रमोदभाई शिंदे
कार्यकारी विश्वस्त,
मनशक्ती प्रयोगकेंद्र, लोणावळा

●●●

अवलोकन व चर्चा

‘मनोस्वरूप विचार’ या ग्रंथाच्या निमित्ताने

मानवी मन म्हणजे माणसाचा आविष्कार. माणसाचे मन, त्याचे विचार, त्याच्या भावना, हेच त्याचे वर्तन ठरवित असते. म्हणून असे म्हणता येईल की, ‘जसे मन, तसे वर्तन’. मनुष्याच्या; पर्यायाने संपूर्ण मानवजातीच्या उत्क्रांतीमध्ये मनाची भूमिका ही प्रामुख्याने राहिली आहे आणि म्हणून मन कसे आहे?, त्याचे गुणधर्म काय आहेत?, त्याचं स्वरूप काय आहे? याचा शोध हजारो वर्षांपासून म्हणजे अगदी वेदकाळापासून झालेला आपल्याला आढळतो.

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या ‘‘मनोस्वरूप विचार’’ या ग्रंथात मनाचे अस्तित्व व त्याचे प्रकटीकरण याचा विचार तात्त्विक, आध्यात्मिक स्वरूपात अतिशय सुरेख पद्धतीने मांडला गेला आहे.

आधुनिक विज्ञानाची सुरुवात एका तऱ्हेने सोळाव्या, सतराव्या शतकात गॅलिलियो, न्यूटनपासून झाली असे समजण्यास हरकत नसावी. तेथपासून ते विसाव्या शतकात क्वाँटम मेकॅनिक्सचा उदय होईपर्यंत आधुनिक विज्ञानात मनाबद्दलचा विचार केलेला आढळत नाही. आजही मन म्हणजे काय? त्याची वैज्ञानिक व्याख्या काय? त्याचे शरीरात स्थान कुठे असते? ते शरीरात राहते किंवा शरीराच्या बाहेरही जाऊ शकते का? इत्यादी अनेक प्रश्नांची उत्तरे विज्ञानात नाहीत. पण तीच उत्तरे आज २१ व्या शतकातही अध्यात्मामध्ये सापडतात. इतकेच नव्हे तर मनाची विविध रूपे उदा. मन, आत्मा, परमात्मा, भावना, स्फूर्ती इत्यादी बारकाव्यांचा शोध हा अध्यात्मात घेतलेला आढळतो. मनाच्या स्वरूपाची ही मांडणी त्या त्या वेळच्या वेगवेगळ्या संतांनी त्यांच्या अभंगात, लेखनात केली आहे. ही मांडणी अखिल भारतवर्षातल्या सर्व प्रदेशातल्या संतांनी, साधूंनी केली आहे.

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या ''संतप्रबोधित मनोस्वरूप विचार'' या दुसऱ्या ग्रंथात अतिशय सुंदर रितीने केली आहे. त्यामध्ये सद्‌गुरू ज्ञानेश्वर माऊली, संत निवृत्तीनाथ, संत सोपानदेव, संत मुक्ताबाई, संत जनाबाई, संत कबीर, संत नरसिंह मेहता, संत मीराबाई, येथपासून ते संत चोखामेळा, संत बंका, संत शेख महम्मद, संत एकनाथ, संत तुकाराम, ते अगदी संत समर्थ रामदासस्वामी, या सर्वांनी केलेला मनस्वरूपाचा आविष्कार या ग्रंथात दिला आहे.

''अवघा रंग एक झाला । रंगी रंगला श्रीरंग ।।'' – संत सोयराबाई

''मनाचे मनपण सांडितां रोखडें । अंतरींचें जोडे परब्रह्म ।।'' संत नामदेव

''मने मन चोरी मनोमय दरी । कुंडली आधारी सहस्त्रदरी ।।'' संत मुक्ताबाई

''मना सज्जना भक्तीपंथेचि जावे । तरी श्रीहरी पाविजे तो स्वभावे ।।'' संत समर्थ रामदासस्वामी अशा अनेक संतांची मानवी मनाला दिलेली शिकवण सूत्ररूपाने या ग्रंथात दिलेली आहे.

''मनोस्वरूप'' ग्रंथलेखनाची प्रेरणा या 'क्षेत्र आणि संस्थांच्या चिंतनातून मिळाली आहे' असा उल्लेख प्रा. डॉ. सहस्रबुद्धे त्यांच्या मनोगतात करतात. त्यांच्या या ग्रंथलेखनाच्या प्रेरणेमागे स्वामी विज्ञानानंद आणि त्यांची मनशक्ती संस्था या नक्कीच आहेत असे त्यांनी नमूद केले आहे. स्वामी विज्ञानानंद यांच्या या संन्यासोत्तर नावाचा खुलासा करताना म्हणत असत, 'विज्ञानात आनंद घेणारे म्हणून विज्ञानानंद'. त्यामुळे पूज्य स्वामीजींनी प्रत्येक गोष्टीला शक्य तेवढी विज्ञानाची जोड दिली. त्यांनी मनशक्ती केंद्राची स्थापना केली व मनाचा अभ्यास वैज्ञानिक तऱ्हेने करण्यावर भर दिला. वैज्ञानिक दृष्टिकोनात सर्वप्रथम जी गोष्ट येते ती म्हणजे त्या वस्तूची व्याख्या करणं आणि मनाबद्दलचा विचार करताना त्यांच्या असे लक्षात आले की, आधुनिक विज्ञानाकडे मनाला मानणारी अशी मनाची व्याख्याच नाहीये! म्हणून त्यांनी प्रथम जे काम केले ते म्हणजे वैज्ञानिकांना मान्य असू शकणारी, वैज्ञानिक भाषेत मांडली जाणारी अशी मनाची व्याख्या केली. ही व्याख्या स्वामीजींनी केवळ जडवादी दृष्टिकोन बाळगणाऱ्या त्यावेळच्या (१९६०) रशियन शास्त्रज्ञांसमोर ठेवली. कारण जडवादी वैज्ञानिक मनाचे अस्तित्वच नाकारतात. ह्या जगात जड (matter)आणि फक्त जडच आहे अशी त्यांची धारणा. त्यावेळी झालेल्या पत्रव्यवहारात स्वामीजींच्या या व्याख्येबद्दल त्यांना त्रुटी दाखवता आली नाही. ती व्याख्या अशी, ''प्रकाशवेगापलिकडे जे जाऊ शकते त्याला मन असे म्हणतात.'' सदर व्याख्येचा आधार स्वामीजींनी इयान पावलॉव्ह आणि अल्बर्ट

आईनस्टाईन यांच्या संशोधनाचा घेतला होता. आईनस्टाईनच्या सुप्रसिद्ध $E=mc^2$ या सूत्रानुसार कुठलीही जडवस्तू (matter) प्रकाशाचा वेग ओलांडू शकत नाही. (प्रकाशाचा वेग दर सेकंदाला ३ लाख कि.मी. आहे) हा वेग कुठल्याही जडवस्तूला गाठता येत नाही, कारण तो गाठला की त्या वस्तूचे वस्तूपणच नाहीसे होऊन जाते व ती वस्तू शक्तीस्वरूप (energy) होऊन जाते. पण मानवी मन मात्र प्रकाशाचा हा वेग कैकपटीने ओलांडू शकते. सूर्याकडून निघालेला किरण पृथ्वीवर पोहोचायला प्रकाशाच्या वेगानेसुद्धा सुमारे ८ मिनिटे लागतात, पण मन मात्र क्षणार्धात काल संध्याकाळी बघितलेला सूर्यास्त लगेच आठवू शकते, डोळ्यासमोर आणू शकते. आधुनिक विज्ञानाच्या भाषेत चपखल बसू शकेल अशी ही मनाची व्याख्या स्वामीजींनी १९५८ साली त्यांच्या प्रबंधात मांडली.

केवळ जडवादी विचार करणारे वैज्ञानिक किंवा जे दिसतं तेवढंच सत्य आहे, असे मानणारे अभ्यासक आजही मनाचे अस्तित्व मानायला तयार नाहीत. कारण ते दिसत नाही, दाखवता येत नाही. आधुनिक वैद्यकशास्त्र आता या निष्कर्षाप्रत आले आहे की, व्यक्तीला होणाऱ्या आजारांपैकी ९०%हून अधिक आजार हे मनोकायिक (psychosomatic) आहेत. म्हणजेच ९०%हून अधिक रोगांची कारणं ही त्या व्यक्तीच्या मनामध्ये दडलेली असतात. असे असून सुद्धा आधुनिक वैद्यकशास्त्रात ना मनाची व्याख्या सापडते, ना त्या व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणे औषध दिले जाते. पण आता हळूहळू का होईना, रोगांचा संबंध मनाशी जोडला जाऊ लागला आहे, हे ही नसे थोडके! पूर्ण जडवादी दृष्टिकोनात तर मनाचे अस्तित्वच नाकारले आहे. त्यांनी मनाची व्याख्या अशी केली – Mind is the highest product of matter – काही शास्त्रज्ञ तर मेंदूलाच मन समजतात. पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांचा जर का आपण विचार केला तर मनाबद्दलचा विचार अगदी सॉक्रेटिस, प्लेटो, ॲरिस्टॉटलपासून आढळतो. १७ व्या शतकात रेने देस्कार्ट या फ्रेंच तत्त्वज्ञाने मनाबद्दलचा एक वेगळा विचार मांडला. त्याने मनाचा संबंध जाणिवेशी जोडला. मन म्हणजे आंतरीक जाणिव व बाह्य जाणिव असणारी गोष्ट आहे. मेंदू हा त्यापासून वेगळा असून तो बुद्धीमत्तेचा पाया आहे. थोडक्यात मन आणि मेंदू ह्या दोन भिन्न गोष्टी आहेत असे त्याने मांडले. देस्कार्टची ही तात्विक मनाबद्दलची बैठक ''द्वैतवाद'' म्हणून नावाजली गेली.

देस्कार्टने जोडलेला मनाचा जाणिवेशी संबंध हा अतिशय महत्त्वाचा आहे. जाणिव म्हणजे कॉन्शसनेस (consciousness). जाणिव या शब्दाचा अर्थ

पूज्य स्वामी विज्ञानानंदांनी अतिशय वेगळ्या प्रकारचा केला आहे. जाणीव या शब्दाची फोड जाण+इव अशी केली आहे. जाण = ज्ञान, आणि इव = फक्त. म्हणजे जाणिव याचा अर्थ फक्त 'ज्ञान' असलेली मनाची अवस्था आणि यालाच भारतीय तत्त्वज्ञांनी आत्मस्वरूप म्हटलेले आहे.

आत्मस्वरूप ही एक मनाची उच्चतम अवस्था आहे. तत्त्वज्ञानामध्ये मनाला इंद्राची उपमा दिलेली आहे. मनामध्ये विकार असतात, वासना असतात, भावना असतात. जेव्हा मनामधून या सर्व गोष्टी निघून जाऊन मन नितळ व पारदर्शी होते त्या अवस्थेला आत्मस्वरूप म्हटले आहे. थोडक्यात मनाचीच विकार रहितअवस्था म्हणजेच आत्मा. प्रत्येकाच्याच मनामधले विकार जाऊन आत्मस्वरूपी स्थितीमध्ये सर्वांचाच आत्मा एक असतो असे म्हणता येईल.

आज जगभरामध्ये जाणिवेबद्दल म्हणजेच कॉन्शसनेसबद्दल (consciousness) संशोधन चालू आहे. या संशोधनाची व्याप्ती आता फक्त 'तत्त्वज्ञान'या विषयापुरती सीमित न राहता ती मेंदूशास्त्र, मानसशास्त्र, पदार्थविज्ञानशास्त्र, संगणकशास्त्र, अशा अनेक शाखांशी जोडली गेली आहे. त्यामुळे मानवी मन म्हणजे काय हे समजून घेण्याची आवश्यकता आज सर्व विषयातील संशोधकांना भासू लागली आहे.

Cognition याचा अर्थ जाणीव किंवा स्वत:ला जाणून घेण्याची प्रक्रिया. ह्याच प्रक्रियेला भारतीय तत्त्वज्ञांनी विशेषत: ज्ञानेश्वर माऊलीने ''स्वसंवेद्या'' असे संबाधले आहे.

पाश्चात्य संशोधकांचा विचार केला तर १९६०च्या सुमाराला ग्रेगरी बॅट्सन (Gregory Bateson) या संशोधकाने मनाचे मानसिक प्रक्रिया असे नामकरण केले व त्यानंतर १९७० च्या सुमाराला मातुराना (Maturana) आणि फ्रांसिस्को वरेला (Francisco Varela) यांनी मनाबद्दलची पूर्व संकल्पना विकसित केली व त्याला ''जाणिवेची सॅन्टिॲगो थिअरी'' (Santiago theory) असे नाव दिले. मनाच्या सॅन्टिॲगो थिअरीप्रमाणे जाणिवेच्या प्रक्रियेमध्ये 'आकलन' (perception), भावना (emotion), आणि वर्तन (behaviour), यांचा समावेश असतो आणि ही जाणिवेची प्रक्रिया कार्यान्वित होण्यासाठी मेंदू किंवा मज्जासंस्थेची आवश्यकता असतेच असे नाही. त्यांच्याच शब्दात सांगायचे तर, ""In this new view cognition involves the entire process of life - including perception, emotion and behaviour - and does not even necessarily

require a brain & nervous systeam" Ref.page 30, _'The hidden connections" by Fritjof Capra.

याचा अर्थ consciousness किंवा जाणिवेला, किंवा स्वसंवेद्यतेला म्हणजेच स्वत:च स्वत:ला जाणून घेण्याच्या प्रक्रियेला मेंदूची आवश्यकता लागत नाही. पण ती जाणीव शरीरामध्ये कार्यान्वित होण्यासाठी मेंदूची आवश्यकता लागते.

कार्टेशियन पद्धतीप्रमाणे (Cartesion characterization) म्हणजे मन, शरीर द्वैतवाद ह्या संकल्पनेप्रमाणे मनाला ''विचार करणारी वस्तू'' असे संबाधले जाते. अलिकडल्या संशोधनात सँटिॲगो (Santiago) या शास्त्रज्ञाने वेगळीच कल्पना मांडली. त्यांनी असे म्हटले की मन म्हणजे विचार करणारी वस्तू नसून ती जाणिवेची प्रक्रिया आहे. मेंदू मधून ही प्रक्रिया साकारली जाते. मन आणि मेंदू यांचा संबंध, प्रक्रिया आणि ती साकारणारी रचना म्हणजेच मेंदू असा आहे.

मन किंवा जाणिवांचे देहाव्यतिरिक्त अस्तित्व असते. असा विचार रेने डेस्कार्ट, इमॅन्युअल कांट व कार्ल जुंग इत्यादी पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांनी केलेला आढळतो. त्यांच्या म्हणण्यानुसार माणूस जेव्हा जन्माला येतो तेव्हा त्याला वंशपरंपरेने काही गोष्टी मिळतात. त्याचप्रमाणे जाणिवांचा किंवा मनाचा काही भाग हाही त्याला मिळतो. त्यालाच कार्ल जुंगने archetype असे संबोधले आहे. विशेष म्हणजे अशाच प्रकारचा दृष्टिकोन आणि निष्कर्ष अलिकडल्या न्यूरोसायंटिस्ट व न्यूरोसर्जन्सनी काढलाय. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे मानवी मनाची किंवा जाणिवांची व्याप्ती मेंदूच्याही पलिकडली आहे. म्हणजेच जडाच्याही पलिकडली आहे.

मन म्हणजे काय? याचा शोध घेताना वैज्ञानिकांना न्यूटोनियन मेकॅनिक्सची मर्यादा (न्यूटनच्या गतिविषयक नियमांची मर्यादा) लक्षात आली. त्यानंतर २० व्या शतकात विकसित झालेले क्वाँटम मेकॅनिक्स (जडाच्या सूक्ष्म भागात म्हणजे अणुच्याही मध्ये असणारे इलेक्ट्रॉन, प्रोटॉन, न्यूट्रॉन इत्यादी यांचा नियम शोधणारे शास्त्र) विकसित झाले. या सूक्ष्म शास्त्रामार्फत मनाचा शोध घेण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. कारण सूक्ष्म पातळीवरचे, अणुरेणू पातळीवरचे नियम हे आपल्या कल्पनेपेक्षाही वेगळे आहेत. युजिन वेगनर, फ्रिमन डायसन, डेव्हीड चाल्मर, रॉजर पेनरोज, अशा अनेक शास्त्रज्ञांची नावे या संशोधनाशी जोडली आहेत. अणुभोवती फिरणारा इलेक्ट्रॉन हा जसा स्वैर, स्वच्छंदी फिरत असतो, त्या इलेक्ट्रॉनला सुद्धा मन असावे

अशी एक शक्यता वैज्ञानिक ताडून पहात आहेत. तंत्र व शास्त्र अजूनही प्रगत होत जातील पण आज तरी मन म्हणजे काय? हा वैज्ञानिकांच्या लेखी ''बिग क्वेश्चन'' म्हणूनच याची नोंद आहे. हापूसच्या आंब्याची मी चाखलेली चव (qualia) मेंदूत कुठे निर्माण होते? कशी निर्माण होते? हे आज तरी गूढ आहे.

या सर्व पार्श्वभूमीचा आपण अभ्यास केला तर असे लक्षात येते की भारतीय तत्त्वज्ञानात याचा सखोल अभ्यास व मांडणी केली आहे. प्राध्यापक, डॉक्टर अनिल सहस्रबुद्धे सरांनी ''मनोस्वरूप विचार'' या ग्रंथात मनाचे विविध पैलू आपल्याला उलगडून दाखवले आहेत. मनाच्या गुणधर्माबरोबरच मनाला शक्ती देणाऱ्या मंत्र आणि तंत्र आणि साधना याही समजून सांगितल्या आहेत. भारतीय संस्कृतीमध्ये ३३ कोटी देवतांचा उल्लेख आहे. अशा दैवतांचा मनशक्तीशी कसा संबंध आहे?, गुरुशिष्य परंपरा, कर्मगति, अशांसारख्या अनेक अध्यात्मिक गोष्टींची उकल व संबंध सोप्या तऱ्हेने दाखवून दिलेले आहेत.

विश्वातली आदिशक्ती म्हणजे शिव, व त्याचे प्रतिकरूप म्हणजे ॐ. कैलास माथ्यावर राहणाऱ्या शिवशक्तीचे ॐ स्वरूपातील दर्शनाचा अविस्मरणीय योग श्री. सहस्रबुद्धे सरांना आला, हे त्यांच्या मनातील श्रद्धेचेच लक्षण आहे. मनाला आत्मस्वरूपाकडे नेणारी, स्वसंवेद्य बनविणाऱ्या त्यांच्या या कलाकृतीस माझ्या हार्दिक शुभेच्छा !!!

– ग. श्री. केळकर
वैज्ञानिक संशोधन प्रमुख व विश्वस्त
मनशक्ती प्रयोग केंद्र लोणावळा

●●●

मनोगत

'संत प्रबोधित मनोस्वरूप विचार' हा ग्रंथ प्रसिद्ध होतांना विशेष आनंद होत आहे. 'मनोस्वरूप विचार' या तात्त्विक ग्रंथानंतर, हा स्वतंत्र ग्रंथ करावा, असे मनी आले. मानवी मन म्हणजे माणसाचा आविष्कार होय. हा आविष्कार, मानवी अस्तित्वाचा, अर्थात त्याच्या आत्मस्वरूपाचा असतो. 'मन' हा शब्द कोणी, कधी, केव्हां, का वापरला; हे सांगता येणं कठीण आहे. भारतीय परंपरेत मानससरोवर, भगवान महर्षी मनू, यांशी या शब्दाचा थेट संबंध सांगितला जातो. पृथ्वीवरील मानवजात, व्यष्टी आणि समष्टी स्वरूपात जीवन व्यवहार करीत आहे. हा माणसाचा व्यवहार, जिवंतपणे, देहदशेने, घडत आहे. त्याचे जिवंतपण, त्याच्या ठायीच्या, व्यक्तिगत आणि समूहगत संवेदनांच्या संचितांसह, वर्तमानात व्यवहार करीत असते. या जिवंतपणाची साक्ष माणसाला ज्यामुळे मिळते; त्याला माणसातील जीव, चैतन्य, आत्मा अशी नावे आहेत. असे असले तरी, या सर्व प्रकारे, साक्ष देणारे स्वसंवेद्य स्फुरक असे, जे काही माणसाजवळ आहे; त्याला माणसाने 'मन' हे नाव दिले. 'मानसः जातः ।' असा माणसाचा उल्लेख केला जातो. विभूतियोग मांडतांना तर भगवान श्रीकृष्णांनी इंद्रियांमध्ये, मी मन आहे, असे म्हटले आहे. मानवी जीवन, जीवन सारणी, हा अवघा मानवी मनाचा खेळ आहे. हा खेळ माणूस अनुभवांना वाणीचा आकार देत मांडतो व पारंपरिक करतो आहे. हे त्याला त्याच्या प्रातिभज्ञानाने, अंतःप्रेरणेने शक्य होते असे म्हटले जाते. हे असेच का घडले? हे नेमके आले कुठून? या प्रश्नांच्या उत्तरांचे चिंतन करतांना, 'मनोस्वरूप' हा सिद्धांत मनात स्फुरला. निर्गुणाचे सृष्टीस्वरूप प्राकट्य ज्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावाने घडले; ते स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक असे स्वाभाविक अस्तित्व, म्हणजे निर्गुणाचे मनोस्वरूप होणे होय. हे निर्गुण आत्मांश किंवा आत्मांशपुंज स्वरूपात, सृष्टीरूपाने नटले तेव्हां, ते प्रत्येक अस्तित्व स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक

स्वभावासह प्रकटले. म्हणजेच प्रत्येक अस्तित्वात मनोस्वरूप दडलेले आहे. सृष्टीस्वरूप प्राकट्यात हे स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक आद्य स्वरूप, निर्गुणाचे सगुण रूप झाले. सगुण रूप होतांना आकार अथवा जीव+आत्मन, अर्थात निर्गुण, यांच्या संयोगित, संघटनेने प्रत्येक रूप, उदय, आलय आणि विलय या प्रक्रियेत प्रकटले. विलयापर्यंत, या अस्तित्वाला अर्थात त्याच्यातील मनोस्वरूपाला मूळ निर्गुणाचा विसर पडून; सगुणाचा अहंकार जडला; की मनोस्वरूप बद्धतेसह बाधित होते. नैतिकविश्वात, जीवदशा अहंकारवशतेने भोगतांना, प्राप्तकर्मकारकतेला, रागलोभमोहमदमत्सरादि जडतात. इच्छा, आकांक्षा, स्पर्धा यांच्या परिपूर्तीची, अनावश्यक अहंकारी धडपड सुरू होते. उदय, आलय, विलय प्रक्रियेविषयी आणि मूळ आत्मस्वरूप अस्तित्वाविषयी अज्ञानवश होऊन; दुःखपूर्णता, क्लेशदायकता, त्रितापता अनुभवास येऊ लागते. ध्यानयोग, भक्तियोग किंवा शास्त्रीय दृष्टीने अभ्यासपूर्वक अस्तित्वाचे ज्ञान झाले; की मनोस्वरूपाची बद्धता आणि बाधितता नाहीशी होऊन; सर्वात्मकता, मनोस्वरूपाठायी प्रकटते. प्राप्तकर्म ही मनोस्वरूपाची तात्कालिक क्रीडा असल्याचा अनुभव होऊ लागतो. जीवदशेतील दुःखपरता नाहीशी होते. निर्गुणाच्या स्वाभाविकतेने, सगुण देहदशेतही, तीच सच्चिदानंद शाश्वतता अनुभवता येते; हे सनातनसत्य ठायी प्रकटते. ऋषी, मुनी, संत यांना योग-ज्ञान-वैराग्य या प्रक्रियेची अनुभूती येते आणि स्वतःबरोबर सर्वांना ही अनुभूती प्राप्त व्हावी या उद्देशाशी ते मनोस्वरूपसिद्धीचा योगमार्ग, सर्वांसाठी प्रबोधित करू लागतात. ही त्यांची ज्ञानोत्तर भक्ती असते. मध्ययुगीन संतांनी मनोस्वरूप सिद्धीसाठी भक्तिसाधनेचा मार्ग प्रबोधित केला. अहंकारवश जीवदशेला भक्तिसाधनेच्या अभ्यासाने पराभूत करून; मनोस्वरूप सिद्धी घडते. ठायीच सच्चिदानंदस्वरूपाची अनुभूती, प्राप्तकर्मपरतेत, पुरुषार्थपूर्ण व्यवहाराने घडते; हे संतांनी प्रबोधित केले. मनोस्वरूप विचार, मनोस्वरूपसिद्धीसाठीचा अभ्यास, मध्ययुगीन संतांनी मोठ्या साक्षेपाने आणि देहदशेचा दंभस्फोट करीत, भक्तिमार्गाच्या मार्गदर्शनातून केला आहे. संतांचा हा मनोस्वरूपाविषयीचा प्रबोध या ग्रंथांतून सर्वांसमोर आणण्याचा हा अल्पसा प्रयत्न आहे. वाचन, चिंतन व लेखनाचे स्वागत होईल; असा विश्वास वाटतो.

●●●

अनुक्रमणिका

१.	संतांचा मनोस्वरूप विचार	३
२.	संत, सद्गुरू माऊली ज्ञानेश्वर	१४
३.	चित्सूर्य संत निवृत्तिनाथ	२५
४.	संत सोपानदेव	३२
५.	संत मुक्ताबाई	३४
६.	संत नामदेव	३७
७.	संत जनाबाई	४३
८.	संत कबीर	४६
९.	संत नरसी मेहेता	५२
१०.	संत मीराबाई	५३
११.	संत ज्ञानदेव, नामदेव समकालीन संत	५४
	(१) संत सच्चिदानंद बावा	
	(२) संत कान्होबा पाठक	
	(३) संत चोखामेळा	
	(४) संत सोयराबाई	
	(५) संत बंका	
	(६) संत निर्मळा	
	(७) संत कर्ममेळा	
१२.	संत शेख महंमद	५९
१३.	संत भानुदास	६४
१४.	संत जनार्दन स्वामी	६७
१५.	संत एकनाथ	६९
१६.	संत तुकाराम महाराज आणि प्रभावळ	८२
१७.	संत बहिणाबाई	१००
१८.	संत निळोबाराय	१०२
१९.	संत समर्थ रामदास स्वामी	१०६

१. संतांचा मनोस्वरूप विचार

'मनोस्वरूप विचार', हा नवा सिद्धांत नाही. नव्याने मांडलेला सिद्धांत म्हणून, या सिद्धांताचा विचार करणे आवश्यक आहे. 'संतांचा मनोस्वरूप विचार', अशी चर्चा करण्यासाठी, संत स्वामी समर्थ, श्री पांडुरंगावतार, संत श्री माऊली ज्ञानदेव आणि जगद्‌गुरुसंत श्री तुकाराम महाराज, यांनी आणि समकालीन मध्ययुगीन संतांनी मनोस्वरूप विचार कसा प्रबोधित केला आहे; याची चर्चा करावयाची आहे. 'मनोस्वरूप विचार' सिद्धांत म्हणून मांडतांना आत्मस्वरूप हे मनोस्वरूप आविष्कृत होते; असा स्वरूपसंबंध ढोबळपणाने, सिद्धांत बीज म्हणून, स्वीकारावा लागतो. विश्वअस्तित्वाविषयीचे थेट, स्पष्ट आणि सनातन, सैद्धांतिक स्पष्टीकरण करण्यासाठी, सुप्रसिद्ध असा सनातन आणि औपनिषदिक शांतीमंत्र समोर ठेवावा लागतो–

''ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्ण मुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।।
ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ।''

उदय, आलय आणि विलय या प्रक्रियेने सनातनपणे आणि अविनाशीपणे हे सृष्टीप्रचलन सुरू आहे. या प्रक्रियेला काही लोक जन्ममृत्यूचा फेरा असेही म्हणतात. ते केवळ लाक्षणिक अर्थाने होय.

निर्गुण, निराकार, निर्विकार, अनंत, महाशून्य, अविनाशी, सार्वकालिक सर्वव्यापक, श्रीकृष्ण, परब्रह्म, परमात्मा, केवल, सच्चिदानंदस्वरूप स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक, असे सत्य, निर्विवाद, परिपूर्ण, मूलकारण असे अस्तित्व; मान्य केल्याशिवाय, सृष्टीकार्य संगती लागत नाही. हे आद्य स्वरूप आत्मस्वरूप या नावाने ज्ञात आहे. तेच ॐकार स्वरूपात, वाणीस्वरूप आहे; अशी सनातन

मान्यता आहे. ही मान्यता लाखो-लाखो वर्षांच्या अनुभवसंचितातून, मानवी मनाने दिलेली आहे. विविध प्रवाहांमध्ये भाषांमध्ये हे अस्तित्व वेगवेगळ्या वाणीप्रतिकांत, अर्थात अक्षर, पद किंवा चिन्हांत प्रकट केले आहे. ही मानवी समूहमनाची निर्विवाद निर्मिती आहे.

हे मूळातील आत्मस्वरूप, अर्थात निर्गुण, सृष्टीस्वरूपात सगुणपणे प्रकटले आहे. निर्गुण आणि सगुण दोन नाहीत; हे ठामपणाने भारतीय परंपरेने सांगितले आहे. निर्गुण सत्य, परिपूर्ण आहे; तसेच ते अविचल, अलिप्त पूर्ण शाश्वत आहे. तेच, त्याच्याच अंतर्गत सगुणरूपात नटले आहे. म्हणूनच सगुण हेही सत्य परिपूर्ण आहे. मात्र ते प्रक्रियात्मकतेने उदय, आलय, विलय चक्राने प्रकट असते. ते त्याच निर्गुण अविनाशित्वाचे नटणे असल्याने, तेही अविनाशी आहे. अंततोगत्वा, केव्हातरी ते निर्गुणातच समाविष्ट होईल; याविषयी सतत प्रश्नचिन्ह आहे. अन्यथा ही प्रक्रिया अनंतपणे सुरूच होती, आहे आणि असेल.

निर्गुणाचे सगुणस्वरूप, स्वरूपसंबंधाने उलगडतांना, वरील शांतीमंत्राप्रमाणे विचार केलेला आहे. सृष्टीस्वरूप हे आत्मांश किंवा आत्मांशपुंज स्वरूपात नटतांना; सगुण, साकार, सविकार असा अष्टधाप्राकृतिक रूप + आत्मांश किंवा आत्मांशपुंज = सृष्टीतील रूप, हे सूत्र ध्यानात ठेवावे लागते. ही रूपे अगणित आहेत. यांत अष्टधाप्राकृतिक संघटन, हेही त्याच आद्य स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेतून, संघटित असे, शारीररूप किंवा पदार्थरूप होय. त्याचबरोबर आत्मांश किंवा आत्मांशपुंज, हेही त्याच निर्गुणाच्या स्वसंवेद्य स्फुरक स्वभावाने निर्माण होऊन; शरीररूपाच्या आश्रयाने प्रकटते. या दोन्ही ठिकाणची आत्मस्वरूपता हे एकत्रित सृष्टीस्वरूप असते. हे सगुण, साकार, सविकार,पणाने उदय, आलय आणि विलय या प्रक्रियेने, आविष्कृत होते. हे त्याचे आविष्कृत होणेही स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक अशा आद्य आत्मरूपाच्या स्वाभाविकतेनेच घडते. ही जी स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकता आहे; यालाच 'मन' असे म्हणता येते. मन हे असे स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेमुळे, आत्मस्वरूपाच्या स्वरूपसंबंधाने, आविष्कृत होते. म्हणूनच ते मनोस्वरूप होते. आत्मस्वरूप हेच त्याचे मूळ असते. म्हणजे आत्मांश प्रकाराने रूपधारणेसह अस्तित्व असो, की आत्मांशपुंज प्रकाराने रूपधारणेसह अस्तित्व असो; दोन्ही अस्तित्वे, अर्थात, पृथक असे एकल अथवा समूहात्मक अस्तित्व, ही दोन्ही अस्तित्वे, मनोस्वरूपानेच आविष्कृत होतात.

हे आविष्कृत होणे, जीवसृष्टीच्या संदर्भाने, मानवाला थेट ज्ञात होते. मात्र

जीवेतर, म्हणजे अचेतन म्हणून गणल्या जाणाऱ्या, सर्व अस्तित्वांमध्येही, हे आत्मस्वरूप, अंशपुंज शक्तिमत्तेसह अस्तित्वात असते. एखाद्या अणू किंवा परमाणूपासून ते महाकाय ग्रहगोलापर्यंतची अस्तित्वे, आत्मस्वरूपाच्या, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक प्रक्रियेने, अस्तित्वात आलेली दिसतात. त्यांच्यातही उदय, आलय आणि विलय ही प्रक्रिया आणि स्वसंवेद्य स्फुरकता असतेच. त्यांचे मनोस्वरूप मात्र गुणात्मक शक्तिमत्तेने अनुभूत करून घ्यावे लागते. वरवर पाहता जड, अचर, अचेतन असे वाटणारे हे स्वरूपही, त्याच निर्गुणाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक प्रक्रियेतून, त्याच्या सर्व गुणात्मकतेसह प्रकटलेले असते. पंचमहाभूते, हे त्या अस्तित्वाचे चलाचलरूप होय.

जीवसृष्टीच्या बाबतीत उद्भिज, स्वेदज, अंडज आणि जारज अशा चौखाणी स्वरूपातील सूक्ष्मातिसूक्ष्म आत्मांशस्वरूप जीवाणूपासून आत्मांश व आत्मांशपुंज स्वरूपातील, महाकाय जीवापर्यंतची, सर्व रूपे ही आत्मस्वरूप आणि शारीर यांच्या संयुक्तपणाने नटलेली असतात. 'मन' हे आत्मन्‌चे स्वरूप आहे; हे मानवाने त्याच्या ठायीच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेने, म्हणजेच मनाने कल्पिले आहे. हे मन सर्व अस्तित्वांना असणारच. तथापि त्या मनाचा अनुभव माणसाला जीवसृष्टीच्या ठायी नक्कीच स्पष्टपणे घेता येतो. या सर्व चर्चेचा अर्थ असा; की आत्मस्वरूपाच्या मनोस्वरूप असण्याचा हा प्रवास, निर्गुण अस्तित्वा ठायीच्या 'स्वसंवेद्य स्फुरकता' या स्वभावापासून, म्हणजेच त्याच्या मनोस्वरूपापासून अगदी मानवाच्या मनोस्वरूपापर्यंत, असा स्वरूपसंबंधाने आहे. स्वरूपसंबंध म्हणजे दोन अस्तित्वे प्रकट असूनही; अभिन्नपणे पूर्ण, सत्य अशी अनुभूत होणे होय. ही स्वरूप मांडणी, निर्गुणाचे सगुण होणे, यापासून सुरू होते, ती सूक्ष्मातिसूक्ष्म अस्तित्वापर्यंत येते. म्हणूनच जीव अस्तित्वाचे कर्मपर प्रकटणे मनःपूत वाटते. तरी ते प्रकटणे मनोस्वरूपच असते. मनोस्वरूप आविष्कृत झाल्याशिवाय, निर्गुणाचे सगुण होणे शक्य नव्हते. सगुण स्वरूपाचे, मनोस्वरूप नैतिकविश्व निर्माण करणे; हे मनःपुतपणे, वाणीस्वरूप सिद्ध करण्याशिवाय, शक्य नव्हते. हे आत्मांशपुंज अशा मानवजातीस अनादिकाळाच्या अनुभवांच्या संचिताने समूहमनाने, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वाभाविकतेने स्फुरले. म्हणूनच मानवी मनाला, परमात्मस्वरूप – जीवात्मस्वरूप – वाणीस्वरूप अशा स्वरूपसंबंधाने अनुभवता येऊ लागले. या स्वरूपसंबंधाने, मानवी जीवनाचा अनादि अनंत असा प्रवास, मनोस्वरूप अशा वाणीस्वरूपाने घडला. विश्वातील अखिल मानवजातीचे वाणीस्वरूपाने आत्माविष्कार

करणे, हे अंगभूत स्वभाववैशिष्ट्य झाले आहे.

भारतीय परंपरेतील ऋषी, मुनी, सिद्ध, साधू, तत्त्वज्ञ, योगी यांनी मनोस्वरूप वाणीस्वरूपाने, भौतिक आणि अध्यात्मिक स्तरांवर सिद्ध करून; निर्गुणाची अनुभूती स्वरूपसंबंधाने, जीवदशेतच घेता येते; अर्थात सगुणस्वरूप संबंधाने घेता येते; हे ठायीच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक आत्मरूपाच्या योगाने, मनोस्वरूपपणाने, योगशास्त्राचे सुविहित असे संशोधित मंडन करून; सिद्ध केले आहे. त्याच योगशास्त्रातूनच भक्ती, कर्म इ. योगमार्ग संसारप्रपंच करणाऱ्यांसाठी ऋषींनी गुरुकुलांच्या प्रचलनातून, स्वानुभवाच्या बळावर सुरू केले. मनोस्वरूपसिद्धीने नैतिकविश्व व त्यातील मानव्यशास्त्रीय उपयोजन व भौतिकशास्त्रे व त्यांचे जीवनव्यवहारातील कला कौशल्यात्मक उपयोजन, धनुर्वेद अर्थात युद्धशास्त्र व कला, आयुर्वेद व त्याचे जीवनातील उपयोजन, ज्योतिर्विज्ञान व त्याचे कालमापनासह उपयोजन, कृषीविद्या व कला, विविध प्रकारची कौशल्ये व कला आणि संगीतसाधना यांची मांडणी करून; जगत, ब्रह्मांड व मूल कारण, असे सच्चिदानंदस्वरूप, या सर्व व्यापारांशी; आत्मांश व आत्मांशपुंज, अर्थात व्यष्टी व समष्टी, या स्वरूपातील मानव प्राण्याचा मनोस्वरूप स्वरूपसंबंध, वाणी स्वरूपाने सिद्ध केला. त्याच वाणी स्वरूपाने मानव वर्तमानातील सर्व व्यवहार मनोस्वरूपाने करीत आहे.

श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेत मन हे इंद्रिय आहे, असे म्हटले आहे. पंचज्ञानेंद्रिये ही जडदेहांतर्गत असल्याने, इंद्रियांना जड मानले गेले. संपूर्ण जडदेहाचे चलनवलन कार्य मस्तक या महामंडळाने होते. त्या महामंडळाचा निर्देश इंद्रियांमध्ये नाही. या महामंडळाची शक्ती स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक शक्ती आहे. याचा अर्थ आत्मस्वरूपाचे थेट अस्तित्व ऐंद्रिय स्वरूपात या मस्तक-महामंडळात आहे. त्या शक्तीची संवेदना किंवा जाणीव ज्या भावात्मक अस्तित्वाने होते; ते अस्तित्व मन या नावाने ओळखले जाते, अशी अतिप्राचीन सनातन परंपरा आहे. 'मन' हा शब्द केंव्हा, कोणी, कसा, निर्माण केला, हे सांगणे कठीण आहे. मानवाचे अस्तित्व 'मन' या अस्तित्वाने ओळखले जाते. महामंडळाचा आविष्कार मनाने होतो; म्हणून महामंडळ जड मानून मन अजड मानता येते. मनोस्वरूप असे आत्मस्वरूप असते. परिपूर्ण सत्य अशा निर्गुणाच्या सगुण अशा सृष्टी, नैतिकविश्व, मानवी शारीर व भावनिक आविष्कार, मनाने होतो; तेव्हां ते सगुणाचे पुन्हा अजड असे मनोस्वरूप सिद्ध होते. हा आविष्कार करण्यासाठी मानवाने वाणीचे अर्थात काल्पनिक, मनःपूत अशी चिन्हव्यवस्था निर्माण केली आहे. हे मनःपूत वाणीरूप, आता वाणीस्वरूप

होऊन; मानव्याच्या मनोस्वरूपाचे, सर्व व्यवहार, मनःशक्तींच्या मनःपूत अशा अक्षरब्रह्मांद्वारे करते आहे.

ह्या सर्व सनातन प्रक्रियेचा विचार, वर सांगितल्याप्रमाणे केला तसा, कलियुगाच्या दृष्टीने, सुलभ असा भक्तियोग, अर्थात सगुणभक्तीचा मार्ग प्रशस्त करतांना, मध्ययुगीन संतांनीही केला. मनोस्वरूप सिद्धी भक्तियोगाने साधून; नरदेह दशेमध्ये, अर्थात सगुणस्वरूपाचे ठायीच, निर्गुणस्वरूप परिपूर्णतेने अनुभवता येते. हे साधण्याचा प्रयास म्हणजे नेटका, पुरुषार्थपूर्ण संसारप्रपंच करणे असे ठामपणाने सांगितले.

संसार असार आहे. सगळा भ्रामक नश्वर असा मायाबाजार आहे. त्यातील राजस आणि तामस गुणात्मक, वासना, विकार, तसेच देहभावाच्या आलेल्या वासनाविकार वृत्ती, प्रवृत्ती, हा केवळ दुःखदायक भोग आहे; म्हणून त्याचा त्याग करा. त्यात अडकून स्पर्धा, असूया, काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर या सर्वांच्या आहारी जाणे, म्हणजे मूर्खपणा होय. असे सांगत, संसारप्रपंचात जो अडकला तो भोगी. तो जिवंतपणी आणि मरणोत्तर नरकयातना भोगतो. या सर्व गोष्टी करतांना, माणूस अहंकारी, दांभिक, पाखंडी, शोषक, भक्षक, अतिस्वार्थी होतो आणि खऱ्या सुखाला पारखा होतो. याकरिता संसारप्रपंचाचे पाश तोडून टाकले पाहिजेत; असा प्रबोध संतांनी केला. असे ठासून सांगितले जाते. हा प्रबोध केला हे खरे. याचा अर्थ संसार, प्रपंच करू नका आणि संन्यास घेऊन; मोक्ष मिळविण्यासाठी वनात जा; असे संतांनी सांगितले असे होत नाही. 'प्रपंच करावा नेटका मग साधावा परमार्थ' ही सांगी तर कर्मतत्त्परतेकडे, कर्तव्यकर्माकडे लक्ष वेधते. 'देवाचिये द्वारी । उभा क्षण भरी । तेणे मुक्तिचारी । साधियेल्या ।।' ही सांगी क्षणभर सर्वभावे परमेश्वराचे अर्थात आत्मस्वरूपाचे चिंतन करण्यासाठी मनोस्वरूप सिद्ध करावे, असे सांगणे असते. हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. अपवाद वगळता सर्व ऋषींनी आणि मध्ययुगीन संतांनी संसारप्रपंच करीत, तो अलिप्ततेने कसा करता येतो; हेच दाखविले. म्हणूनच भक्तियोगाची अर्थात सहज परमार्थ चिंतनाची परंपरा निर्माण झाली आहे. भक्तियोगातही, कर्मतत्परतेत केवळ नामस्मरणदेखील परमार्थ प्रकटविते; हे सांगणे म्हणजे, मनोस्वरूपसिद्धीसाठीचा, अभ्यास करावयास सांगणे असते हे लक्षात घेणे आवश्यक असते. कर्मतत्परतेने संसारप्रपंच करावा, म्हणजे अंतरीच्या पूर्ण सत्य आत्मस्वरूपाचे भान ठेवून; ज्ञानवान कर्म करावे; असा संतांनी प्रबोध केला आहे, हे लक्षात घ्यावेच लागते.

ज्ञानवान कर्तव्य कर्मतत्परता, म्हणजेच निर्गुणस्वरूपाच्या सगुणस्वरूपातील अंशांत्मकतेने प्राप्त क्रीडा करण्याचा अभ्यास करणे होय. असा अभ्यास भक्तीने घडतो. भक्ती-ज्ञान-वैराग्य अशी प्रक्रिया घडते. असा आत्मांश, मनोस्वरूप असा खेळगडी होतो. हे खेळगडी होणे म्हणजेच ठायीच ब्रह्मपणाने मनोस्वरूप असे, वाणी आणि देह यांच्या माध्यमातून सृष्टीस्वरूप लीलेत, ब्रह्मस्वभावाच्या अलिप्तपणे, सहभागी होणे होय. यासाठी संतांनी मनोबोध केला आहे. याचाच अर्थ मनोस्वरूपसिद्धीच्या अभ्यासाला महत्त्व दिले आहे.

स्वरूपाचे, अर्थात आत्मस्वरूपाचे पूर्ण ज्ञान उद्घटित करणारे वर्णन, श्री पांडुरंग अवतार, प्रत्यक्ष ज्ञानस्वरूप, अशा माऊलींनी, अर्थात श्री संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी केले आहे. माऊलींनी आत्मस्वरूप म्हणजे नेमके कोणते अस्तित्व याचे उत्तर स्पष्टपणे 'आद्य' असे दिले आहे. म्हणजे आत्मन् हे 'आद्य' अस्तित्व आहे. हे आद्य, आत्मन् अर्थात, समस्त निर्गुण आणि भासमान असे सगुण, या सर्व अस्तित्वाचे असणे आहे. म्हणजेच मूळ कारण आणि कार्य, अर्थात आविष्कारही आहे. हे आत्मस्वरूप, वेदांनी वर्णन केल्याप्रमाणे 'स्वसंवेद्य' स्वभावाचे आहे. म्हणजे चैतन्यही तेच आणि चैतन्याची जाणीव ज्या आविष्करणाने होते ते तेच होय. 'स्वसंवेद्य'तेचा थेट उल्लेख करून; निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, महाशून्य, एकल, मूळ आणि भूतवर्तमानभविष्य असे त्रिकाल अविनाशी, अनंत, श्रीकृष्ण, केवल, परब्रह्म परमात्मा, सच्चिदानंदरूप असे ज्या 'आद्य' अस्तित्वाचे वर्णन भारतीय परंपरेने केले आहे; त्याच्या निर्विकारातील, विकारपूर्ण स्वभावाकडे लक्ष वेधले आहे. या स्वसंवेद्यतेमुळेच, निर्गुणाचे-सगुण होणे सगुणाचे निर्गुणात असणे किंवा पूर्ण अविनाशीपणे सामावणे आणि निर्गुणाची निर्विकारता, सविकारतेबरोबरच अबाधित ठेवणे, याकडे लक्ष वेधले आहे. हे स्वसंवेद्य आहे, ते वरील प्रक्रियात्मकतेने, म्हणजे स्फुरकतेने होय. या स्वसंवेद्य स्फुरकतेमुळे; निर्गुणातून सगुणाची उदय, आलय आणि विलय ही प्रक्रिया अनंतपणे सुरू आहे. ही 'आद्य' आत्मस्वरूपाची, स्वसंवेद्य स्फुरकता, म्हणजेच आद्य आत्मस्वरूपाची मनोस्वरूपता होय. म्हणजेच 'आद्य' अस्तित्व, त्याच्या मनोस्वरूपामुळे आविष्कृत असे सृष्टीस्वरूपही आत्मस्वरूप आहे. ही मनोस्वरूपाची स्थितीगती अतिशय सूचकतेने, परंपरेला छेद न देता; माऊलींनी मांडली आहे. याचा स्पष्ट अर्थ निर्गुणाचा स्वभाव निर्विकारातही मनोस्वरूप आहे. याच ज्ञानात्मकतेने उपरोक्त 'ॐपूर्णमदः-' हा शांतीमंत्र, ऋषीपरंपरेने, 'आद्य' अस्तित्वाचे आविष्कृत तरी

निर्विकारी अस्तित्व, सर्वगत करण्यासाठी सिद्ध केला आहे. यापुढे जाऊन; त्या 'आद्य' अस्तित्वाची निर्गुण आणि सगुण, अतिभौतिक आणि भौतिक स्वरूपे, स्वरूपसंबंधांसह सिद्ध करण्यासाठी, मानवी मनोस्वरूपाने परा, पश्यंति, मध्यमा आणि वैखरी या वाणीस्वरूपाने, प्रकट होणाऱ्या वाणींचे आद्य स्वरूप कल्पिले आणि ते अनंत कालासाठी अभ्यासले आहे. या अभ्यासाने ते मानवी मनोस्वरूपाचे प्रतिमात्म स्वरूप म्हणून मानवी अस्तित्वाला अंगभूत झाले. ते प्रतिमात्म स्वरूप म्हणजे 'ॐ' हे एकाक्षर स्वरूप होय. अवघे चिरंतन अस्तित्व वाणीस्वरूपाने सिद्ध होतांना ॐकार ठायीच स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेने, चौरूपे आविष्कृत होतो. ज्ञानबीजाचा ज्ञानात्मक विस्तार होतो. हा अवघा विस्तार त्या एकाक्षर ॐकारात सामावतो. याच अनुभूतीतून माऊली ॐकार हा 'एकाक्षर ब्रह्म' म्हणून वर्णन करतात. याचा अर्थ मानवी मनोस्वरूप हे मानवी आत्मस्वरूप आहे. ते ॐकारस्वरूपाने शब्दसृष्टी होते. माऊलींनी 'शब्दब्रह्मकवळणे' असे वर्णन केले आहे. आद्य अर्थात आत्मस्वरूप– मानवी अर्थात अंशात्मक किंवा अंशपूंजात्मक आत्मस्वरूप– हेच मनोस्वरूप– तेच ॐकार स्वरूप, असा हा प्रवास, 'आद्य' अस्तित्वाचा सर्वात्मक स्वरूपसंबंधसह, मनोस्वरूप प्रवास माऊलींनी स्पष्ट केला आहे. माऊलींनी प्रथम अध्यायाच्या प्रथम ओवीतच, स्वसंवेद्य, आद्य आत्मरूपाचे स्मरण, स्वाभाविकपणे मनोस्वरूप आद्य स्वसंवेद्य ॐकारस्वरूपाने केले आहे. मध्ययुगीन काळात ध्यानयोग किंवा राजयोग, भक्तियोग आणि कर्मयोगाची; सांख्ययोगाच्या मार्गाने तात्त्विक स्वरूपात मांडणी करतांना, मनोस्वरूपाचा स्वरूपसंबंध अतिशय गुह्यभेदक सूचकतेने, केला आहे. थेट मन किंवा मनोस्वरूप हा शब्द वापरण्यातील, मार्गानुसरणातील सांकेतिकता सांभाळत; माऊलींनी मनोस्वरूपाचा सिद्धांत मंडित करून; चर्चेला सुरुवात केली आहे.

मनोस्वरूपाचा स्वरूप संबंध लक्षात घेऊन; संत ज्ञानेश्वरांच्या आद्य स्वसंवेद्य स्वभावाची मात उघड करीत; जगद्गुरू तुकोबारायांनी पुरुषार्थपूर्ण जीवनसिद्धीची, अर्थात सदेह वैकुंठप्राप्तीची, सूत्रस्वरूप किल्ली, अगदी तेवढ्याच व्यंजकतेने, ठामपणाने, योगमार्गांना बळकटी देत स्पष्ट केली आहे.

माऊली ज्ञानेश्वरांनी– ''ॐ नमो जी आद्या । वेद प्रतिपाद्या । जयजय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ।।१।।'' असे म्हणत आत्मरूपाचे स्वसंवेद्य आद्य असे मनोस्वरूप निर्देशित केले. तेच तुकोबारायांनी थेट योगसाधनासूत्र सांगत, अर्थात ''मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धींचे कारण ।'' असे, ठाम प्रतिदान केले. मन प्रसन्न

करावयाचे म्हणजेच आत्मस्वरूपच्या स्वरूपसंबंधाने मनोस्वरूप सिद्ध करायचे. आत्मस्वरूप आणि मनोस्वरूप यांचे अद्वैत सिद्ध करायचे. असे झाले की सृष्टीप्राकट्यातील, मानवी जीवन क्रीडा, आत्मस्वरूप आविष्कृत होत राहील. म्हणजेच ठायीच सच्चिदानंदस्वरूपाची अनुभूती घेता येईल. अर्थात ही अनुभूती ठायीच मनोस्वरूपाने, ॐकारस्वरूप भोगता येईल. संत तुकोबारायांनी, मनोस्वरूपसिद्धीने संसारप्रपंच क्रीडेकडे अलिप्त खेळगडी म्हणून कसे पाहाता येते; हे स्ववर्तनातून लोकांसमोर ठेवले. प्रपंच दुःखकारक आहे; हे सांगतांना, सुख क्षणभंगूर असते हे त्यांनी स्पष्ट केले. याचा अर्थ, परमेश्वर भक्ती हेच श्रेय असे प्रबोधित करतांना, प्रपंच सांडण्याचा उपदेश तुकोबारायांनी कधीच केला नाही. देह, प्रपंच आणि नैतिक विश्वात बद्ध आणि बाधित मनोस्वरूप, दुःखकारकताच भोगणार; कारण अशाश्वताला शाश्वत मानले की दुःखच पदरी येते. भक्तीने शाश्वताचे ज्ञान झाले की अशाश्वताविषयी वैराग्य आपसुकच येणार. हे वैराग्य म्हणजे देह, प्रपंच आणि नैतिक विश्वाविषयीची निरहंकारकता, क्रीडादृष्टीपूर्ण प्राप्त कर्मपरता, नैतिकविश्वातील सेवाभावी धुरिणता, यासह होणारे देहदशेचे वर्तन होय. ज्ञानवानतेने कर्म घडू लागले; की सर्वात्मकतेने, कर्मक्रीडा घडू लागते. प्रपंच परमार्थ असल्याचे ठायीच जाणवते. ही सर्व गोष्ट म्हणजे, बद्ध बाधित मनोस्वरूपाची स्वरूपशुद्धी होय. ही स्वरूपशुद्धी, म्हणजेच मनाची प्रसन्नता होय. मनोस्वरूपाची ही प्रसन्नता म्हणजे आत्मस्वरूपाचा आविष्कार होय. अशाश्वत अशा देहस्थितीत शाश्वततेची सिद्धता होय. ही शाश्वततेची सिद्धता, म्हणजे सगुणाचे निर्गुण स्वरूप ठायीच अनुभवणे होय. सगुणाचे ठिकाणी निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, महाशून्य, केवल, श्रीकृष्ण, अनंत, अविनाशी, परब्रह्म परमात्मा, स्वसंवेद्य आत्मरूप, सच्चिदानंदस्वरूप; असे ज्या आद्य अस्तित्वाचे वर्णन सनातनपणे केले जाते; ते अस्तित्व ठायीच अनुभवणे. हेच नरदेहाचे प्राप्त जीवन पुरुषार्थपूर्णतेने सफल होणे होय. असे पुरुषार्थपूर्ण जीवन केवळ मनोस्वरूप सिद्धीनेच घडू शकते असे जगद्गुरू तुकारामांचे म्हणणे आहे. तुकाराम महाराज परोपरीने संसार, प्रपंच, भवसागर, यातील अशाश्वतता, त्यामुळे नैतिकविश्वात देहभावाने येणारे दोष, दांभिकता इ. वर कोरडे ओढतात. हे अवघे दोष विवेकपूर्ण ज्ञानवान कर्मपरतेने जातील हेच त्यांना स्पष्ट करावयाचे असते. हेच ज्ञानोत्तर भक्तीचे वर्म हेच सदेह वैकुंठगमन होय. हे केवळ मनोस्वरूपसिद्धीने साध्य होते. मनोस्वरूपसिद्ध होणे, म्हणजेच 'अहं ब्रह्मः अस्मि,' सोऽहं, तत्त्वमसि, या महावाक्यांचा, प्रत्यक्ष ठायीच,

सगुण अस्तित्वात, परिपूर्णतेने अनुभव घेणे होय. याकरिता संत तुकाराम 'मन प्रसन्न करा' असे आवाहन करतात.

मध्ययुगीन संत परंपरेत श्रीविठ्ठल या भव्य देवतेबरोबरच मानवास आदर्शभूत असे विभूतिमत्व श्री राम हे भव्य संत समर्थ रामदास स्वामींनी सर्वांसमोर उभे केले. मानवनिर्मित नैतिकविश्वातील, न्याय, नीती, धर्मशास्त्र, समाजशास्त्र, राजधर्म आदि सर्व घटकांच्या संदर्भात मनोस्वरूपसिद्धीसह कर्मयोगी; असे हे विभूतिमत्त्व रामदासांना मनोस्वरूपसिद्धीसाठी मनबोध करून; वर्तनाभ्यास करावयास मानवाला प्रवृत्त करण्यासाठी, उपयुक्त वाटले. या दृष्टीने विचार करता; 'दासबोध' हा स्वतंत्र परिपूर्ण ग्रंथ म्हणजे, अध्यात्मशास्त्र आहे. म्हणजेच ते परिपूर्ण असे मानसशास्त्र आहे. मानसशास्त्राचा प्रवास, अध्यात्म-तत्त्वज्ञान- मानसशास्त्र आणि वर्तनाचे शास्त्र असा घडला आहे. हे विचारात घेतले; तर संत समर्थ रामदास, हे मध्ययुगीन संतपरंपरेतील भक्तिमार्गाचा प्रबोध करणारे, भारतीय मनोवैज्ञानिक आहेत, असे लक्षात येते. भगवान पतंजली यांनी ऋषीपरंपरेतील योगमार्ग मानसशास्त्र स्वरूपात सर्वांसमोर मांडला. 'पातंजल योगविज्ञान' हे भारतीय परंपरेचे आद्य मनोवैज्ञानिक लेखन मानता येते. ज्ञानयोगाच्या मार्गाने मनोस्वरूपसिद्धीचा मार्ग भगवान पतंजलींनी प्रशस्त केला. समर्थ रामदास हे या मालिकेतील मध्ययुगीन मनोवैज्ञानिक होत. निर्गुणाचा सगुण आविष्कार म्हणजे; उदय, आलय, विलय अशी प्रक्रिया नित्य, अविनाशितत्वाने आविष्कृत असे सृष्टीस्वरूप होय. या सगुण सृष्टीरूपात तेच निर्गुण आत्मांश किंवा आत्मांशपुंज स्वरूपात प्रकटले. या नित्य मर्त्य नित्य जन्म प्रक्रियेतील एक अस्तित्व म्हणजे माणूस होय. माणसाचे अन्य जीव सृष्टीपेक्षा वेगळेपण म्हणजे त्याचे सत्य, परिपूर्ण विकसित मनोस्वरूप होय. माणूस अर्थात मानवी देह हा, देह+आत्मा यांच्या संयोगाने, जीवात्मा म्हणून जगतात आणि माणसानेच निर्माण केलेल्या, नैतिकविश्वात प्राप्त कर्मवानपणे, जन्म-मृत्यू प्रक्रियेत असतो. या मानवी दशेचा शारीर आणि आत्मिक दोन्ही स्तरावरील आविष्कार, मन या संवेदनेने होतो. मनसंवेदन हे आत्मरूपाचा स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावाचा आविष्कार होय. शारीरधर्माधीन मन मर्त्यता आणि अविनाशी आत्मन यांना विसरून, अहंकारवश कर्म करते. तर आत्मस्वरूप मन, मर्त्य अशाश्वत विश्वातही अलिप्त आणि शाश्वत संवेदनांचा अनुभव करीत; ज्ञानवान कर्मक्रीडा करते. ह्या सर्व गोष्टींचा पारंपरिक, संशोधित, वर्तमानकालीन संदर्भासह, भविष्यातील मानवांना, अत्यंत उपयुक्त असा प्रबोध 'दासबोध' या ग्रंथात समर्थांनी, निःसंदेह आणि

सूत्ररूपाने मांडला आहे. मनोस्वरूपसिद्धीसाठीचे स्पष्ट, सर्वंकश मार्गदर्शन त्यातून होते. ज्ञानवानकर्मपरतेची मनोस्वरूप गुरुकिल्ली, असे या विवेचनाचे स्वरूप आहे. मनोबोध करतांना समर्थांनी, मनाच्या श्लोकांची सुरुवातच 'मना, सज्जना' अशी करून मनोस्वरूपाचा थेट उल्लेख केला आहे. परलोक म्हणजेच सत्‌लोक अर्थात सत्‌जन अर्थात मनोस्वरूप होय. या सत्‌लोकीचा रहिवासी, तो आद्य, निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, श्रीकृष्ण, महाशून्य, केवल, सच्चिदानंदस्वरूप, परमात्मा, परब्रह्म असे मूळ कारण, हा होय. ते मूलकारण स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक आहे. म्हणजेच मनोस्वरूप आहे. जीवदशेमध्ये, ते देहाधीन होऊन; स्वरूप विसरण्याची शक्यता असते. नरदेह बहुधा देहाहंकाराने, मर्त्यता आणि आत्मरूप अविनाशित्व विसरून; विकारवश होत, दुःखानुभूती करू लागतो. वास्तविक मनोस्वरूपसिद्धीने, जीवदशेतही सच्चिदानंद स्वरूप, असे ज्ञानकर्मात्मक पुरुषार्थपूर्ण जीवन, अनुभवणे, नरदेहाला स्वाधीन असते. याचेच स्मरण मनोस्वरूपाला करून देतांना, ''हे, 'मना', अर्थात स्वसंवेद्य स्फुरक अशा आद्य अविनाशी अस्तित्वा, तू सत्‌जन आहेस. याचा विसर पडू देता कामा नये, याकरिता तू भक्तिमार्ग स्वीकारावास'', असा प्रबोध समर्थ करतात. ते म्हणतात

''**मना सज्जना भक्तिपंथेचि जावे । तरी श्रीहरी पाविजे तो स्वभावे ।।**''

भक्तीपंथाने गेले तर, ''हे मना तू स्वभावतः श्री हरी होशील'' अशी ग्वाही समर्थांनी दिली आहे.

मनोस्वरूप म्हणजेच आत्मस्वरूप होय. याचा उल्लेख भगवान श्रीकृष्णांनी श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेत, दहाव्या, 'विभूतियोग' अध्यायात

''**इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ।।२२।।**''

असे म्हणून मीच मन आहे; असे स्पष्ट प्रतिपादन केले आहे. परमात्मा हाच देहाच्या ठिकाणी मनोस्वरूप आहे. श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेच्या अठराव्या अध्यायातील

''**सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरण व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।।६६।।**''

या श्लोकावर प्रवचन करताना; नरदेहाने मनोस्वरूप सिद्धीने वर्तन करावे याचा स्पष्ट उल्लेख माऊलींनी केला आहे. तृतीय अध्यायाचे प्रमाण देत माऊली म्हणतात–

''जे देहवाचामानसें । विहित निपजे जें जैसें । ते एक ईश्वरोद्देशें । कीजे म्हणितले ।।१४४२।।''

प्राप्तकर्म मनोस्वरूपाने, ईश्वरलीला किंवा ईश्वरेच्छा अर्थात आत्मस्वरूप, म्हणजेच मनोस्वरूप इच्छा म्हणून करावे, म्हणजे, सच्चिदानंदस्वरूप देहदशेत भोगता येईल. म्हणूनच अकराव्या अध्यायाचे प्रमाण देत माऊली म्हणतात''

''ते विश्वरूप अकरावा । अध्यावो संपे जंव आघवा । तंव कर्में ईशू भजावा । हे जे बोलिलें ।।१४४४।।''

असे स्पष्ट केले आहे. म्हणजे मनोस्वरूपसिद्धीपूर्वक कर्म करावे, म्हणजेच ज्ञानवान कर्म करावे, असे प्रतिपादिले आहे. मनोस्वरूपाचा सिद्धांत असा सनातन असून; मध्ययुगीन संतांनी त्याचाच प्रबोध परोपरीने केला आहे.

●●●

२. संत, सद्गुरू, माऊली ज्ञानेश्वर

''ॐ नमो जी आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।
जय जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ।।'' ज्ञा. अ. १ ओ. १ ।।

माऊली श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी, कोणत्याही मंत्र जागरापूर्वी, ॐकार उच्चार करण्याची प्रथा अनुसरत; वेदप्रतिपादित करणाऱ्या अर्थात, हे दृश्य चराचर विश्व प्रकट करून; लोकांसमोर मांडणाऱ्या, आद्य, स्वसंवेद्य अशा, आत्मरूपाला जयकार करून; वंदन केले आहे. याच आत्मरूपाच्या जयकाराबरोबर, वाणी, बीज, आद्य, स्वसंवेद्य अशा ॐकाराला जयकारपूर्वक वंदन केले आहे.

निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, आद्य महाशून्य, श्रीकृष्ण, केवल, अनंत, परब्रह्म, परमात्मा, निजरूप असे ज्या अस्तित्वाला म्हणतात; अशा आत्मस्वरूपाचा, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभाव, माऊली निर्देशित करतात. आत्मस्वरूप, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक आहे म्हणूनच, ते दृश्य चराचर विश्वस्वरूपात, अर्थात लौकिक स्वरूपात प्रकट झाले. म्हणूनच, आत्मस्वरूपाची स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वाभाविकता, म्हणजेच आत्मस्वरूपाची मनोस्वरूपता होय. या मनोस्वरूपाचे आद्य, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक, आत्मस्वरूप वाणीस्वरूप आविष्करण म्हणजे ॐकार स्वरूपता होय. या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपतेची वाणीस्वरूपता आणि चराचर सृष्टीस्वरूपता, माणसाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपाला, आत्मस्वरूप संवेदित होते; हे माऊलींनी स्पष्टपणे निवेदित केले. अलौकिक आद्य आत्मस्वरूप आणि तेवढेच सनातन लौकिक दृश्य चराचर सृष्टीस्वरूप, यांचा स्वरूपसंबंध, माऊलींनी या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपाने सिद्ध केला आहे. मानवी मनोस्वरूपता अशी आत्मस्वरूपता आहे. त्यांचेच संवादी स्वरूप म्हणजे ॐकारस्वरूपता अथवा वाणीस्वरूपता होय. मानवी मनोस्वरूपाची, लौकिक आणि अलौकिक अस्तित्वाशी संवादी संवेदन प्रक्रिया, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक

वाणीस्वरूपाने घडते. याच कारणाने संवाद घडतो. माऊली म्हणतात–

''चिदानंद रूप चेतवितें एक । एकपणें गुणागुणीं दावी अनेक ।।१।।
आदि अंतीं गुण सर्वत्र निर्गुण । गुणासी अगुण भासतीना ।।धृ।।
कैसें जालें अरूपीं गुणी गुणवृत्ती । सगुण पाहातां अंतरलेंगती ।।२।।
बापरखुमादेविवरु विठ्ठलु नंदनंदनु । आदिअंतु एकु पुर्ण सनातनु गे माये ।।३।।''
(श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांची अभंगगाथा, 'सकल संतगाथा' संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, खंड पहिला, सारथी प्रकाशन, पुणे २०००, अभंग क्र. २)

माऊलींनी प्रस्तुत अभंगात सच्चिदानंदस्वरूप आत्मस्वरूपाची स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपतेची, निर्गुण निजरूप ते सगुण नरदेहरूप; अशी सनातनस्वरूप शृंखला, निवेदित करीत, सगुण लौकिकात, मानवीमनोस्वरूपाला ठायीच आत्मस्वरूपाची प्रतीती, 'बापरखुमादेवी विठ्ठलु नंदनंदनु' या सगुण प्रतिकात्म स्वरूपाच्या योगाने घडते आणि अवघे ठायीच निर्गुण, आद्य, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक, आत्मस्वरूप होते; ही सनातन प्रक्रियाही स्पष्ट केली आहे.

श्रीहरीने, ठायीच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकस्वरूप अशा मनोस्वरूपाची शृंखला थेट परमात्मा ते जीवात्मा अशी जोडली आहे. चराचर विश्व त्यांच्याच बद्धतेत, पृथक, पृथक अशा, आत्मांशात्मक किंवा आत्मांशपुंजात्मकतेने, अनादि काळापासून उदय, आलय आणि विलय, या प्रक्रियेने, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपात, अविनाशीपणे प्रचलित केले. हे परमात्मस्वरूप अशा श्रीहरींचे रहस्य कळते; तरी बद्धावस्थेत न कळल्यासारखा व्यवहार घडतो. अष्टधा प्रकृतीच्या योगाने, त्याच्या ठायी प्रकटलेली, ही अस्तित्वे भौतिकाच्या ठायी रममाण होतात. ही त्या परमात्म्याचीच स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपाची लीला आकलित झाली आणि श्री हरी पायी वृत्ती एकवटली; की ठायीच जीवनमुक्तीचा, अर्थात परमात्मस्वरूप प्रकटल्याचा अनुभव घेता येतो. भौत्तिकातील, मानवी मनोस्वरूपाने मांडलेल्या, विश्वव्यवस्थेच्या परिभाषेत माऊली अभंगात म्हणतात– (श्री ज्ञा अ गा, स. सं. गा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन २००० खंड १ अ. क्र. ३४)

''लाउनि मनगणीची दोरी । विपरीत तयाची कुसरी ।
अकळून न कळे श्रीहरी । अवघे बोडंबर तुझे ।।१।।
अष्टदळकमळाची वोवरी । विपरीत तयाची कुसरी ।
एकविस खणांचे उपरी । बाहीजु कां हरी दाखविली ।।धृ।।

तेथ रात्र दिवस नेणिजे । सोहं प्रकाश सहजे ।
नाचविसी पंचभूते वोजे । कवतुक तुझें तूं पाहसी ।।२।।
भानु निसियेचा कुवासा । येक राहिले याचिये आशा ।
येक म्हणती अढळ धुरु कैसा । तयाचा भरंवसा त्यासिं नाहीं ।।३।।
ऐसीं तयाचीं बोलणीं । अंगीं राहिली खेळणीं ।
साही पावटणी करुनि । सातावरी घातु मांडिला ।।४।।
करीं घेऊनि आळवणी । करु नेणें वोवाळणी ।
बाप रखुमादेविवरा विठ्ठला चरणी । चौघी जणी निमलिया ।।५।।''

श्री हरिच्या या लौकिक-अलौकिक स्वरूपसंबंधाची, अनुभूती, मनोस्वरूपाचे ठिकाणी आली की;

''तुज सगुण म्हणों की निर्गुणरे ।
सगुण निर्गुण एकु गोविंदुरे ।।१।।'' असे ठायीच गोविंदस्वरूप अनुभवास येते. (श्री ज्ञा गा. स. सं. गा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन २०००, खंड १- अ. क्र. ४०) अवघे आनंदस्वरूप होते. माऊली म्हणतात-

''आजी सोनियाचा दिनु । वर्षे अमृताचा घनु ।।१।।
हरी पाहिले रे हरी पाहिला रे । सबाह्य अभ्यंतरी अवघा व्यापक मुरारी ।।२।।
दृढ विटे मन मुळी । विराजीत वनमाळी ।।३।।
बरवा संत समागमु । प्रगटला आत्मारामु ।।४।।
कृपासिंधु करुणाकरू । बापरखुमादेवीवरू ।।५।।''

(श्री. ज्ञा. गा. स. सं. गा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, २०००, खंड १- अ. क्र. २२९) मनोस्वरूपाला हा ठायीच अनुभव घेता येतो. त्यासाठी अभ्यास घडावा. अभ्यास घडविण्यासाठी संतसमागम हवा. सद्‌गुरूकृपा हवी. स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वरूप शृंखला अशी आत्मांशाच्या ठिकाणी, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपाला संवेदित झाली; की आत्मांशच आत्माराम होतो. अशी भक्तिसाधना श्री माऊलींनी प्रस्तुत अभंगातून निवेदित केली आहे. आत्मांशस्वरूपाने ठायीच परमात्मस्वरूप सिद्धी अनुभवता येते हे माऊली मोगऱ्याच्या रूपकातून सांगतात-

''इवलेंसें रोप लाविलें द्वारीं । त्याचा वेल गेला गगनावरी ।।१।।

मोगरा फुलला मोगरा फुलला । फुलें वेचिता अतिभारू कळियांसी आला ।।२।।
मनाचिये गुंती गुंफियेला शेळा । बापरखुमादेविवर विठ्ठलीं अर्पिला ।।३।।''
(श्री ज्ञा. गा. स. सं. गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी)

निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक सर्वव्यापी, अशा परमात्म्यांच्या, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावामुळे, आत्मांशस्वरूप किंवा आत्मांशपुंजस्वरूप बद्ध अस्तित्वे प्रकटतात. असा लौकिकात पृथक अस्तित्वाचा उदय होतो. बहरलेल्या आलयातून फुलांच्या वेचण्याने विलय होतानाच, नव्या कळ्यांचा उदय होतो. परमात्याच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक अशा मनोस्वरूपाचा, आत्मांशस्वरूप आविष्कार, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूप रूपाने घडतो आणि या मनोस्वरूपाच्या, परमात्मा ते आत्मांश शृंखलेने आत्मांशाच्या ठिकाणी, अखिल ब्रह्मांडातील अंशात्मक किंवा अंशपुंजात्मक, अस्तित्वे अनुभवता येतात. विठ्ठल स्वरूपाच्या आत्मांश स्वरूपाने, असा समदृष्टीने चराचरातील, अस्तित्वाचा ठायीच अनुभव घेत; विठ्ठलस्वरूप अद्वैत भोगाचा, सर्वात्मक परमेश्वराचा अनुभव असा मनोस्वरूपाच्या स्वरूपसंबंध संवेदनेने घेता येतो.

परमात्म्याच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक सार्वकालिक, सर्वव्यापक केवल, अनंत, महाशून्य, निर्गुण, निराकार, निर्विकार, परब्रह्म, निजस्वरूपाचा, स्वरूपसंबंधाने, आत्मांशात्मकस्वरूप, जिवात्म्याच्या ठिकाणीच, अनुभव घेता येतो. परमात्मा आणि जीवात्मा ठायीच स्वरूप आहेत, हे मनोस्वरूपाला जाणवते. आपणच परमात्मा आहोत, ही याचिदेही आलेली अनुभूती, बद्धजीवात्म्याच्या बद्धते पलिकडील अनुभूती होते. वासनादेहाचे देहपण ओलांडून, ठायीच असूनही, विदेही होता येते. हे सामर्थ्य मनोस्वरूपाचे ठायी आहे. माऊली म्हणतात–

''अरे अरे ज्ञाना झालासि पावन । तुझें तुज ध्यान कळों आलें ।।१।।
तूझा तूंचि देव तुझा तूंचि भाव । फिटला संदेह अनन्यतत्त्वी ।।२।।
मुरडूनिया मन उपजलासि चित्ते । कोठे तुज रितें न दिसे रया ।।३।।
दीपकीं दीपकीं मावळल्या ज्योती । घरभरी वाती शून्य झाल्या ।।४।।
वृत्तीची निवृत्ति आपणा सकट । अवघेंची वैकुंठ चतुर्भुज ।।५।।
निवृत्ति परमाअनुभव नेमा । शांती पूर्ण क्षमा ज्ञानदेवो ।।६।।''
(श्री ज्ञा. अ. गा. स. सं. गा. संपा डॉ. र. रा. गोसावी, खंड १, सारथी प्रकाशन २०००, अ. क्र. २४५)

मनोस्वरूपाचे आत्मस्वरूप भोगण्याचे सामर्थ्य भोगायचे असेल; तर मनाला जीवदशेकडून, आत्मदशेकडे मुरडावे लागते. हा अभ्यास नरदेहाला ठायीच करता येतो. हे चित्ताचे ठायी स्वरूपाचे उपजणे असते.

असे घडले की सर्वपृथक अस्तित्वांच्या ठायी, तेच परमात्मस्वरूप, आत्मांश किंवा आत्मांशपुंज स्वरूपात नांदते आहे; याचा पूर्ण अनुभव येतो. आणि देहीच आपण परमात्मस्वरूपता भोगू लागतो. अनेक ज्योतींत वाती भिन्न असल्या तरी तेज स्वरूपानेच असते. पृथकपणाची देह वृत्ती मनोस्वरूपाचे ठिकाणी हारपली की सर्व पृथकत्वे चतुर्भुज भगवान विष्णूस्वरूपच आहेत, हे जाणवते. निवृत्तियोगाने ही परमानुभूती येते. या परमानुभूती, परमात्मा आणि अंशात्मा स्वरूप झाल्यामुळे परमात्मा आणि अंशात्मा, हे द्वैत हरपते. यासाठी परमात्मा हा भज्य, आत्मांश हा भजक आणि परमात्म्याविषयीची स्वरूप भावभक्ती, या त्रिविधतेचा निरास होतो. सारे ठायीच अनुभवाला येते. देहीच मनोस्वरूपाने, हे साधले की, देहीच परमात्म स्वरूपता आल्याने; देहाची प्राप्तकर्मेही, आपसुकच परमात्मस्वरूपाची लीला म्हणूनच, अनुभवास येतात. अशी वृत्तीची निवृत्ति होते.

हे असेच का घडते याची कारणमीमांसा श्री ज्ञानेश्वर माऊली स्पष्टपणे; स्वरूपसिद्धांताची उकल करून निवेदित करतात–

''अरे स्वरूपाकारणें विश्वरूप घेतलें । सगुणें झाकिलें निर्गुण रया ।।१।।
तत्त्वीं तत्त्व कवळी उगवे रवीमंडळी । अवघीच झांकोळी आपल्या तेजे ।।२।।
द्रष्टाचिये दीप्तीं दृश्यचि न दिसे । समरसीं भासे तेज त्यांचें ।।३।।
चित्स्वरूपी नांदे चित्स्वरूपीं भासे । ॐकारासरिसें तदाकार ।।४।।
प्रेमकळीं ओतलें सप्रमळीत तेज । तेथें तू विराजे ज्ञानदेवा ।।५।।''

(श्री ज्ञा. अ. गा., स. सं. गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन पुणे २०००, खंड १ ला अ. क्र. २५७)

निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, महाशून्य, अनंत, केवळ, श्रीकृष्ण, अविनाशी, परब्रह्म, परमात्मा, सच्चिदानंदस्वरूप, आत्मस्वरूप, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक अशा, आपल्या स्वरूपाचा अनुभव घेण्याच्या कारणाने, या श्रीकृष्णस्वरूपाने स्वसंवेद्य स्फुरण स्वरूपातून, सगुण, साकार, सविकार, तात्कालिक, बद्ध, उदय, आलय, विलय या प्रक्रियात्मक असे विश्वस्वरूप धारण केले. या विश्वस्वरूपाच्या, सगुणतेमुळे, ठायीच, अर्थात निजरूपाचे निर्गुणत्व झाकले गेले.

त्याच निर्गुण स्वरूपातून स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेने आत्मांशपुंज स्वरूप प्रकटलेले सूर्यबिंब आपल्या तेजाने, सच्चिदानंद स्वरूपाला झाकोळते. द्रष्ट्याच्या दृष्टीला मात्र दृश्य दिसत नाही. तर स्वरूपस्थितीमुळे अर्थात समरस झाल्यामुळे निर्गुण आणि सगुण दोन्ही एकच तेजोस्वरूप असल्याचा अनुभव येतो. हेच स्वरूप वाणीबीज ॐकार स्वरूपात प्रकटले आणि मानवी मनोस्वरूप झाले. निर्गुणाच्या ठायीची प्रेककळा अर्थात सच्चिदानंद स्वरूपता, सगुणाच्या ठायी प्रकटली. त्या स्वरूपाशी हे ज्ञानदेवा तू स्वरूप असावे. अशीच स्वरूपानुभूती माऊली प्रकट करतात–

''मजमाजी पांहतां मीपण हारपलें । ठकलेचि ठेलें सये मन माझें ।।१।।
आंत विठ्ठल बाहेर विठ्ठलु । मीचि विठ्ठलु भासतसे ।।२।।
मीपण माझे नुरेचि कांहीं दुजें । ऐसें नाहीं केले निवृत्तिराजे म्हणे ज्ञानदेवो ।।३।।''
(श्री ज्ञा. गा. स. सं. गा., संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, खंड १, सारथी प्रकाशन पुणे २०००, अ. क्र. २७७)

हीच स्वरूपानुभूती माऊली आणखी एका अभंगात देतात–

''स्वरूप पाहे तवं सभोवते रूपडें । पाहे चहुकडे तोचि दिसे ।।१।।
काय करुं सये कैसा हा देव । माझा मज भाव एकतत्त्वी ।।२।।
सम तेज पाहे तंव एकचि वो तेज । ओंकार सहज निमाला तेथे ।।३।।
मूळीचि मूळ खूण न संपडे सर्वथा । व्यापिली चित्ता तेजें तेणे ।।४।।
स्वानुभव ते दिवटी उजळूनि जव पाहे । तव एक बिंब दाहे दिशा दिसे ।।५।।
ज्ञानदेव निवृत्ति हे खूण पुसत । सांगावे त्वरित गुरुराजे ।।६।।''
(श्री ज्ञा. गा., स. सं. गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, खंड १, सारथी प्रकाशन पुणे २०००, अ. क्र. २८३)

माऊली ज्ञानेश्वर, स्वरूपानुभूती स्पष्ट करतांना; भक्तिमार्गाधारे ही स्वरूपानुभूती कशी येते; हे स्पष्ट करतात. समाधीयोगाने सिद्ध करावयाची स्वरूपानुभूती, भक्तिमार्गेही सिद्ध होते. भक्तीचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे, निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, अशा परमात्मस्वरूपाला कोणत्याही नावाने, आत्मांशाने उत्कटप्रेमपूर्वक आवाहित केले तर; त्या अपेक्षित भज्य स्वरूपात, ती स्वरूपानुभूती आत्मांशाच्या ठायी येते. आत्मांशस्वरूप होऊन; त्या सार्वकालिक सर्वव्यापकत्वाचा अनुभव

ठायीच अनुभवू लागतो. प्रस्तुत अभंगामध्ये श्रीकृष्ण, विठ्ठल या नावाला हाक मारतांना, 'तो' हे सर्वनाम वापरले आहे. तो विठ्ठल ज्या रूपात विटेवर उभा आहे त्याच स्वरूपात 'तो' चहुकडे, सभोवते, असा हा देव अनुभूत होऊ लागला. त्याचेच तेजस्वरूप समत्वाने सर्वत्र अस्तित्वांत अनुभूत होऊ लागले. एवढेच काय श्रीकृष्ण, विठ्ठल, तो, देव आणि त्या संबंधात बीजस्वरूपाने प्रकटलेली ॐकारस्वरूप वाणीही नाहीशी झाली. आता शब्दात वर्णन करण्याची आवश्यकताच निमाली, 'मूळीची मूळ खूण' अर्थात देहभान हरपले. आत्मांश विदेहीपणाने ती अनुभवू लागला. शब्द आणि देह ही पार्थिवता हरपली. भक्तीच स्वरूप झाली. स्वरूपानुभूती मनोस्वरूप झाली. आत्मांशस्वरूपाने, अर्थात दिवटीसारख्या पृथकत्व अंशस्वरूपाने, पाहू लागले तर; दाही दिशा तेच स्वरूप अनुभूत होऊ लागले. असे का घडले असावे; याचे ज्ञान श्रीगुरू निवृत्तींना विचारावे; तर त्यांनी हा निजस्वरूप आणि आत्मांशस्वरूप संबंध भक्तियोगाने सिद्ध करविला.

आत्मांशस्वरूप अनुभूती आलीकी माणसाचे अवघे कर्म स्वरूपसंबंधाने सुकृत होते. कर्म ज्ञानवान होते. हे स्वरूपज्ञान झाले की सच्चिदानंदस्वरूप ठायीच प्रकटते आणि अलौकिकाचा लौकिक स्वरूपसंबंध अनुभूत होऊ लागतो. लौकिकातील संघर्षात्मक कर्मपरता, ही आनंदक्रीडा होते. म्हणूनच माऊली म्हणतात–

''अवघाची संसार सुखाचा करीन । आनंदे भरीन तिन्ही लोक ।।१।।
जाईनगे माये तया पंढरपुरा । भेटेन माहेरा आपुलिया ।।२।।
सर्व सुकृताचे फळ मी लाहीन । क्षेम मी देईन परब्रह्मी ।।३।।
बापरखुमादेविवरा विठ्ठलाची भेटी । आपुलिये संवसाठी घेऊनी राहे ।।४।।''
(श्री ज्ञा. गा., स. स. गा., संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्र. खंड १ला, २०००, अ. क्र. २९५)

परब्रह्माच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावाने, सगुण सृष्टीस्वरूप प्रकटले. त्याच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावातून, म्हणजे मनोस्वरूपातून, नरदेह प्रकटला. त्याच्यातील आत्मांशस्वरूपाच्या मनोस्वरूपाला, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेने, आपले माहेर म्हणजे परब्रह्मस्वरूप होता आले. असे कोणाही भगवत्भक्ताला माहेर भोगता येईल; हे सूचकतेने माऊली प्रस्तुत अभंगातून स्पष्ट करतात. मनोस्वरूपाचा शृंखलाबद्ध स्वरूपसंबंध येथे प्रकट केला आहे.

निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, सच्चिदानंदस्वरूप, श्रीकृष्ण, महाशून्य, अनंत, केवल, परब्रह्म, परमात्मा, अशा निजस्वरूपाचे स्वाभाविक स्वरूप, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक असे मनोस्वरूप आहे. या मनोस्वरूपाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वाभाविकतेचा, नव्या सगुण, साकार, सविकार, तात्कालिक अशा नवनवीन बद्धतेचा स्वीकार करण्याचा स्वभाव आहे. या स्वभावाला, परमात्मस्वरूपाच्या सच्चिदानंद स्वरूपामुळे, आनंदमग्न होण्यासाठी, निर्णय घेण्याची व निर्णयानुसार प्रयत्न करण्याची, पात्रता आहे. त्यामुळेच नरदेहाच्या ठिकाणी बद्ध रूप असलेल्या, आत्मांशाच्या मनोस्वरूपाला, वासनादेहात, जड, मर्त्य, तात्कालिक अवस्थेत, मग्न व्हायचे; की आत्मांशस्वरूप, निजस्वरूपाचा अनुभव घेत प्राप्त बद्धतेतही, सच्चिदानंदस्वरूपाचा अनुभव घ्यायचा, याविषयी, निर्णय घेता येतो व प्रयत्नही करता येतो. या मनोस्वरूपाच्या स्वसंवेद्य स्फुरण प्रक्रियेचा, अनुभव घेतच, मनोस्वरूपातील या निर्णयशक्तीला, प्रयत्नाला आणि या पाठीमागील अन्य मनःशक्तींना बोध करणे माणसाच्या हाती आहे. श्री माऊली ज्ञानेश्वर महाराज, याच कारणाने, माणसाच्या जीवात्मदशेतील, मनाला बोध करतात. हा बोध, अर्थातच भक्तिभावाने, ठायीच निजस्वरूपाचा अनुभव घेत, सच्चिदानंदस्वरूप जीवनानुभूती घेण्याविषयीचा आहे. म्हणजे माणसाच्या संघर्षात्मक, कर्ममय जीवदशेला, कर्माच्या ठिकाणीच, निजरूपाचे दर्शन घेण्याविषयीचा प्रबोध असतो. त्यासाठी, निजस्वरूपाचे मानवी मनाला सहज, लौकिकात उपलब्ध होणारे, सगुण, साकार, सविकार, असे नाव, रूप, शक्तिमत्ता, यांचे मूर्तस्वरूप, प्रतीक रूपाने मांडलेले दिसते. भक्तिमार्गाचा पुरस्कार करतांना, माऊली ज्ञानेश्वरांनी, परंपरेने चालत आलेले, पांडुरंग, विठ्ठलाचे ध्यान समोर ठेवले. भक्तिमार्ग सुचविला आणि त्यामार्गे जाण्यासाठी मनोबोध केला.
माऊली श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात–

''अरे मना तू बांजटा । सदा हिंडसी कर्मठा ।
वाया शिणशीलरे फुकटा । विठ्ठल विनटा होई वेगी ।।१।।
तुझेन संगे नाडले बहू । जन्म भोगिताती नित्य कोहूं ।
पूर्व विसरलें ॐहुं सोहुं । येणें जन्म बहूतांसी जाले ।।२।।
सांडि सांडि हा खोटा चाळा । नित्य स्मरेरे गोपाळा ।
अढळ राहे तूं जवळा । मेघश्याम सांवळा तुष्टेल ।।३।।

न्याहाळितां परस्त्री । अधिक पडसीं असीपत्रीं ।
पाप वाढिन्नलें हो शस्त्री । जप वस्त्री रामकृष्ण ।।४।।
बापरखुमादेविवर । चिंती पा पुढे येरझारे ।
स्थिर करीं वेगीं बिढार । चरणीं थार विठ्ठलाचे ।।५।।''
(श्री ज्ञा. गा., स. सं. गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, खंड १, सारथी प्रकाशन, पुणे २०००, अ. क्र. ४६७)

श्रीविठ्ठल भक्तीने ठायीच सच्चिदानंदस्वरूप होता येईल आणि जीवनमुक्तता लाभेल. जनास आणि मनास प्रबोधित करण्यासाठी, श्री ज्ञानदेव महाराजांनी विपुल अभंगरचना केली आहे. माऊलींचा प्रसिद्ध अभंग–

''**रुणुझुणुरे रुणुझुणु रे भ्रमरा । सांडी तू अवगुणु रे भ्रमरा ।।१।।**''
(अ. क्र. ५१६) याच आशयाचे रूपक आहे.

मुमुक्षूला बोध करतांना, माऊली श्री ज्ञानेश्वर महाराज समाधीयोग आणि भक्तियोग मार्गातील साधकांना, मनोस्वरूपाच्या निर्णय, प्रयत्न आणि अनुभूती प्रक्रिया समजावून सांगतात–

''**स्वरूपावबोधु बोधु कां फावला । इंद्रियीं डवरिला प्रेमभावो ।।१।।**
जाणते निवाले नेणते गुंतले । भजनेंचि गोविले विसर जावो ।।२।।
शांतता समता निवृत्ति उदारु । वर्षो न उद्गारु देतु असे ।।३।।
ज्ञानदेवा धीर घटमठी सामा । अधउर्ध्व व्योमा हरि दिसे ।।४।।''
(श्री ज्ञा. गा., स. सं. गा., संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, खंड १, सारथी प्रकाशन, पुणे २०००, अ. क्र. ५३८)

मनोस्वरूपाच्या ठिकाणी, आत्मांशस्वरूप, हेच निजस्वरूप आहे, असा बोध झाला; की इंद्रियही आत्मस्वरूप भावाने भारून जातात. इंद्रियांनाही तेच वळण लागते. जाणतेपण, अर्थात वासनादेहभावना शांत होते आणि नेणते अर्थात देहाच्या ठिकाणी नांदणाऱ्या आत्मरूपाविषयीच अज्ञान, 'नेणीव' नाहीशी होते. त्या आत्मस्वरूपाशी नरदेह मग्न होतो. मनोस्वरूप त्या निजरूपाच्या भजनात मग्न होते. वासनादेहाची वृत्ती, प्रवृत्ती, अशांतता, भोगमयता, संघर्षकारकता, नाहीशी होऊन; शांतता प्रकटते. आत्मस्वरूपभावाने, अन्य आत्मांश, आत्मांशपुंज, कर्म, व्यवहार, सारे काही, आत्मस्वरूप असल्याची समदृष्टी प्रकटते. अन्य कोणत्याही

वासनावृत्तीचा आवेग अर्थात वर्षाव होऊच शकत नाही. अर्थात घटमठी म्हणजेच, शरीर (घट) आणि मठी (मन) या दोन्ही ठिकाणी, समत्त्व प्राप्त होते. हरीच्या सर्वात्मकतेची, अर्थात अविनाशी, सार्वकालिक सर्वव्यापी, अस्तित्वाची जाणीव होऊन; आपण ठायीच हरी असल्याची सच्चिदानंदस्वरूपता, अनुभूत होते. ही अवस्था झाली की मनोस्वरूप, निजस्वरूपानेच वावरू लागते. माऊली म्हणतात,

''**अधिक देखणें तरी निरंजन पाहाणे । योगराज विनवणे मना आलें वो माये ।।१।।**''

(श्री ज्ञा. गा. अ. क्र. ६१४)

किंवा

''**अनुभव जाला प्रपंच बुडाला । आपुला आपण देखिला सोहळावो माये ।।१।।**''

(श्री. ज्ञा. गा. अ. क्र. ६६५)

अशी अनुभूती येते. राजयोगाने जशी ही अनुभूती येते; तशीच भक्तियोगानेही हीच अनुभूती येते, याचा निर्वाळा माऊली देतात-

''**योगिया दुर्लभ तोम्यां देखिला साजणी । पाहातां पाहातां मना नपुरे धणी ।।१।।**'' (श्री. ज्ञा. गा. ६६७)

मनाने निजस्वरूप होण्याचा निर्णय, निश्चय आणि प्रयत्न केला; की कर्म ज्ञानवान होते. हे सांगतांना, माऊली म्हणतात-

''**मनाचिये वाती लाडं गेलीये ज्योती । ते अवघीच प्राप्ति ज्योतिरूपें ।।१।।**
तेथें ब्रह्मगर्भा आलें ब्रह्मगर्भा आलें । लय लक्ष उरलें बाईयावो ।।२।।
रखुमादेविवरु अप्रमेय देखिला । तोही इच्छितां हारपला माझ्या ठायी ।।३।।''
(श्री. ज्ञा. गा., स. सं. गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे खंड १ला, २०००, अ. क्र. ६८०)

म्हणूनच माऊली त्यांच्या प्रसिद्ध अभंगात म्हणतात,

''**विश्वाचे आर्त माझे मनीं प्रकाशले । अवघेंचि जालें देहब्रह्म ।।१।।**''

(श्री. ज्ञा. गा. अ. क्र. ६६४)

मनोस्वरूपाचा आत्मांशस्वरूपाशी संवाद वाणी स्वरूपाने होतो. मात्र जेव्हां निजस्वरूप

ठायीच आत्मांशस्वरूपात संवेदित होते तेव्हां वाणी अक्षरे, प्रतिभा, प्रतिके, हारपतात. अवघे स्वरूप असल्याचे सच्चिदानंद अनुभूती पूर्ण विनोदन घडते– माऊली म्हणतात–

''**नयनाचे अंजन मनाचें रंजन । ठसा हा साधन बाईयानो ।।१।।**
ॐकार अक्षर अक्षरीं हारपे । अनुभवाच्या मापें मोजूं बापा ।।२।।
बिंदूचे जें मूळ प्रणवाचे फळे । योगियाचें खेळ तेच ठायीं ।।३।।
ज्ञानदेव म्हणे निवृत्तिप्रसादें । स्वरूपाच्या विनोदे बोलिलें हें ।।४।।''

निर्गुण स्वरूपाची स्वरूप शृंखला, आत्मांशस्वरूपापर्यंत, मनोस्वरूपाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेने प्रकटली; की माणूस ठायीच परब्रह्म, संप्रभुसत्ताधीश होतो.

●●●

३. चित्सूर्य संत निवृत्तिनाथ

संत श्री ज्ञानदेवांचे गुरू, आद्य अभंगकार, श्री निवृत्तिनाथ, यांनी नाथपरंपरेनुसार, योगमार्गाचा अनुसार केला. त्याचबरोबर निवृत्तिनाथ यांनी भक्तिमार्गाचा पुरस्कार केला. श्री गोरक्षनाथ, श्री गहिनीनाथ यांनी भक्तिमार्गाकडे अंगुलिनिर्देश केला आहे. सगुणभक्तीच्या मार्गानेही अद्वैतसिद्धी अनुभवता येते; हे ठामपणे श्री निवृत्तिनाथांनी सांगितले. कोणताही मार्ग परिपूर्ण ज्ञानापर्यंत घेऊन जातो; कारण प्रत्येक मार्गात माणसाचे मनच स्वरूपसिद्धी प्राप्त करते. मनोस्वरूपाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक अशा स्वभावतः प्राप्त शक्तीचा, अर्थात मनःशक्तीचा परिपूर्ण विकास झाला की पूर्णज्ञानस्वरूपता ठायीच प्राप्त होते. मनोस्वरूप हे स्वभावतः आत्मस्वरूपच असते. हे मनोस्वरूप, पिंडाचा ब्रह्मांडाशी स्वरूपसंबंध सिद्ध करते. 'पिंडी ते ब्रह्मांडी' या सूत्राचा अनुभव, पिंडाच्या ठायी घेतांना, जीवात्म्याच्या मनोस्वरूपाची सिद्धता, महत्त्वाची असते. या सिद्धतेसाठी आत्मांश स्वरूपातील, जीवदशेत, पृथक, बद्ध जीवन जगणाऱ्या, जीवात्म्याला, आपल्या मनोस्वरूप स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक शक्तीचा विकास, अभ्यासपूर्वक करावा लागतो.

स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक आत्मस्वरूप अशा मनोस्वरूपाची शक्तिमत्ता, अर्थात मनःशक्तीचा स्वरूपसंबंध आणि महत्त्व, अतिप्राचीन अशा ऋषीपरंपरेने, नैतिकविश्वनिर्मिती प्रक्रियेच्या आरंभबिंदूपासूनच ओळखले होते. योगविज्ञान, धनुर्वेद, आयुर्वेद, ज्योतिर्विज्ञान, संगीत आणि तत्त्वज्ञान यांची मांडणी, या शक्तिमत्तेच्या आधारेच अनादि अनंतपणाने होत आहे. याच परंपरेतील शाखोपशाखांपैकी, नाथ संप्रदाय ही एक शाखा होय. श्री गुरु गोरक्षनाथांपासून, गहिनीनाथांच्या मार्गाने, श्री गुरु निवृत्तिनाथांनी हे ज्ञान, भागवत संप्रदायाशी, अर्थात नारदीय भक्तियोगपरंपरेत अधिक दृढमूल केले. पुढे या मार्गाने आजपर्यंत ते प्रवाहित आहे. भक्ती, ज्ञान, वैराग्य या साधनामार्गाने लौकिक, भौतिक जीवन आणि पारलौकिक जीवनही,

सत्य आणि परिपूर्णतेच्या कसोटीवर आनंदमय करता येते. ह्याचे वस्तुपाठ संतांनी लोकांसमोर मांडले. श्री निवृत्तिनाथ हे या परंपरेचे 'धुरेचे बैसणे' होत. मनःशक्ती प्रयोगाचे महत्त्व स्पष्ट करीत, मार्गदर्शन करतांना, श्री सद्गुरू निवृत्तिनाथ म्हणतात,

''मनाची वासना मनेंचि नेमावी ।
सर्वत्र धरावी विठ्ठल सोय ।।१।।
आपेंआप निवेल आपेंआप होईल ।
विठ्ठलचि दिसेल सर्वरूपीं ।।२।।
साधिता मार्ग गुढ वासना अवघड ।
गुरुमार्गी सुघड उपरती ।।३।।
निवृत्ति वासना उपरति नयना ।
चराचर खुणा हरि नांदे ।।४।।''
(श्री निवृत्तिनाथमहाराजांचे अभंग, सकलसंतगाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे ३०, अ. क्र. १९६, इ.स. २०००)

संसार प्रपंचात कर्म करीत असतांना, ऐहिक सुखोपभोगाच्या तीव्र वासनापूर्तीसाठी, आपल्याला हे कर्म करावे लागत आहे; अशी भावना निर्माण होऊन; कर्म कष्टप्रद वाटू लागते. याकरिता वासनादेहाच्या प्रभावाने, जीवाच्या मनाला ग्रासणाऱ्या वासनेचे नियमन, निरोधन, विवेक, निर्णयशक्ती, प्रज्ञा आदि मनःशक्तीने करावे. यासाठी प्राप्त कर्म हे वासनातृप्तीसाठी करावे लागते आहे; असे समजण्याऐवजी कर्म हे विठ्ठलस्वरूप आहे, म्हणजे स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक आत्मस्वरूपाचे पूजन आहे; असे वासनालिप्त मनाला, मनाने, वृत्तिनिरोधपूर्वक, ठामपणे सांगावे. असे केले की कर्म, कर्माचा परिणाम, त्यातील अर्जन किंवा वासनातृप्ती सारेच विठ्ठलमय वाटू लागते. जीवात्मा ठायीच, निर्गुण, निराकार, निर्विकार होऊन; जीवाचे वासनादेहाने जगणे, ही आत्मस्वरूपाची क्रीडा वाटू लागते. अतृप्तता, बुभूक्षितपणा, वखवख, उन्माद, संचयवृत्ती, स्वार्थपरता, आसक्ती ही आपोआप निवेल, शांत होईल. प्रपंचातच परमार्थ प्रकटतो. जीवाच्या ठायीची अत्मांशात्मकता परिपूर्णतेने प्रकटते. प्राप्त जन्मातच सच्चिदानंदस्वरूप होता येते. प्रापंचिकांना; सगुण, साकार, सविकार अशा वासनादेहाधीन जीवाला, ही परमात्मस्वरूपप्राप्तीची वासना स्वाभाविक असूनही गूढ आहे असे वाटणे ही गूढ झालेली वासना पूर्ण करणे, अवघड आहे. वृत्तीनिरोध, ही गोष्ट अवघड आहे.

सद्‌गुरूच्या मार्गदर्शनाने, अर्थात संतांच्या मार्गदर्शनाने ही गोष्ट सुघड अर्थात सोपी होईल. सद्‌गुरूकृपेने नयनांना उपरती होईल, अर्थात आत्मांश अस्तित्वाची आत्मदृष्टी लाभेल आणि वासनादेहातील रजतमात्मक वासनांचे रूपांतर सत्वात्मक वासनेत, म्हणजे निवृत्ती या वासनेत होईल. जीवनातील देहभावे आलेल्या वासनालोलुपतेचे रूपांतर क्रीडात्म भावनेत होईल. जीवनाच्या सर्व लोकसंबंधातील व्यवहार हरीस्वरूप होईल. सर्वत्र हरीच नांदतो आहे असे वाटेल.

अद्वैत सिद्धीयोगाचा आनंद लुटण्याची युक्ती श्री निवृत्तिनाथ योगसाधकांना सांगतांना; स्वानुभवाचा निर्वाळा देत, मनोस्वरूपाची साधना कशी करावी; ते एक प्रकारे प्रयोग प्रात्यक्षिकासह सांगतात,

''कल्पना कोंडुनि मन हें मारिलें ।
जीवन चोरिलें सत्रावीचें ।।१।।
साजीव सोलीव निवृत्तिची ठेव ।
कृष्ण हाचि देव हृदयीं पूजी ।।२।।
विलास विकृति नाहींपै आवाप्ति ।
साधनाची युक्ति हारपली ।।३।।
निवृत्ति कारण योगियांचे हृदयीं ।
सर्व हरि पाही दिसे आम्हां ।।४।।''
(श्री निवृत्तीनाथमहाराजांचे अभंग, 'सकलसंतगाथा', संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे, अ. क्र. २१७, इ.स. २०००)

नरदेहाच्या ठिकाणी आत्मांश स्वरूपात, निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, श्रीकृष्ण, परब्रह्म, परमात्मा, असे निजरूप मुळातच आहे. त्याची स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपता, आत्मांशाच्या ठिकाणी स्वाभाविकपणे आहे. नरदेह हा, वासनादेह, अर्थात सगुण, साकार, सविकार, पृथक, देही बद्ध अशा अवस्थेत, आत्मांशासह मनोस्वरूप अस्तित्व भोगताना, वासना वृत्ती, प्रवृत्ती, यांच्यामुळे बाधित होतो. त्याचे स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूप, आहार, निद्रा, भय, मैथून या प्राणीजीवन विकारयुक्त आणि मानवनिर्मित संसारप्रपंचात्मक नैतिकविश्वातील आपली प्राप्त बद्धता यासह हेच खरे अस्तित्व मानून; त्या अस्तित्वाच्या प्रतिष्ठेसाठी वासनामयी कल्पना विश्वात मग्न होतो. स्वतःच्या सच्चिदानंदस्वरूप, परिपूर्ण, श्रीकृष्ण स्वरूप, आत्मांशाला विसरतो.

त्यामुळे संसारप्रपंचातील या कल्पनाविश्वात, श्रेय शोधतांना, सर्वत्र दुःखानुभूती घेतो. वास्तविक त्याच्याच ठायी असलेल्या, परब्रह्म, श्रीकृष्णस्वरूप, अस्तित्वाची, जीवन ही स्वसंवेद्य स्फुरणात्म क्रीडा किंवा लीला आहे. ती क्रीडा अनुभवत, ज्ञानात्मकतेने जीवनाचा आस्वाद लुटण्याची पात्रता त्याच्या ठायीच असते. मात्र कल्पनेच्या जंजाळात मनोस्वरूपाच्या ठायीच असलेली, निर्णय घेण्याची, प्रयत्न करण्याची पात्रता विसरतो. त्या परब्रह्म, श्रीकृष्णस्वरूपाचा विलास ठायीच अनुभवयाचा असेल; तर ज्ञानयोग साधला पाहिजे. तो साधण्यासाठी मनोस्वरूपाच्या ठायी असलेली निर्णय पात्रता उपयोजून कल्पनेने मनोस्वरूपाला आणलेली बाधितता, वृत्तीनिरोधपूर्वक नाहिशी करावी. असे 'कल्पना कोंडूनी', म्हणजे कल्पनेत भरकटणारे मन मारले की मनोस्वरूप निखळ होते. या निखळ मनोस्वरूपाला, 'सत्रावीचे जीवन', अर्थात अमृत सहज चोरता येते म्हणजे भौतिक, काल्पनिक, मानवनिर्मित नैतिकविश्वाला नकळत अमृत प्राशन करता येते. सत्रावीकला म्हणजे अमृतस्रावकला होय. योगमार्गातील, शरीर विज्ञानाप्रमाणे, ही सत्रावीकला, पडजीभेच्या आतील बाजूस, टाळू कुहरात पाझरते. हेच अमृत होय. म्हणजे या अनुभूतीने ठायीच असलेल्या आत्मांशस्वरूपाचे, सत्य परिपूर्ण श्रीकृष्णस्वरूप अनुभवता येते. येथेच आत्मांश, परमात्म्याशी, ठायीच अद्वैत अनुभवतो.

हीच नरदेहाच्या जीवात्मभावातून निवृत्ती होय. ही निवृत्तीची ठेव, नरदेहातच अनुभवायची आहे. म्हणूनच हृदयी कृष्ण पूजला पाहिजे म्हणजे मनोस्वरूपाने मनःशक्तीच्या उपयोजनाने, स्वतःतील सत्य, परिपूर्ण, परब्रह्मपण, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वरूपात, अनुभवण्याचे ध्येय, आकांक्षा, स्वतःच्या ठायी, निर्णय पात्रतेच्या योगाने, दृढ केली पाहिजे. असे केले की, नरदेहाच्या ठायी असलेली, वासनादेहाची विलासवृत्तीची, आत्मांशावरील व्याप्ती, झाकोळी नाहीशी होते. योगसाधनेची मनःशक्ती उपयोजनाची अर्थात वृत्तिनिरोधनाची, म्हणजेच कल्पना कोंडण्याची, युक्ती अर्थात क्रिया हारपते म्हणजेच मनोस्वरूपाठायी विलय पावते. म्हणूनच योग्यांच्या ठिकाणी, 'निवृत्ति' हे ध्येयकारण असले पाहिजे; हे निवृत्तिकारण ठामपणे, निर्णायकपणे प्रकटले; की जीवात्माच श्रीकृष्णस्वरूप होतो. त्याला सर्वांठायी श्रीकृष्ण स्वरूप दिसू लागते. लौकिकातील व्यष्टी आणि समष्टी संबंधातील म्हणजेच, लोकसंबंधातील प्राप्त कर्म ही श्रीकृष्ण स्वरूप वाटते. त्याचे ठायी स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूप असे आत्मस्वरूप सिद्ध झालेले असते.

निजस्वरूप आणि जीवात्मास्वरूप यांचा स्वरूप संबंध श्री संत निवृत्तिनाथांनी

अतिशय स्पष्ट आणि सूचक स्वरूपात साधकांसाठी स्वानुभवातून स्पष्ट केला आहे. निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक असे, ठायीच सत्यत्वाने बद्ध असलेले, चिद्रूप, आनंदमय परब्रह्म, श्रीकृष्ण, अविनाशी, केवळ, अनंत, महाशून्य, परमात्मा स्वरूपातील अस्तित्व, ब्रह्मांड स्वरूपाने, मानवी मनोस्वरूपाच्या ठिकाणी संवेदित होते. आत्मांशस्वरूप स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक सत्य, परिपूर्ण अस्तित्वाला, त्या ठायी मनोस्वरूप आत्मस्वरूपाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेने, निजस्वरूप आणि जीवात्मस्वरूप यांचा स्वरूपसंबंध अनुभूत होतो. ब्रह्मांड आणि कायारूप पिंड यांचे स्वरूपसंबंधाने अद्वैत प्रतीत होते. संत श्री निवृत्तिनाथ म्हणतात,

''काया हे ब्रह्मांड ठसावले पिंड ।
जीव जीवनीं अंड एका तत्त्वें ।।१।।
आत्मा हा चराचरीं व्यापक कुसरी ।
एक निर्धारी क्षरलासें ।।२।।
घटमठ व्यापिलें आपेंआप संचले ।
कल्पनें बुडालें संकल्प राया ।।३।।
निवृत्तिचें निराळ जीवन पैं सकळ ।
प्रत्यक्ष गोपाळ दिठी दिसे ।।४।।''

(श्री निवृत्तिनाथ महाराजांचे अभंग- सकलसंतगाथा संपा- डॉ. र. रा. गोसावी सारथी प्रकाशन पुणे, अ.क्र. ३४१- इ. स. २०००)

कायारूप पिंडाचे ठिकाणी म्हणजे जीवाच्या ठिकाणी, अखिल ब्रह्मांड ठसावले आहे. ब्रह्मांडाचे सर्व गुण पिंडाच्या ठिकाणी आहेत. उपरोक्त सच्चिदानंदस्वरूप श्रीकृष्ण, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मतेने, अर्थात त्याच्या मनोस्वरूपाने, ब्रह्मांडस्वरूप प्रकटला; म्हणजेच ब्रह्मांड हे स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपात निजस्वरूपाने बद्ध असे स्वरूप आहे. ते ब्रह्मांड त्याच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपाने आत्मांश, आत्मांशपुंज अशा स्वरूपांनी, अगणित, बद्ध पृथक स्वरूपात, चर, अचर अस्तित्व कुसरीने, आकाराने, सगुण, साकार, सविकार स्वरूपात, म्हणजेच पिंड स्वरूपात, अनेकत्वाने नटले आहे. श्री निवृत्तिनाथ ही स्वरूप शृंखलाच सूचित करीत आहेत. निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक सर्वव्यापक, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक असे अस्तित्व, हे मूळ ब्रह्मांडस्वरूप. ज्याला भारतीय परंपरेने,

मनोस्वरूपयोगाने अनंत, श्रीकृष्ण, अविनाशी, महाशून्य, केवळ, परब्रह्म, परमात्मा असे म्हटले आहे. त्याच्या ठायीच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक अशा स्वभावाने अर्थात त्याच्या मनोस्वरूपाने ते सच्चिदानंद स्वरूप आहे. असे हे सच्चिदानंदस्वरूप ब्रह्मांड, ठायीच्या या मनोस्वरूपामुळे, अनेकानेक अगणित आकाशगंगा, ब्रह्मांडे, सूर्यमाला, ग्रह, तारे, नक्षत्रे इ.इ. अशा स्वरूपात अंशात्मस्वरूप, अंशपुंजात्मस्वरूपात स्फुरले आहे. ते स्वरूपात स्फुरले याचा स्पष्ट अर्थ असा की; निजरूपाच्या ठायीची निर्गुण, निराकार, निर्विकार सार्वकालिक, सर्वव्यापक, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक अशी जी सच्चिदानंदस्वरूप जडचेतनात्मकतेने, असलेली गुणात्मकता; या सर्वगुणात्मकतेसह त्याच्याच अंतर्गत; सगुण, साकार, सविकार, बद्धतात्कालिक बद्धव्याप्त, अशा स्वरूपात, सर्व चर, अचर, अंशात्म व अंशात्मपुंज स्वरूपात, प्रकटलेल्या अस्तित्वात आहे. त्यातील निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वरूप म्हणजे आत्मांश, किंवा आत्मांशपुंज होय. सगुण, साकार, सविकार बद्ध तात्कालिक असे स्वरूप म्हणजे काया. याच कायेच्या ठायी आत्मांश योगाने त्यातील स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूप प्रकटते. ब्रह्मांड म्हणजे उपरोक्त मूळ अस्तित्व आणि पिंड म्हणजे प्राप्त पृथक अस्तित्व. परब्रह्म अविनाशित्वाने बद्ध आहे; तरी त्याच्याच अंतर्गत अविनाशीपण भोगत, पृथक अस्तित्व स्वसंवेद्य स्फुरणात्म प्रक्रियेने, उदय, आलय आणि विलयात, दृश्यमान होते. मानवी मनोस्वरूपाला हे दृश्यमान बद्ध तात्कालिक, असे कुसरपूर्ण म्हणजे आकारित अस्तित्व संवेदित होते. त्याबरोबरच ब्रह्मांड आणि पिंड, परमात्मा आणि आत्मांश, सर्वव्यापक सार्वकालिक अविनाशी बद्धता असलेले तत्त्व आणि त्याच्यातच स्फुरित झालेले बद्धकालिक बद्धव्यापक असे तत्त्व, यांचा स्वरूपसंबंधही आकलित होतो. याच स्वरूपसंबंधाने जीवनात जीव म्हणजे आत्मा आणि पिंड म्हणजे देह किंवा काया अद्वैतपणे जीवदशा भोगतो. परमात्मा अंशात्मस्वरूपात प्रत्येक चर आणि अचर अस्तित्वाच्या ठिकाणी व्यापून; सगुण, साकार, सविकार असे स्वरूप अनुभवतो. कारण या सर्व अस्तित्वांना एकच क्षरत्व असते, म्हणजेच उदय, आलय, विलय, असे अस्तित्वांनादेखील अविनाशी परमात्मस्वरूप असते, हे निर्धाराने, सत्यपणे अनुभवता येते. चराचरस्वरूपात असलेल्या घट, मठ आदि अगणित रूपांच्या योगाने, ते निजरूप, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वाभाविकतेने व्यापलेले आहे. ही प्रक्रिया अनंतपणे 'आपेआप' सुरू आहे. म्हणूनच प्रत्येक अस्तित्वात, निजतत्त्व संचलेले आहे. हे त्या ठायीच्या

स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक अशा मनोस्वरूपाला जाणवते. ही निजरूपाची स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक अर्थात मनोस्वरूप, आत्मस्वरूपता लक्षात आली; की पृथकत्वाची संकल्पना कल्पनेत म्हणजे मनोस्वरूपाच्या ठायी बुडून जाते. विलय पावते. चराचरविश्व या स्वरूपसंबंध अनुभूतीने, अविनाशी निजरूपात अद्वैत पावते. पिंडच ब्रह्मांडस्वरूप होतो. रूप स्वरूप होते. बद्धावस्थेतील जीवात्म्याला या सर्वात्मकतेची अनुभूती मनोस्वरूपाच्या ठिकाणी होते. अशा बद्धावस्थेतून निवृत्ति होऊन; निराळपण म्हणजे विरक्त पण आले की बद्धावस्थेतदेखील, पिंड हाच श्रीकृष्ण अर्थात गोपाळ असल्याचे डोळ्यांना दिसू लागते. आपणच गोपाळ होतो. असा हा निजरूप आणि जीवात्मा यांचा मनोस्वरूप, आत्मस्वरूप संबंध होय.

●●●

४. संत सोपानदेव

मानवी जीवात्म्याचे ठिकाणी, सद्गुरू प्रसादाने, आत्मांश हेच परमात्मस्वरूप असल्याची अनुभूती येते. रूप, अरूप हे सारे निजस्वरूपाच्या, अर्थात आत्मस्वरूपाच्या, ठायीच असल्याचे मनोस्वरूप संवेदन घडते. स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपाला ठायीच सार्वकालिक सर्वव्यापक परमात्मस्वरूपाचा अनुभव येऊन; लौकिक-अलौकिक, परमात्मा-आत्मा, आत्मरूप-देह यांचा स्वरूपसंबंध प्रकट होतो. परमात्मस्वरूप ते मनोस्वरूप, यांचा स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वरूपसंबंध प्रकट होऊन; सच्चिदानंदस्वरूप असे पूर्णस्वरूप, सद्गुरू-शिष्य, यांच्या स्वरूपसंबंधाने संवेदित होते. श्री सोपानदेव म्हणतात,

''आत्मरूप सुख आत्मपणें चोख । निर्गुणींचे चोख सगुणी जालें ।।१।।
रूप अरूप रूपामाजी सर्व । रूपी भावाभाव नाठवती ।।२।।
बुडाले सगुण नाहीं मी तू पण । अंतरीची खूण मावळली ।।३।।
सोपान गुरु तें तें ब्रह्म पुरते । पुसोनी आरुतें ठायियेली ।।४।।''
(श्रीसोपानदेव महाराज अभंग, स. सं. गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे, अ. क्र. २६)

सद्गुरूकृपेने, स्वरूपानुभूती आणि देहीपणाच्या आरूते, सार्वकालिक सर्वव्यापक सच्चिदानंदस्थिती निर्माण झाली.

भक्तिमार्गानेदेखील ही स्वरूप स्थिती, ठायीच निर्माण होते. या साठी मनोस्वरूपाला, बद्ध अवस्थेतून आत्मस्वरूप होण्यासाठी, संसारप्रपंच आदितील लिप्तता, कर्मपरता, ज्ञानात्मक घडावी; असा भक्तिसाधनेचा निर्णय घेऊन; प्रयत्न, अर्थात अभ्यास करावा लागतो. सगुण भक्ती करतांना; भज्य असे दैवत, आपल्या जीवदशेला व्यापून असल्याचे, अभ्यासाने अनुभूत करावयाचे असते. एवढी सगुण

भक्तीची एकाग्रता येण्यासाठी श्री सोपानदेव महाराज म्हणतात, मनाला विठ्ठलाकडे वेधले पाहिजे. देह वासनेचे खंडन अभ्यासाने करत, प्रपंचातील सर्व वासना व कर्मे विठ्ठलमय करावीत. सतत मन परब्रह्ममय ठेवावे. म्हणजे शुद्ध व सोवळे अर्थात पवित्र ठेवावे. त्यासाठी मनोस्वरूपाला निर्णय घेण्याची जी पात्रता आहे; त्या पात्रतेला मनःशक्तीच्या विवेकशक्तीची जोड द्यावी. म्हणजे आपसुकच वासना आणि कर्म यांविषयीची देहासक्ती नाहीशी होईल, आणि वैराग्य प्रकटेल. भक्तियोगे असे वैराग्य, या निर्णय, विवेक अशा शक्तींनी निर्माण होते. देह, वासना, कर्म आणि लोकसंबंध; सारे ब्रह्मांड विठ्ठलच आहे; अशी विवेकयुक्त भक्तिभावना ठेवावी. विठ्ठलाशी, अशी सलगी, अर्थात प्रेम म्हणजेच भक्ती प्रकटली; की मनोस्वरूपच सोवळे होते. ठायीची बद्धावस्थाच नाहीशी होते आणि स्वरूपस्थिती प्राप्त होते. प्रस्तुत अभंगात श्री सोपानदेव महाराजांनी परोपरीने हे स्पष्ट केले आहे,

''**मन आधीं मुंडीं वासनेतें खंडी । विठ्ठल ब्रह्मांडीं एक आहे ।।१।।**
मन हें सोवळें सदा सौच करी । तुज निरंतरी हरि पावे ।।२।।
विवेक वैराग्य ज्ञानाचे सौभाग्य । सोंवळा आरोग्य हरि देखा ।।३।।
सोपान नेणे सलगीचा सोंवळा । त्याने वेळोवेळां स्मरे हरि ।।४।।''

श्री सोपानदेव महाराज म्हणतात, 'सलगीने सोवळें होणे', हा शास्त्रीय भक्तियोग आपल्याला माहिती नाही; म्हणून त्याने, सतत हरिनाम स्मरणाचा अभ्यास करावा. नाम हे वाणीस्वरूप होऊन; ठायीच भक्तिज्ञानवैराग्य प्रक्रिया घडते आणि मनोस्वरूपाला स्वरूपानुभूती येते.

●●●

५. श्री संत मुक्ताबाई

श्री संत मुक्ताबाई नाथ संप्रदायाच्या अनुसारक आहेत. ज्ञानयोग, ध्यानयोग, हटयोग, राजयोग असे ज्या ब्रह्मविद्येला म्हणतात; त्या ब्रह्मविद्यामार्गाच्या तत्त्वज्ञानांतर्गत, संत मुक्ताबाई मनोस्वरूपाचे अनुभवन स्पष्ट करतात. निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, अविनाशी, महाशून्य, परब्रह्म, परमात्मा, केवळ, श्रीकृष्ण, सच्चिदानंदस्वरूप, अशा निजरूपाचा, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकता, असा स्वभाव आहे. त्यामुळे स्वरूप अनुभवण्यासाठीच, तो स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकस्वरूप अशा, मनोस्वरूपाने, प्रकृती किंवा सृष्टीस्वरूप झाला आहे. म्हणजे त्या निर्गुण स्वरूपानेच सगुण, साकार, सविकार असे सृष्टीस्वरूप धारण केले आहे. ते स्वरूपच असल्याने सृष्टीचा स्वभावही स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूप आहे. म्हणूनच संत मुक्ताबाई म्हणतात,

''प्रकृति निर्गुण प्रकृति सगुण । दीपें दीप पूर्ण एका तत्त्वे ।।१।।
देखिलेंगे माये पंढरिपाटणीं । पुंडलिका आंगणी विठ्ठलराजा ।।२।।
विज्ञानेंसी तेज सज्ञानेंसी निज । निर्गुणेंसी चोज केलें सये ।।३।।
मुक्ताई तारक सम्यक विठ्ठल । निवृत्तिने चोखाळ दाखविले ।।४।।''
(श्री मुक्ताबाईंचे अभंग, स.स.गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे २०००, अ.क्र. ३)

प्रकृति सगुण दिसत असली; तरी ती स्वरूप असल्याने, निर्गुणच आहे. सगुणच निर्गुण स्वरूप प्रकटते आणि निर्गुणच सगुण स्वरूप प्रकटते. कारण स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपता हा निजरूपाचा स्वभावच, निजरूपाची आत्मांश किंवा आत्मांशपुंज अशी अनेक रूपे होतांना, सर्वगुणात्मकतेने प्रकटतो. दिव्याची ज्योत आणि तेज अर्थात प्रकाश वेगळे कसे असेल? म्हणूनच प्रकृतीच सगुण आणि

निर्गुण अशी एकतत्त्वे अर्थात समत्वाने, स्वरूपच असते. पंढरपुरात पुंडलिकाच्या घरी पुंडलिक आणि विठ्ठलराज एकत्वानेच अनुभवास येतात. निज म्हणजे ज्ञान, तर तेज, अर्थात प्रकृती हे विज्ञान होय. निर्गुणाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपाची, ती आनंदमय, चोजपूर्ण अशी लीला आहे. मुक्ताबाईंना तारून नेणारे सद्‌गुरू निवृत्तिनाथ आणि विठ्ठल, हे असेच सम्यकपणे, म्हणजे, विठ्ठल हे निजस्वरूप आणि निवृत्ती हे प्रकृतीस्वरूप, अर्थात सगुण होय. अर्थात निवृत्तीच सगुण आणि निर्गुण आहेत, याचा अनुभव मनोस्वरूपाला येतो.

निजस्वरूपाचा ठायीच अनुभव मनोस्वरूपाने घेता येतो. त्यासाठीचा अभ्यासही संत मुक्ताबाई सांगतात–

''मनें मन चोरी मनोमय धरी । कुंडली आधारी सहस्रवरी ।।१।।
मन हें वोगरू आदि हरिहरू । करी पाहुणेरू आदिरूपा ।।२।।
सविया विसरू घेसील पडिभरू । गुरुकृपा विरू विरे सदां ।।३।।
मुक्ता मुक्तचित्तें गुरुमार्ग विते । पावन त्वरिते भवीं भावा ।।४।।''
(श्री मुक्ताबाईंचे अभंग, स.स.गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे २०००, अ.क्र. १७)

मनोस्वरूपाचे ठिकाणी, मनानेच, विवेकाधारे मनाचा वासनाविरोध करून; अर्थात मन चोरून, मनोमय हरिहर ध्यान धरावे आणि समाधी योगमार्गाने, आधार चक्राकडून, सहस्रचक्रापर्यंत, कुंडलिनी द्वारा जावे, असा अभ्यास करावा. असे केले की निजस्वरूप असे हरिहर, आपल्या नरदेहाचे ठिकाणी, मनोस्वरूपात, पाहुणा म्हणून येतात. म्हणजे आत्मांश परिपूर्ण स्वरूप प्रकटते. त्या पाहुण्याला मनच वोगरावे. म्हणजे आत्मांशस्वरूपाचे ठायी हरिहर स्वरूपाचा अनुभव घ्यावा. हे घडविण्यासाठी, सविया, अर्थात सवे असलेला, संसारप्रपंच, वासनादेह, थोडावेळ विसरावा. हे विसरणे गुरुकृपेने शक्य आहे. मात्र सद्‌गुरूशी एकरूप झाले पाहिजे, म्हणजे त्याच्या ठायी विरून गेले पाहिजे. मुक्ताबाई अशी गुरूमार्गाने प्रकटते; तेंव्हा तिच्या ठिकाणी, भवी, अर्थात देहप्रपंचाचे ठिकाणी, स्वरूपभाव प्रकटतो.

आत्मांशस्वरूपाच्या ठायीच, सच्चिदानंदस्वरूप, परमात्म्याचे स्वरूप प्राकट्य घडते. मनोस्वरूपाच्या मनःशक्तींच्या अभ्यासाच्या योगाने, हे साधता येते. पृथक सूक्ष्म असलेला मानवी जीवात्मा, परमात्मास्वरूप प्रकटतो. ही गोष्ट लौकिकात अशक्य वाटते; तरी लौकिकात याचि देही, निर्णय, विवेक आणि भक्तीच्या

अभ्यासाने, ते निजस्वरूप सूक्ष्म आत्मांशाच्या ठायी प्रकटते. श्री मुक्ताबाई रूपकात्मक, कूटरचनेतून स्वरूपसंबंध सूचित करतात.

"मुंगी उडाली आकाशीं । तिनें गिळिलें सूर्याशी ।।१।।
थोर नवलाव जाहला । वांझे पुत्र प्रसवला ।।२।।
विंचू पाताळाशी जाय । शेष माथां बंदी पाय ।।३।।
माशी व्याली घार झाली । देखोन मुक्ताई हांसली ।।४।।"
(श्री मुक्ताबाईंचे अभंग, स.स.गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे २०००, अ.क्र. ४२)

मुंगीने सूर्याला गिळणे, वांझेला अपत्य होणे, विंचू पाताळात शेषापर्यंत जाणे आणि माशीला घार होणे हे प्रकृतित, अर्थात लौकिकात अशक्य वाटतात. त्याप्रमाणेच बद्ध वासनानरदेह, सगुण, साकार, सविकार, मर्त्य असतो. तो निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक असे ठायीच, परमात्मस्वरूप होणे, अशक्य वाटते. चमत्कार घडल्यासारखे वाटते. परंतु हा आनंद, मुक्तार्थ, ठायीच्या आत्मांशस्वरूपाचे ठिकाणीच, परमात्मस्वरूप अनुभवतात आणि सच्चिदानंद स्वरूप होतात. वास्तविक ते निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक असे निजस्वरूपच, प्रकृतिरूपाने सगुण, साकार, सविकार स्वरूप झाले आहे. असे होतांना निर्गुणाचा स्वसंवेद्य आत्मस्फुरणात्मक मनोस्वरूप असणे; हा त्याचा स्वभाव प्रकृतिचे ठायी, प्रत्येक आत्मांश आणि आत्मांशपुंजातही प्रकटला आहे. म्हणजे मुळातच प्रत्येक सूक्ष्मातिसूक्ष्म आत्मांशही निजस्वरूपच आहे. त्यामुळे आत्मांशाला ठायीच येणारी निजस्वरूप अनुभूती ही आश्चर्यकारक नसते; तर ती ठायीच सच्चिदानंदस्वरूप असते. हा स्वरूपसंबंध ठायी संवेदित झाला की चमत्कार, आश्चर्य, अशक्य, असे काहीच राहात नाही.

●●●

६. संत नामदेव

भक्तियोग मार्गाचा कळस म्हणजे संत नामदेव महाराज होत. मध्ययुगीन कीर्तनपरंपरेचे प्रणेते, मराठी भाषेतील आद्य संतचरित्रकार, अभंग छंदाचे ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ पुरस्कर्ते, मनोस्वरूपाला भक्तियोगमार्गे नेणारे मार्गदर्शक; असे नामदेव महाराजांचे वर्णन करता येईल. कलियुगात प्रापंचिकांना ठायीच सच्चिदानंद सुखसोहळा अनुभूत करविणारा, सहज मार्ग म्हणजे, नवविधा भक्ती; हे श्री संत नामदेव महाराजांनी आपल्या जीवनसारणीतून प्रात्यक्षिकासह दाखविले. मनोस्वरूपाच्या, निर्णय, विवेक, प्रयत्न, निवडपूर्वक एकाग्रता, सहानुभूती अर्थात प्रेम या शक्तींच्या सहाय्याने, अभ्यासाने आत्मांशस्वरूप जीवात्म्याला प्रपंचातील नरदेहाच्या सर्व प्राप्त जाणिवा आणि कर्मे यांना परमात्म स्वरूपात, पूर्ण सत्यस्वरूपात, अनुभवता येते. प्रपंचच परमार्थ होतो, हे साक्षात, अनुभूतीपूर्वक स्पष्ट केले. प्रपंच न सांडता, ध्यास आणि अभ्यास या मनःशक्तींच्या साहाय्याने, परमेश्वरस्वरूपाचा अनुभव चराचराच्या संबंधाने, वाट्यास आलेल्या, व्यवहारातही पाहता येतो. श्री संत नामदेवांनी असा भक्तियोग, मनोस्वरूप प्रकटविण्यासाठी मनास उपदेश केला आहे. अर्थातच माणसांना उपदेश केला आहे.

''मन धांवे सैरावैरा । मन मारुनि केलें एकमोरा ।।१।।
मन केलें तैसें होय । मन धांवडिलें तेथें जाय ।।२।।
मन लांचावलें न राहे । तत्त्वीं बैसलें कधिं न जाये ।।३।।
नामा म्हणे सोहंशुद्धि । मन वेधलें गोविंदी ।।४।।''

(श्री नामदेवमहाराजांची अभंगगाथा, सकलसंतगाथा संपा. डॉ. र. रा. गोसावी सारथी प्रकाशन पुणे, खंड १ला, २०००, अ. क्र. २०७६)

स्वसंवेद्यस्फुरणात्म आत्मस्वरूप असे मनोस्वरूप, वासनादेहाने बद्ध असल्याने, सगुण, सविकार झाले. अर्थात मनोस्वरूप बाधित झाले. म्हणूनच आत्मांशाला

पारखे होऊन; अर्थात मनोस्वरूपता विसरून, मन सैरावैरा धावू लागते. अर्थात, वासना, भावना, कल्पना, राग, लोभ, मद, मत्सर, द्वेष, मोह, यांच्यात गुरफटून, क्षणभंगुर असलेल्या, प्राप्तजीवनातील विकारपूर्तींच्या मागे, वेड्यासारखे धावते. अज्ञानवशतेने, वासनाविकारपूर्वक, स्वार्थपरतेने वागू लागते. हा बद्ध नरदेहातील स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपाचा, देहबद्धव्यवहार, माणसाला बुभूक्षित, असंतुष्ट व दुःखी करतो. त्याला प्राप्त कर्म कष्टप्रद वाटू लागते. श्री नामदेव महाराज म्हणतात; मनाला कोणत्या मार्गे न्यायचे याचा निर्णय, नरदेह बद्धावस्थेतील मन करू शकते. निर्णय घेण्याचे, निश्चय करण्याचे, प्रयत्न करण्याचे सामर्थ्य, मनःशक्तीत असते. म्हणूनच 'मन केलें तैसे होय', मनाला कोणते वळण लावायचे, कोणते संस्कार करायचे याच्या निर्णयाची पात्रता विवेकशक्तीसह मनोस्वरूपाच्या ठायी आहे. बद्ध जीवात्मा मनाला देहाहंकाराने जेथे दवडतो, धावायला भाग पाडतो, तेथे मन जाते. वासना विकार, वृत्ती, प्रवृत्ती मनाला हवे तिकडे धाववितात. म्हणूनच मन, वासनातृप्ती, मोह, इ. गोष्टींना लाचावते. ते लाचावणार नाही याची दक्षता घेणेही आपल्याच हाती असते. एकदा निर्णय, विवेक, निश्चय, प्रेम, या शक्तींनी मनाला आत्मस्वरूपाठायी असल्याचे स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेने बजावले; की मग ते कधीच इकडेतिकडे जात नाही. हीच चित्ताची एकाग्रता होय. भक्तियोग आणि ज्ञानयोग या दोन्ही मार्गाने जातांना, ही पहिली अट असते. प्रापंचिकांचे मन वासनातृप्ती, मोह, प्रेम यांत अधिक लालचावते म्हणूनच त्या मनाला सोहंशुद्धीचा संस्कार घडवावा. भक्तियोगाने, सद्‌गुरूकृपेने आत्मांशस्वरूपाचे आणि मनोस्वरूपाचे ज्ञान होणे म्हणजेच सोहंशुद्धी होय. ही सोहंशुद्धी घडली; की मन गोविंद भक्तिमग्न होते. गोविंदभक्तीचा अर्थात नामभक्ती किंवा नवविधा भक्तीचा अभ्यास केला; की मन 'सोहं' अनुभूती घेते. अर्थात मनोस्वरूप, परमात्मस्वरूप ठायीच अनुभूत करू लागते. म्हणजे संसार प्रपंचातील प्राप्त कर्मे देहभावाने करीत असतांनाही, कर्म ज्ञानवानपणे घडू लागते. श्री नामदेव महाराज म्हणतात–

''प्रेमामृत सरिता पवित्र हरिकथा । त्रिभूवनींच्या तीर्था मुगुटमणि ।।१।।
तेथें माझ्या मना होईं क्षेत्रवासी । राहें संतांपाशीं सुख घेतां ।।२।।
ऐहिक्य परत्र दोन्ही समतीरीं । परमानंद लहरी झेपावत ।।३।।''

(श्री. ना. गा. अ. क्र. २०६९)

श्री संत नामदेव महाराज सच्चिदानंदस्वरूप निर्गुण परमात्म्याच्या, स्वसंवेद्य

स्फुरणात्मक, मनोस्वरूपातून; स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूप अशी सृष्टी कशी निर्माण झाली. या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक, मनोस्वरूपाची, अशी शृंखला- परमात्मा ते आत्मांशस्वरूपापर्यंत कशी आहे; ह्याचे 'मानवी मनोस्वरूपा'ला स्मरण करून देतांना म्हणतात-

''वासनेची करणी ऐकें तूं मना । या केली रचना ब्रह्मांडाची ।।१।।
निर्गुण चैतन्य सदासुखरासी । त्या दिली चौऱ्यांशी लक्ष सोंगे ।।२।।
ऐसी हे लाघवी खेळे नाना खेळ । तेथें तूं दुर्बळ काय करिसी ।।३।।
क्षण एक चंचल क्षणएक निश्चळ । क्षण एक विफळ सावध करीं ।।४।।''

(श्री. ना. गा. अ. क्र. २०६६)

सच्चिदानंदस्वरूप, निर्गुणाला वासना झाली; असा वदतोव्याघात साधत, औपनैषेधिक उल्लेखाप्रमाणे, त्या एकल्याला स्वरूपाची अनुभूती घेण्याची वासना/अहंकार / इच्छा झाली, आणि तो बहुरूपाने स्वरूपतः नटला. परमात्मस्वरूपच, आत्मांश आणि आत्मांशपुंज अशा स्वरूपाने नटले. ही वासना होणं म्हणजे स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभाव प्रकटणे होय. म्हणजेच श्रीकृष्णातून राधास्वरूप प्रकट होणे किंवा मनोस्वरूप प्रकटणे होय. अशा प्रकटण्यात, त्यानेच चौऱ्यांशी लक्ष सोंगे घेतली आहेत. याचा अर्थ जीवदशा हे सोंग आहे. ते वरवरचे तात्कालिक नाविन्यात्मक आहे. मात्र आत्मांश हे निजस्वरूप होय. ते अविनाशी व निर्गुण आहे. म्हणजे स्वरूप-सृष्टीस्वरूप, निर्गुण-सगुण ही दोन्ही रूपे स्वरूपाचीच आहेत. तीच मनोस्वरूप आहेत. त्यामुळेच हा सृष्टीचा लाघवी खेळ सुरू आहे. प्रपंच, संसार हाही परमेश्वरस्वरूपच आहे. म्हणूनच संसारात कर्मशील असतांना नामभक्तीमार्गे कर्मातच स्वरूप अनुभवत जीवन जगावे. भक्तिमार्ग सांसारिकांना सहज सुलभ आहे. म्हणूनच नामदेव महाराज वासनालिप्त मनाला नामस्मरणावर विसंबून कर्मशील राहावयास सांगतात,

''धरीं रे मना तूं विश्वास या नामी अखंड रामनामी ओळखी धरी ।।१।।''

(अ. क्र. २०६८),

''अरे मना शोक करिसी किती । हें तंव वांया धनसंपत्ति । आयुष्य भविष्य नाही तुझीये हाती ।।१।।''

(अ. क्र. २०७०)

''मनाचे मनपण सांडितां रोकडें । अंतरींचें जोडे परब्रह्म ।।१।।''

देहवासनेतच गुंतलेले आसक्त मन, आसक्ती टाकून कर्म करू लागले; की ठायीच असलेले, परब्रह्म मनोस्वरूप होते.

''संसारीं असतां जीवनमुक्त आम्ही । विठ्ठल हे नामीं विनटलीं ।।१।।''
(अ. क्र. २०८२)

या शब्दात निष्कामकर्मपरतेने मनोस्वरूप होता येते असे ते सांगतात.

''परब्रह्म विश्वाकारें अवतलें भक्तिकाजा ।'' (अ. क्र. २०७९)

असे म्हणत, भक्तियुक्त कर्म करावे, असे नामदेव सुचवितात. वासनादेहात आत्मांशस्वरूप बद्ध असल्याने, मनोस्वरूपदेखील वासनाबद्ध होते. ते 'अलगट' होऊन 'मर्कट' चेष्टा करू लागते. त्याला

''क्षण एक मना बैसोनि एकांती । विचारी विश्रांती कोठें आहे ।।१।।''
(अ. क्र. २०६५)

असे करण्याचे श्री नामदेव महाराज सुचवितात. भक्तियोगाने ही 'विश्रांती', खरे सुख, कोठे आहे ते ओळखावे असे सांगतांना. श्री नामदेव महाराज म्हणतात-

''ज्याचिया रे मनें देखियेलें तुज । त्याची लोकलाज मावळली ।।१।।
नाहीं तया क्रिया नाही तया कर्म । वर्णाश्रमधर्म सुख दुःख ।।२।।
नाहीं देहस्फूर्ति जाती कुळ भेद । अखंड आनंद ऐक्यतेचा ।।३।।
नामा म्हणे त्याचे चरणरज व्हावे । हेंचि भाग्य द्यावें केशिराजा ।।४।।''
(श्री नाम. अ. गा. स. सं. गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, खंड १, २००० अ. क्र. १४७२)

ज्याच्या मनाने, तुला पाहिले, म्हणजे अंतरीच्या आत्मांशस्वरूपाला मनोस्वरूपाने जाणलें, त्याच्यासाठी हे, लाज, कर्म, क्रिया, वर्णाश्रमधर्म सुख दुःख, ह्या मानवनिर्मित नैतिकविश्वातील, व्यवस्थात्मक लीलाच असतात. त्यामुळे त्याची सर्वप्रकारे लिप्तता नाहीशी होते आणि ठायीच सच्चिदानंद स्वरूपता येते. अशा ज्ञानी, संत, भगवद्भक्ताच्या पायाची धूळ व्हावे. अर्थात त्यामार्गे जावे असे भक्तिमार्गे जाण्याचे भाग्य, त्या केशीराजाने द्यावे. अर्थात मनोस्वरूपाने भक्तिमार्गे जाण्याचा निर्णय घेऊन द्यावे. म्हणजेच मनोस्वरूपाने, आत्मांशस्वरूप असल्याचे

स्मरण करून; परमात्मतत्त्वाची अर्थात सच्चिदानंद स्वरूपाची ठायीच अनुभूती घ्यावी.

श्री नामदेवमहाराज म्हणतात–

''**मन माझें चोरटें लागले कुसंगी ।**'' (अ. क्र. १४१५)

देह हे आत्मांशस्वरूपाच्या, मनोस्वरूप आविष्काराचे, साधन आहे. आत्मांशस्वरूप हे श्रेय होय. मनोस्वरूपाच्या योगे, देही स्वस्वरूप अनुभवणे, हे जीवात्म्याचे श्रेय होय. मात्र मन देहवासनांच्या, तात्कालिक आवेगात अडकते. असे कर्म केवळ प्राप्तकर्म आहे हे विसरते. वास्तविक आत्मांशस्वरूप असे मनोस्वरूप स्वस्वरूपता विसरते, म्हणूनच श्री नामदेव महाराज 'मन चोरटे आहे' असे म्हणतात. हाच भाव श्री नामदेव महाराज यांनी भक्तिमार्गाचा अनुसार करण्यात देहभाव अडथळा कसा होतो; हे सांगत व्यक्त केला आहे–

''**माझे मनीं एसें होतसें गा देवा । देह समर्पावा तुझे पायीं ।।१।।**
तंव या मायामोहें मजसी केला हेवा । लोटियेलें देवा भवजळामाजी ।।२।।''
(अ. क्र. १४२१)

मनोस्वरूपाच्या बद्धावस्थेमुळे स्वयंनिर्णय घेण्याची पात्रता असूनही; नरदेहाचा वासनादेह भाव, वासनांमध्ये लिप्त होऊन; त्यालाच श्रेय मानू लागतो. संसारप्रपंच हे कर्तव्य आहे तर कर्तव्यकर्म हे आत्मांशस्वरूप अर्थात परमात्मस्वरूप आहे, याचा विसर पडतो. भक्तीच्या अभ्यासाने कर्म आत्मस्वरूप होणे शक्य असते. म्हणूनच श्री नामदेव महाराज म्हणतात–

''**मन करी आपुले वासना ते निवारी । सर्व हेंचि हरी भजत जाय ।।१।।**''
(अ. क्र. ७२१)

मन आपले करून, अर्थात आत्मांशस्वरूप मनोस्वरूप आहे याची जाणीव करून घेऊन; मनाला वासनांच्या लिप्ततेत् आधीनतेतून मुक्त करावे. म्हणजे जीवनातील प्राप्त कर्मपरता, नैतिकविश्वातील लोकसंबंधदेखील, स्वरूप असल्याचे प्रतीत होऊ शकते.

भक्तियोगाने मनोस्वरूपाचे ठिकाणी संसारप्रपंच आणि परमार्थ स्वरूपसंबंधाने अनुभवता येतो हे संत जनाबाईंसमवेत प्रत्यक्ष अनुभवतांना श्री संत नामदेव महाराज म्हणतात–

''चाळक माझें मन पांगुळ पैं झालें । साक्षात्कारें मन हारपोनी गेलें ।।१।।
मन हारपलें करुं आतां काय । पहावया गेलें तव परतोनी काहीं नये ।।२।।
भक्ति ज्ञान वैराग्य नोहे । अवघेंचि आहे अवघें तो आहे ।।३।।
नामा म्हणे जनाबाई आहे वो कैसा । बाबा उदकीं घट बुडोनी ठेला जैसा ।।४।।''
(श्री नामदेवमहाराजांची अभंगगाथा, स. सं. गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन पुणे, २००० खंड १ला, अ. क्र. ३५७)

नरदेहाला वासनालिप्ततेने, वासनादेहाचा अहंकार मनाचे ठायी बळावतो. मनोस्वरूप बद्ध आणि बाधीत होते. असे बद्ध मन अज्ञानवश झाल्याने, अहंकारी होते. माणूस स्वतःलाच नरदेहाचा, कर्मधर्माचा, जीवनाचा व्यवहार प्रपंचाचा चालक समजू लागते. भक्तियोगाने या मनाची वासनादेहाहंकार निष्ठा नाहीशी होते. मनोस्वरूप, परमात्मस्वरूप असल्याचे, ठायीच जाणवते. अशा तऱ्हेने मन, अहंकाराचा ताठा सांडून संसारप्रपंचात, पांगुळ होऊन; स्वरूपात हारपून जाते. भक्तियोगाने अर्थात परमात्मा आणि अंशात्मा यांच्या प्रेमयोगाने, म्हणजेच अंशात्मा हाच परमात्मास्वरूप झाल्याने म्हणजेच त्याचा साक्षात्कार झाल्याने प्रपंचव्यवहाराचा, अर्थात वासनादेहाचा अहंकार ताठा नाहीसा होतो. असे देहभावातून पांगुळ होऊन, हरपलेले मन, देहभावात येऊन हा कसला साक्षात्कार म्हणून पाहू लागले; तेव्हां आपणच परमात्मा आहोत हे खरे काय; याचा शोध घेऊ लागले; तर संसारप्रपंचाशिवाय तेथे काहीच नाही. भक्ती, ज्ञान, वैराग्य असे काहीच नाही. व्यवहारप्रपंचच दिसू लागला. मग तो कोठे गेला? मनोस्वरूप जाणवलेलं परमात्मस्वरूप कोठे गेले; याचा शोध घेऊ लागलो तेव्हां लक्षात आले की; हा अवघा संसारप्रपंच अवघे काही तोच आहे. परमात्माच सृष्टीरूपाने नटला आहे. परमार्थ आणि प्रपंचस्वरूप संबंधातील आत्मांशस्वरूप जीवात्म्याचे स्थान मनोस्वरूपाने कसे अनुभवावे यांविषयी संत जनाबाईंशी संवाद करू जाता संत जनाबाईंनी उत्तर दिले 'बाबा उदकीं घट बुडोनी ठेला जैसा.'

उदकाने भरलेला घट, पाण्यात बुडाला तर; घटाचे स्वतंत्र स्वरूप असतच नाही. तो स्वतंत्र भासत असूनही, अवघा उदकस्वरूपच असतो. परमात्मस्वरूपाच्या सृष्टीस्वरूपात, आत्मांशस्वरूपात जीवात्मा मनोस्वरूपाने, जीवात्म्याचे पृथकत्व अनुभवतांनाही, सृष्टीस्वरूपाने परमात्मस्वरूपच असतो. स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावाने भक्तियोगे मनोस्वरूप हेच परमात्मस्वरूप असल्याचे साक्षात होते.

●●●

७. संत जनाबाई

नामयाची दासी म्हणविणारी, नामस्वरूपाने मनोस्वरूप होणारी, भक्तियोगिनी म्हणून, संत जनाबाईंच्या अभंगातून स्वरूप संबंध स्पष्ट होतो. मनःशक्ती नामस्मरणी एकवटावी, असे जनाबाईंना वाटते. त्या म्हणतात,

''मना लागो हाचि धंदा । रामकृष्ण हरि गोविंदा ।।१।।
जिव्हे करुं नित्य नेम । सदा विठोबाचें नाम ।।२।।
नामामध्यें नामसार जपकरी निरंतर ।।३।।
म्हणे जनी नाम घेणें । नाममंत्रे शंकर होणे ।।४।।''
(संत जनाबाईचे अभंग, सकल संत गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन पुणे, खंड १ला, २००० अ. क्र. २१२)

नाम हेच सार असल्याने केवळ नामस्मरणाने शंकर अर्थात परमात्मस्वरूप होता येईल; असे जनाबाई म्हणतात. जीवात्म्याला प्राप्त कर्म करावेच लागते. असे करतांना, त्याच्या ठायीचे स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक आत्मस्वरूप असे मनोस्वरूप, वासनादेहाधीन कर्मपरतेने बाधित होते. ते ठायीच असलेल्या आत्मांशस्वरूप-परमात्मस्वरूपाला पारखे होते. त्यासाठी मनोस्वरूपाला निश्चित निर्णयात्मक वळण लावावे लागते. मनःशक्ती या निर्णयाच्या दिशेने प्रयत्नशील करावी लागते. श्री संत नामदेवदासी, अर्थातच शिष्या जनाबाई, श्री नामदेवांनी अनुसरलेल्या भक्तियोगाचा अनुसार करतात. त्या नामभक्तीला अनुसरतात. म्हणूनच त्या म्हणतात, मनाला वासनादेहनिष्ठेने कर्मतत्पर करण्याऐवजी नामस्मरणात्मकतेने भक्तिनिष्ठ कर्मतत्पर व्हावे. कर्म करतांना कर्मातच नामस्मरणाद्वारे हरिस्वरूपी मनोस्वरूप व्हावे. प्राप्त कर्म हा धंदा होय. हा धंदा नामस्वरूप व्हावा. म्हणजे नाम हेच सार स्वरूपाने मनोस्वरूप होते आणि कर्माचे ठिकाणी हरिलीलेचा अनुभव घेता येतो. जनाबाई म्हणतात-

''मना मागें मन लावूं । तेथे सर्व सुख पाहूं ।।१।।
मग आम्हां काय उणं । दया करी नारायण ।।२।।
जनी म्हणे ऐसें मन । करुं देवा हो आधिन ।।३।।''
(संत ज. अ. स. सं. गा., संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन पुणे, खंड १ला २०००, अ. क्र. २१४)

जीवात्मा अर्थात आत्मांशस्वरूप हे परमात्मस्वरूप असल्याने; परमात्म्याचा स्वभाव, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकता, अर्थात मनोस्वरूपता त्याचे ठायीच आहे. आत्मांशस्वरूप मनोस्वरूपता, वासनादेहभावाने बद्ध बाधित होते. म्हणजे मनोस्वरूपाच्या मनःशक्ती, वासनाविकारतृप्तीसाठीच देहाधीनतेने व्यवहार करतात. ती मनःशक्ती निर्णय शक्तीच्या योगे मनोस्वरूपाच्या मागे लावू या, म्हणजे मनोस्वरूपाला, देहाधीनतेकडून आत्मांशस्वरूपी लीन करूया. असे केले की, ते निजरूप, अर्थात रामकृष्ण, हरी, शंकर इ. प्रतिमा नाम स्वरूप, मनोस्वरूपपणे, प्रकटेल आणि सर्वसुखप्राप्ती होईल. कर्म करतांनाच मनोस्वरूपयोगाने सच्चिदानंद स्वरूपानुभूती घडेल. अशी त्या नारायणाची दया होईल. अर्थात मनोस्वरूप स्थिरावेल, मग जीवदशेतील दुःखे आपसुकच नाहीशी होतील. अशी मनःशक्ती देवाधीन करू, असे जनाबाई म्हणतात.

भक्तियोग हा कर्मवान असला तर; भक्तीमुळे ज्ञान आणि वैराग्य प्राप्त होऊन; कर्म ज्ञानवान होते. अर्थात कर्मच परमात्मस्वरूप होते. कर्म हीच मनोस्वरूप भक्ती होते; हे जनाबाई अनेक अभंगातून जणू प्रात्यक्षिकासह सांगतात–

''**दळिता कांडिता । तुज गाईन अनंता ।।१।।**'' (अ.क्र. २०४)
''**दळू कांडू खेळू । सर्व पाप जाळू ।।१।।**'' (अ.क्र. १८१)
''**राना गेली शेणीसाठीं । वेंचू लागे विठोपाठी ।।१।।**'' (अ.क्र. १२६)
''**झाडलोट करी जनी । केर भरी चक्रपाणी ।।१।।**'' (अ.क्र. ८०)
''**देव खातें देव पितें । देवावरी मी निजतें ।।१।।**'' (अ.क्र. १९१)

असे जनाबाईच्या संसारप्रपंचव्यवहार यातील सर्व कर्म विठ्ठल, हरी, राम, कृष्ण रूप झाले. अर्थात त्यांचे मनोस्वरूप प्रकटले, असे जनाबाई स्वानुभूतीने सांगतात. श्री नामदेव महाराजांच्या प्रभावळीतील संत नारा, संत महदा, संत गोंदा, संत विठा, संत आऊबाई, संत लिंबाबाई, संत लाडाई, संत परसा भागवत आदींनी

संसारप्रपंचात राहून भक्तिमार्गे, देहवासना, मोह, राग, द्वेष आदींच्या संदर्भात मनोनिरोध साधून; सगुणातच निर्गुणाचा अनुभव घेतला. कर्म हेच आत्मस्वरूप मानून, श्रेय साधले. भक्ती, ज्ञान, वैराग्य या पठडीत मनःशक्तीला वळण लावले.

●●●

८. संत कबीर

संत कबीरांनी मानवी मनाला भक्तिमार्गे आणि योगमार्गे जाऊन मनोनिरोधचा अभ्यास केला तर; प्रपंचच परमार्थस्वरूप होऊन; दुःख, मर्त्यता, भय यांपासून मुक्ती मिळते असे सांगितले आहे. त्रितापावर विजय मिळविता येतो. ठायीच मनोस्वरूपाचे ठिकाणी आत्मस्वरूप सिद्धी अनुभवता येते. नरदेहाला देहभाव अटळ आहेत, प्राप्तकर्म अटळ आहे हे खरे; त्याचबरोबर नरदेहाचे ठिकाणीच, आत्मांशस्वरूप, परमात्मा नांदतो आहे. तो मनोस्वरूप सिद्धीने अनुभवता येतो. याचि देही याचि डोळा सच्चिदानंद सुखसोहळा अनुभवता येतो; हे परोपरीने सांगितले आहे. त्यासाठी वासना आणि विकारांनी लिप्त मनाचा निरोध करून; मन भक्तिमार्गे लावावे. म्हणजे आत्मस्वरूप ज्ञान मनोस्वरूप होऊन; कर्मतत्परतेतही अलिप्त भावाने सच्चिदानंदानुभूती अनुभवता येईल. संसारप्रपंचात गुंतलेल्या मनाला कबीर बोध करतात–

''मन मार रखो भाई । मनको मारेसे व्यास नारद सब सुख पाई ।।धृ।।
मनसो मुक्ति मनसो फेरा मनसो बिखयका मारा । काम क्रोध मद दंभ लोभ ये सब मनका पसारा ।।१।।
मन दोरीका भुजंग मानो पराण नहीं रह पावे । मन माने जरांभूतगिरा तब उठा झपटकर खावे ।।२।।
मनके मारे मर जावे जन अमर कोई नही देके । साच रखो दिलबात हमारी बचन पकरकर रखे ।।३।।
रूपवती सुकुमार देखके । सुखमाने है माता । कहत कबीरा मनराजी हुवा । तो काम खाक जल जाता ।।४।।''
(संत कबीर यांची पदे, स. सं. गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन पुणे, खंड १ला, २००० पद क्र. ९७)

मननिरोध करून, नरदेहाच्या वासनाविकारांवर मात करण्याचे वळण, मनोस्वरूपाला लावले. असे केल्याने मर्त्य जीवनात स्वरूपसिद्धीने अमरत्व अनुभवता येईल. हा निरोध कसा करावा; या साठी कबीर उदाहरण देतात, रूपवती सुकुमार स्त्री पाहून, तिला माता मानले; तर काम निरसन होऊन; वात्सल्यभाव, प्रेमस्वरूप सुखानुभूती घेता येईल. संत कबीरांनी

''**मनरें तूं राम बिन दुःख पावे गो पस्तावे गो ।।धृ।।**'' (पद क्र. ९५)
''**मन स्थिर न रहे बाग न रहे । स्थिर रहे तो काहेका डर है ।।धृ।।**'' (पद. क्र. ९६)
''**दिवाने मन कौन तेरा साथी ।।धृ।।**'' (पद क्र. ९८)
''**मनरे आगम तिरथकु चलना ।।धृ।।**'' (पद क्र. ९९)
'**समज बूज मन खोज दिवाने आशक होकर रोना क्या ।।धृ।।**'' (पद क्र. १००)

अशा जवळपास तीसांवर पदांतून मनबोध केला आहे. अखेर ते म्हणतात,

''**मनका मनवो जानो**'' (पद क्र. १०७)

मनोस्वरूपाला बाधित न होऊ देता, व्यवहार करण्यासाठी, भक्तिज्ञान वैराग्य मार्गे, जाण्याचा प्रबोध कबीर करतात. संत कबीर नरदेहाच्या ठिकाणी असलेल्या, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूप अशा, आत्मांशस्वरूपाचे ज्ञान, सर्वसामान्यांना, अर्थात सांसारिकांना, म्हणजेच नैतिकविश्वासह जीवदशेत बद्ध असलेल्या जीवात्म्यांना, करून देतात. नरदेहाच्या, वासनाविकार अवस्था देहदशेत भोगाव्या लागतात; तरी त्या तात्कालिक, क्षणभंगुर व्यावहारिक श्रेयप्रेय संबंधाने सुखदुःखदायक असतात. त्या निखळ, सच्चिदानंदस्वरूप, मनोस्वरूपाला बाधित करतात. सांसारिकांनी कर्म करतांना, आत्मांशस्वरूप मनोस्वरूपाकडे भक्तीने, निष्ठेने लक्ष दिले तर; शाश्वत सुखाचा सोहळा जीवदशेतच अनुभवता येईल. हे परोपरीने सांगतांना ते स्पष्टपणे सांगतात-

''**नजर न आवे आतम ज्योती ।।धृ।।**
तेल ना बत्ती बुज नही जाती नही जागत नही सोती ।।१।।
झिलमिल झिलमिल निशिदिनी चमके जैसा निरमल मोती ।।२।।
कहत कबीरा सुन भाई साधु । घरघर बाचत पोथी ।।३।।'' (पद क्र. १३७)
दुसऱ्या एका पदात ते स्पष्टपणे आत्मस्वरूप, अशा मनोस्वरूपाचा निर्देश करतात-

“**तन महिजतमें मन मुल्ला रहे । चित्तके चितमें बाग देख ॥१॥**” (पद क्र. १५२॥)

भक्तिमार्गाने अंतरीचा आत्मांशस्वरूप, परमात्मा कर्मनिष्ठांच्या ठिकाणी अंततः प्रकट होतो. म्हणून एकनिष्ठपणे मनोस्वरूप होऊन; प्राप्त कर्मात स्वरूप अनुभवत जगले पाहिजे. संत कबीरांच्या मते भक्तिज्ञान वैराग्य प्रकट होणे ही सर्वस्वी मनोस्वरूप स्थिती आहे. ती स्थिती केव्हां होईल; याची चिंता करण्यापेक्षा; ती होणारच याची श्रद्धा जपत, अनन्य कर्मनिष्ठ भक्ती ने जगावे. म्हणूनच ते आत्मस्वरूपाला अर्थात श्री विठ्ठलाला बजावतात–

“मन माने जब तार ॥ प्रभुजी ॥ मन माने जब तार ॥धृ॥
नदिया गहरी नाव पुरानी । कैसे मैं उतरूपार ॥१॥
वेद पुराना सब कुच देखे । अंत न लागे पार ॥२॥
कहत कबीरा सुनो भाई साधु । नाम निरंतर सार ॥३॥”

वेदपुराणांचा धांडोळा करूनही तुझा अंत लागत नाही या करिता भक्तिमार्गे नामसाधनाच तारील.

भक्तिमार्ग, अर्थात नामभक्ति, हा कर्मतत्परतेने जीवन भोगत असतांना; मनोस्वरूप अनुभूती घडविणारा, सुलभ मार्ग होय. कारण तो प्रपंचातच परमार्थ प्रतीती घडवितो. आपणच आपले देव असतो; हे मनोस्वरूप ज्ञानाने जाणावे. आत्मांशस्वरूप जीवात्मा कर्म करतांना, वासनाविकारपूर्ती करण्याच्या आसक्तीने, नैतिकविश्वात बद्ध होतो. तात्कालिक सुखदुःखाचा, त्रितापांचा, भोग भोगतांना कोणीतरी परमेश्वर येऊन; आपल्याला तारील, अशी सापेक्ष भक्तिसाधना करतो. कबीर म्हणतात, ही सर्व प्रतिके, प्रतिमा या नैतिकविश्वातील मनोस्वरूपाच्या अनंत काळाच्या अनुभूतीसंचितातून, साधनस्वरूप प्रकटल्या आहेत. त्यांची सगुणोपासना करतांना; आपल्या आत्मांशस्वरूपाने, अर्थात मनोस्वरूपाने, नरदेहाच्या ठिकाणी, त्या परमात्मस्वरूपाचा अनुभव घेऊ लागलो; की या सर्व प्रतिमा ठायीच मनोस्वरूप होऊन, नरदेहच पुरुषार्थ करू लागतो. जीवनातील प्रेय आणि श्रेय हे स्वरूपाने पाहातो, हे लक्षात घेऊन, भक्तिसाधना किंवा कोणत्याही प्रकारची साधना करावी; म्हणजे जीवनात मनोस्वरूपाने कर्म घडू लागेल. भवदुःखाची भावना, परमेश्वराच्या लीला स्वरूपात, ठायीच अनुभूत होऊन; आपणच आपल्याला तारणारे होऊ. ही सांगी सांगताना संत कबीर म्हणतात– आपणच ब्रह्मस्वरूप

आहोत,

“कैसे बोलूं आपहूं गगन धरनी ।।धृ।।
चंदा नही सुरज नही नही दिन रजनी । छर नही आछर नही नही पवन पानी ।।१।।
ब्रह्मा नही विष्णु नही नही गौरी गणेशा । तेहेतीस कोटी देवता नही नहीरे महिषा ।।२।।
फल नही फूल नही नही बन वेला । शाखा नही पत्र नही नही नही गुरु चेला ।।३।।
कहत कबीरा सुन भाई साधु । आपको तारु आपी आपा ।।४।।” (पद क्र. २४८)

‘आपहूं गगन धरनी’ हे मनोस्वरूपाने अनुभूत होते. म्हणूनच मनोस्वरूपाने संसार प्रपंचात प्रकटून, कर्मस्वरूपाने, व्यवहार केला; तर संसारप्रपंचात सच्चिदानंद स्वरूपता अनुभवता येईल. असे मनोस्वरूपाने, ठायीच, सत्य परिपूर्ण सिद्ध व्हावे, असे कबीर सांगतात. यासाठी नामभक्तिसाधनेचा मार्ग अनुसरण्याचा प्रबोध संत कबीर विविध पदांतून करतात. संत कबीर म्हणतात,

“जन्म जन्मके सोये अभागी । जागत जागत जागेगा ।।१।।
रंग लागत लागत लागेगा । भ्रम भागत भागत भागेगा ।।धृ।।
हरीकी भक्ति गुरुजीकी सेवा । पावत पावत पावेगा ।।३।।
लोककी लाज कुलकी मर्यादा । त्यागत त्यागत त्यागेगा ।।४।।
कहत कबीरा सुन भाई साधु । गुरुचरण अनुरागेगा ।।५।।”

जन्मोजन्मीच्या फेऱ्यात नरदेह प्राप्त झाला आहे. मनोस्वरूप झाले तर, माया आणि ब्रह्म यांचा विकल्पही नाहीसा होऊन; संसारप्रपंच रंग भरला होईल. सद्गुरु कृपेने आत्मांशस्वरूप मनोस्वरूपाच्या ठिकाणी स्वरूप संबंधाने सच्चिदानंद रूप होता येईल. संत कमाल, संत कबीरांच्याच मार्गाने मनप्रबोध करतात. मनोस्वरूप झाल्याखेरीज, नरदेहाला सत्य परिपूर्ण सच्चिदानंद स्थिती अनुभवता येणार नाही असे म्हणतांना,

“ये दिगर मनकों भरा भरपूर । कब लेवेगी उनकी खबर ।।धृ।।”
(पद क्र. ४४, संत कमाल यांची पदे. स. सं. गा. डॉ. गोसावी)

वासनादेहाच्या, वासनाविकार तृप्ततेसाठी, मनाचे बद्धपण भरपूर झाले; तरी

अशांतताच आहे. सारे काही ब्रह्मांडातून प्रकटले आणि ब्रह्मरूपच होणार; म्हणून ठायीच असलेले, आत्मांशस्वरूप महाशून्य अनुभूत कर.

''शून्यमों बस्त बस्त आगे शून्य देखे देखे न्यारे । झुरमुर झुरमुर ज्योत दिखावे । वोही आकेला आकेलोरे ।।२।।''

म्हणूनच आत्मांश हाच सत्य परिपूर्ण, सच्चिदानंदस्वरूप आहे. हे लक्षात घेऊन; ठायीच त्याची भक्ती कर. अंतरीचा श्रीराम ओळख. भक्तिमार्गाने जाताना,

''दखन म्यानें भयो बैकुंठ भीमाकिनारे सच्चारे । शंख चक्र गदा पद्म बिराजे और तुलसी बुकारे ।।१।।'' (पद क्र. ६)

नरदेहाधीन मनाला सगुण विष्णूस्वरूपाची भक्ती करता येईल.

''बार बार ये नरतनु नहीं आवनकी येही सूद रखो मनमों । ग्यान ध्यान हरीका भजन संतसेवा रखो तनमों ।।१।।'' (पद क्र. ३०)

नरदेह मनोस्वरूप करण्यासाठी, हरीभक्ति करण्याचे वळण मन आणि तनाला लावा. मनोस्वरूपस्थितीने पूर्ण परब्रह्म स्थिती नरदेहीच अनुभवता येते. हे संत कमाल सांगतात. भक्तिमार्गाने मनोस्वरूप होता येते; हे सांगताना, संत कमाल म्हणतात–

''दया धरम रखो मनमों । शांती पकरो ये तनमों ।।धृ।।
आपही पीर आपही मौला आपही काजी दिलमों । कुरान किताब पुरान देखे आपही आपने मनमों ।।१।।
आपहि अल्ला आपहि आकेला आपहि बुझो दिलमों । आपहि दरगा आपहि महेजद आपहि पुकारे बनमों ।।२।।
कहे कमाल सुनो भाई साधु आपहि गुरुका चेला । जिदर उदर आपही देखे मौजुद ठाढा अल्ला ।।३।।'' (पद क्र. ४६)

मनोस्वरूप झाले; की ठायीच निजस्वरूपाने, सर्वत्र आपणच भरलेले असल्याचा अनुभव येतो.

संत सूरदासदेखील; नरदेहबद्ध आत्मांशाचे मनोस्वरूप वासनाविकारांनी बद्ध होत आत्मांशाला विसरते म्हणून जरा रोगाने ग्रस्त होत नाही, त्याच्या आत, मुरारी अर्थात श्रीकृष्णस्वरूपाची भक्ती करून; ठायीचा आत्मांश, हाच मनोस्वरूप

मुरारी आहे; हे ओळखा, असे सांगतात. ते म्हणतात,

''मन तोये भुले भक्ति बिसारी मन तो ये भुले भक्ति बिसारी । शिरपर काल सदासर सांधत देखत बाजी हारी ।।धृ।। मन ।।
कौन जमनातें सुकृत कीनो मनुख देहधारी । तामे नीच करम रंग रच्यो दुष्ट वासना धरी ।। मना ।।१।।
बालपनें खेलनमे खोयो जो बन गयो संग नारी । वृद्ध भयो जब आलस आयो सर्वस्व हार्यो जुवारी ।। मन ।।२।।
अजहूं जरा रोग नही व्यापो । तंहालो भजलो मुरारी । कहे सूर तूं चेत सबेरो अंतकाल भय भारी ।। मन ।।३।।''

(संत सूरदास यांची पदे स.सं.गा. पद क्र. ३३)

नरहेदाचे महत्त्व, मनोस्वरूपाचे परिपूर्णत्व, या दोन्ही गोष्टींवर, संत सूरदास लक्ष केंद्रीत करतात. वासना, विकार आणि वृत्ती, प्रवृत्तीत बद्ध होणारे मनस्वरूप, देहाधीन होते. देहाच्या शक्तीही त्यामुळे व्यर्थ जातात. भक्तीसाठी वासनाबद्ध मनाचा निरोध आवश्यक आहे. असा मननिरोध साधून बाधित मनोस्वरूप परिपूर्ण स्वरूपात प्रकटविण्यासाठी वेळीच देहशक्तीचा उपयोग करावा, असे संत सूरदास निवेदित करतात.

●●●

९. संत नरसी मेहेता

संत नरसी मेहेता यांनी, नामभक्तीने शामसुंदर नरदेहाचे ठायी, मनोस्वरूप होतो आणि प्राप्त कर्मे, अर्थात प्राप्त जीवन आनंदमय होते, असे सांगितले आहे. म्हणून, वासनादेहाला असणाऱ्या, वासना, विकार, वृत्ती, प्रवृत्ती यांत, मन गुंतू देऊ नये. आत्मांशस्वरूप होण्यासाठी, मनाला येणारी देहबाधितता, भक्ती, ज्ञान, वैराग्य या मार्गाने दूर करावी. तात्कालिक वासनातृप्तीतील सुखही तात्कालिक असते. म्हणूनच त्या तात्कालिक वासनावेगांच्या आधीन मन होता कामा नये. संत नरसी मेहेता सांगतात–

''हरी हरी रटण कर कठण कळी काळमा । दाम बेसे नही काम सरसे । भक्त आधिन छे शामसुंदर सदा । ते तारा कारज सिद्ध करशे ।। हरी ।।धृ।।''

(पद क्र. ९, संत नरसी मेहेता यांची पदे स.सं.गा.)

कलियुगात, हरी नामस्मरण करून, जीवनाचे सार्थक करावे. हरी भक्त आधीन असतो. हरी म्हणजेच आत्मांशरूप किंवा आत्मस्वरूप हे भक्ताच्या आधीन म्हणजे मनोरूपाधीन असते. हरी मनोस्वरूपाने प्रकटला की; सर्व प्राप्त कर्मे आत्मस्वरूप वाटू लागतात आणि ती हरीलीला रूपाने सिद्ध होतात.

●●●

१०. संत मीराबाई

प्रेमभक्तीने श्रीकृष्णाला मनोस्वरूप अनुभवणाऱ्या संत मीराबाई म्हणतात,

''**मन अटकी मेरे दिल अटकी । हो मुगुटकी लटक मेरे मन अटकी ।।धृ।।**
माथे मुकुट कोर चंदनकी । शोभा है पीरे पटकी ।।मन।।१।।
शंख चक्र गदा पद्म बिराजे । गुंजमाल मेरे है अटकी ।।मन.।।२।।
अंतर ध्यान भये गोपीयनमें । सुध न रही जमुना लटकी ।।मन।।३।।
पात पात ब्रिंदावन धुंडे । कुंज कुंज राधे भटकी ।।मन।।४।।
जमुनाके नीर तीर धेनु चरावे । सुरत रही बनशी बटकी ।।मन।।५।।
फुलनके जामा कदमकी छैया । गोपीयनकी मटुकी पटकी ।।मन।।६।।
मीरा कहे प्रभु गिरिधर नागर । जानत हो सबके घटकी । मन अटकी।।७।।''
(संत मीराबाईंची पदे, पद क्र. ४२, स.सं.गा.)

मीराबाई मनोस्वरूप श्रीकृष्ण होऊन, श्रीकृष्ण लीला अनुभवतात,

''**मेरो मन हरलियो राजा रणछोड ।**'' (पद क्र. १३९)
''**मैं तो तेरे दावन लागीवे गोपाल ।**'' (पद क्र. १२२)
''**भाई मेरो मोहनमें मन हांरू ।**'' (पद क्र. ११५)
''**हृदय तुमकी करवायो ।**'' (पद क्र. १०८)
''**मोहन डार दीनो गले फांसी ।**'' (पद क्र. ७२)
''**माई मैनें गोविंद लीन्हो मोल ।**'' (पद क्र. १०)

ही व अशी अनेक पदे संत मीरा मनोस्वरूपसिद्ध, श्रीकृष्णस्वरूपसंबंध अनुभवते आहे याचे प्रमाण देतात.

●●●

११. श्री ज्ञानदेव, नामदेव समकालीन संत

तेराव्या-चवदाव्या शतकात, आगेमागे, संत कान्होपात्रा, गोराकुंभार, जगमित्र नागा, नरहरी सोनार, सावतामाळी, सेना महाराज, चोखामेळा, सोयराबाई, बंका महाराज, निर्मळा, कर्ममेळा, कान्होपाठक, सच्चिदानंदबाबा, बहिरा जातवेद, चांगदेव असे कितीतरी संत भक्तिमार्गाने आपले सांसारिक जीवन कृतार्थ करीत होते. या सर्वांच्या केंद्रस्थानी श्री संत ज्ञानेश्वर माऊली आणि श्री संत नामदेव महाराज होते. या सर्वांनी भक्ती, ज्ञान, वैराग्य या मार्गाचा अनुसार करीत, भागवत धर्म पंधराव्या आणि सोळाव्या शतकापर्यंत पोहोचविला. नामभक्ती, नवविधा भक्ती किंवा अनेकविधा भक्ती अनुसरत, भक्तीयोगमार्गानेही, मनोस्वरूप हे आत्मस्वरूप आहे असे सिद्ध होते व भक्तिनिष्ठ कर्मतत्परतेने, ठायीच, सच्चिदानंदस्वरूप अनुभवता येते. याचा आदर्श सर्वसामान्य समाजापुढे मांडला.

(१) संत सच्चिदानंद बावा

संत सच्चिदानंद बावा हे श्री ज्ञानेश्वरीच्या कृपेने, लौकिकाचा अलौकिकाशी स्वरूपसंबंध सिद्ध झाला आणि मनोस्वरूपाने ठायीच ''जंगम झाला सोहंबोधु'' (अ.क्र. १ स.सं.गा.) असे सांगतात.

(२) संत कान्होबा पाठक

संत कान्होबा पाठक, मनोस्वरूपाने सर्वांभूती आत्मांशस्वरूप अनुभूती, भक्तिमार्गाने घेतात. ते म्हणतात,

''जेथें जेथें मन जाय । तेथें नागनाथ आहे ।।१।।
म्हणवोनि पाहे । मन गुंतलें नागेश पाये ।।२।।
सुखसोहळा भोगियले । भोग भोगणें नागेश जेणें ।।३।।
कान्हो पाठे आनंदला । सद्‌गुरू नागेश भेटला ।।४।।''

(अ.क्र. ४ स.सं.गा.)

(३) संत चोखामेळा

संत चोखामेळा श्रीगुरू नामदेवांविषयी कृतज्ञताभाव व्यक्त करतात. श्री नामदेवांना नामभक्तिमार्गे, मनोस्वरूपाने ठायीच परमात्मा अनुभूत होतो; या भक्तियोगाचे मार्गदर्शन केले. संत चोखामेळा म्हणतात,

''माझें सुख मज दाखविले । पावन केले तिही लोकीं ।।१।।
नवलाव झाला नवलाव झाला । हृदयींच दाविला देव मज ।।२।।
निवारोनी भवताप । दाविले रूप प्रत्यक्ष ।।३।।
चोखा म्हणे नामदेवा । चुकविला हेवा जन्ममरण ।।४।।''
(संत चोखामेळा अभंग, स.सं.गा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, खंड १, २०००, अ.क्र. ८६)

परमात्मा आणि जीवात्मा यांचा स्वरूपसंबंध मनोस्वरूपाने सगुण भक्तीद्वारे, ठायीच अनुभवता येतो; असे नवल भक्तिमार्गाचे आहे. हा भक्तिमार्ग संत नामदेवांनी दाखविला. त्यामुळे नरदेहाच्या ठिकाणीच असलेले, पूर्णसच्चिदानंद स्वरूप असे आत्मस्वरूप, स्वतःच्या ठायी प्रत्यक्ष अनुभवता आले. अर्थातच श्री विठ्ठल प्रतिमेच्या निमित्ताने, स्वतःचे ठायी विठ्ठलस्वरूप अनुभवता आले. ही मनोस्वरूपता, भक्तिमार्गाने साधता आली. अशा दर्शनामुळे भवताप, अर्थात दुःखकारक, कर्मसंघर्ष, सुखकारक क्रीडा वाटू लागली. भक्तीने ज्ञान प्रकाशले आणि सुखदुःखात्मक भवभाव, आनंदमय वाटू लागला. ठायीच पूर्णत्व प्रकटले. यामुळे जन्ममरण हा क्रम आपलीच क्रीडा आहे; असे वाटून, जन्ममरणभाव नाहीसा झाला. श्री संत नामदेवांच्या रूपाने, भेटलेल्या सद्गुरूंनी सोन्याचा दिवस अनुभूत केला,

''माझें मज दिलें माझें मज दिलें । माझें मज दिलें प्रेमसुखा ।।२।।''
(अ.क्र. ९०)

संत नामदेवांनी,

''उगाणा दाविला अनुभवाचा ''
''आपुले आपण करावें कारण । दुजीयासी खूण न कळेची ।।१।।'' (अ.क्र. ९८)

आपले आत्मस्वरूप मनोस्वरूप, हेच आपल्याला लाभणारे, सच्चिदानंदस्वरूप कारण करावे, असे संत चोखामेळा सांगतात.

(४) संत सोयराबाई

संत सोयराबाई म्हणतात, श्री विठ्ठलाच्या सगुण भक्तिमार्गाने, मनोस्वरूप हेच आत्मस्वरूप असल्याचे ज्ञान झाले. संसारप्रपंच ही केवळ अलिप्तपणे भोगावयाची आनंद क्रीडा झाली. ठायीच पूर्णत्वाचा अनुभव आला. त्या म्हणतात-

''अवघा रंग एक झाला । रंगी रंगला श्रीरंग ।।१।।
मी तू पण गेलें वायां । पाहातां पंढरीच्या राया ।।२।।
नाही भेदाचें तें काम । पळोनी गेले क्रोधकाम ।।३।।
देहीं असुनी तू विदेही । सदासमाधिस्त पाहीं ।।४।।
पाहते पाहणे गेले दुरी । म्हणे चोख्याची महारी ।।५।।'' (अ.क्र. ५)

मनोस्वरूप स्थितीमुळे देही असून विदेही झाले आणि ठायीच सच्चिदानंद सुखसोहळा अनुभवला.

(५) संत बंका

संत बंका, संत चोखोबा आणि सोयरा यांच्या सान्निध्यात, संसारप्रपंचात बाधित झालेल्या मनोस्वरूपाला, भक्तिमार्गाने संस्कारित करतात. सत्य, परिपूर्ण सच्चिदानंदस्वरूप, ठायीच मनोस्वरूप, आत्मांशस्वरूपाने असल्याची, अनुभूती घेऊन; मनोस्वरूपाचा, भक्तिमार्गाने, स्वरूपसंबंध परमात्मस्वरूपाशी सिद्ध करण्यासाठी; श्री विठ्ठलाच्या सगुण भक्तीत, निर्णय आणि निश्चयपूर्वक रंगून जातात. ते म्हणतात-

''मनाचेनि मनें केला हा निर्धार । भवसिंधुपार तरावया ।।१।।
नामची चांगले नामची चांगलें । जडजीव उद्धरले नेणों किती ।।२।।
नाम निजनौका संताची संगती । हेची श्रीपती द्यावी मज ।।३।।
बंका म्हणे देवा पुरवावी आळी । देईन जीव बळी संता पायी ।।४।।''

(अ.क्र. ४)

मनोस्वरूपाला निजस्वरूपाचा ठायीच अनुभव घेण्यासाठी, नामभक्ती ही नौका आहे. संतसंगीने या नावेत बसून; नरदेहाच्या ठायीच, श्रीपतीस्वरूप निजरूपाचा आत्मानुभव घ्यायचा, असा मार्ग संत बंका स्वीकारतात.

(६) संत निर्मळा

संत निर्मळा, श्री विठ्ठल हे सगुणस्वरूप परब्रह्म आहे व तेच आत्मांशस्वरूपाने, मनोस्वरूपे संसारप्रपंचात नांदते आहे असे म्हणतात. संसारप्रपंचातील, देहदशा, मनोस्वरूपाने भोगतांना, आनंदस्वरूप होईल, याचा भरवसा ठेवून; चोखा, सोयरा, बंका यांच्या भक्तिमार्गाने, जाण्याचा निर्धार करतात. आत्मस्वरूप हेच सत्य परिपूर्ण परमात्मस्वरूप आहे. हे मनोस्वरूपाने अनुभूत होईल, या श्रद्धेने, त्या सच्चिदानंदस्वरूपाच्या, लीलास्वरूप असलेल्या, प्रपंचाचे ओझे, त्यानेच, मनोस्वरूप सिद्ध करून साहावे; असा ठाम निर्धार, निर्मळा व्यक्त करतात. त्या नामभक्तिभावाने गातात,

''तुमचा भरंवसा धरोनी मानसीं । दृढ पायांशी शरण आलें ।।१।।
आतां कळेल तो करावा विचार । मी आपुला भार उतरिला ।।२।।
मांडीवरी मान ठेविली संपूर्ण । पुढील कारण जाणोनियां ।।३।।
निर्मळा म्हणे तारा अथवा मारा । तुमचं तुम्ही सारा बोझे आतां ।।४।।''

(अ.क्र. २३)

सगुण साकार परब्रह्मस्वरूप श्री विठ्ठल हेच मनस्वरूपे सिद्ध करून; निर्मळा श्री विठ्ठलाशी एकरूप होते आणि देहदशेतील यातायात, स्वरूपावर सोपवून; सच्चिदानंदस्वरूप होते.

(७) संत कर्ममेळा

संत कर्ममेळा, याच गोतावळ्यात, सामाजिक संघर्ष करतांनाही; श्री विठ्ठल परब्रह्म स्वरूपाशी, भक्तिभावाने मनोस्वरूप होऊन; भक्तिहटयोग आरंभतो. तो म्हणतो,

''अखंड ते मन ठेविलें चरणीं । आणिक ते ध्यानी आहे माझ्या ।।१।।''

(अ.क्र. १८)

म्हणूनच कर्ममेळा पांडुरंगाला मनोस्वरूपपूर्वक बजावतो.

''नाहीं मी मागत आणिकांचे काहीं । आमुचें आम्हां देई पांडुरंगा ।।१।।
समर्थ म्हणोनी धरितों पदरा । वाडगा पसारा दाऊं नको ।।२।।
ब्रीद बांधिलें कासया चरणीं । ते सोडीं चक्रपाणी पांडुरंग ।।३।।
कर्ममेळा म्हणे तुज आमुची आण । नको निर्वाण करूं आतां ।।४।।'' (अ.क्र. २५)

आमचे आम्हाला दे. ही मागणी म्हणजे, मनोस्वरूप होण्याची साधना आहे. सर्वकाळ, सर्वत्र तेच पांडुरंगस्वरूप भरलेले आहे. तेच आत्मांशस्वरूप, कर्ममेळा मनोस्वरूपाचे ठिकाणी मागतो आहे. पांडुरंग तत्त्वाचे अधिकारी, चराचरातील अणुरेणुही आहेत. नैतिकविश्वामध्ये वासनादेहांनी मांडलेल्या व्यवहारात समत्वाचा अधिकार नसला तरी; मुळात आत्मांशस्वरूप योगाने, समत्वाधिकार आहे. नामभक्तिसाधनेने, मनोस्वरूपाने हे समत्व भोगता येते, हे चक्रपाणीचे अर्थात परमात्मस्वरूपाचे ब्रीद आहे. अर्थात स्वभाव आहे. ते आपले आपल्याला मिळालेच पाहिजे असे कर्ममेळा पांडुरंगांना बजावत आहे अर्थातच नैतिकविश्वाच्या संघर्षात अडकलेल्या जीवात्मस्वरूपाला म्हणजेच मनोस्वरूपालाच सांगत आहेत.

श्री संत नामदेव आणि संत कबीर यांनी चोखाळलेली; नामभक्ती, नवविधाभक्ती, अनेकविधाभक्ती अशा भक्तिसाधनेची परंपरा, माऊली ज्ञानदेवांच्या मार्गदर्शनाने, समकालीन सर्वच संतांनी चोखाळली. प्रपंच हे परमार्थाचेच स्वरूप आहे. ते स्वरूप, सगुणभक्तिमार्गाने मनोस्वरूपसिद्ध करून; भोगता येते. ठायीच प्रपंचात परमार्थ भोगता येतो. हे या मंडळींनी स्वानुभूतीने सांगितले. भक्तीने स्वरूपज्ञान होते. वासनाविकार वृत्तीप्रवृत्ती यामुळे देहाच्या ठिकाणी निर्माण झालेली, सांसारिक व्यवहाराची आसक्ती आणि देहाहंकार गळून पडतो. जीवनातील संघर्षांतून अनुभूत होणारी, दुःखकारिकता नाहीशी होते. प्राप्तकर्म हे निरासक्तीमुळे खेळ वाटू लागते. प्रपंच ही परमार्थाची लीला आहे. ही लीला नरदेह देहदशेने अपरिहार्यपणे खेळतो आहे. मात्र देहदशेनेच, हा खेळ, म्हणजे प्राप्त कर्म, ही भवपीडा वाटू लागते. वासनाविकारांमध्ये गुणात्मकतेतील राजस आणि तामस गुणांच्या विळख्यात आत्मसंवेदन, अर्थात आत्मांशाची स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकता, अर्थात मनोस्वरूपता बद्ध होते. लीला पीडा वाटू लागते. सर्वत्र दुःख, शोषण, क्लेशदायी संघर्ष आहे; असे वाटू लागते. मात्र आत्मांशाचे स्वरूप, असे मनोस्वरूप सिद्ध झाले; की हा संघर्ष देही विदेही होण्यासाठी होऊ लागतो. संघर्षाचे क्रीडा स्पर्धेत रूपांतर होते. मनोस्वरूप सिद्ध झाले की ठायीच सच्चिदानंदस्वरूप सुखसोहळा, पांडुरंगस्वरूपात, मनोस्वरूपाचे अद्वैत अनुभवत, अनुभवता येतो. समकालीन सर्वच संतांनी या भागवत, सगुणभक्तीचा मार्ग मनोस्वरूपाने प्रपंचात, परमार्थसिद्धी अनुभवण्यासाठी चोखाळला.

●●●

१२. संत शेख महंमद

सुफी, नाथ, सिद्ध, दत्त, भागवत आदि, समकालीन सर्व पंथोपपंथांशी, घनिष्ट संबंध असलेले, संत शेख महंमद महाराज, प्रामुख्याने योगसाधनेवर भर देतात. त्यांना ब्रह्मविद्या किंवा राजयोग, ध्यानयोग, ज्ञानयोग, हटयोग अशी नावे असलेला; योग मार्ग, सद्गुरूकृपेने पूर्ण अवगत होता; तरी त्यांनी सर्वसामान्य संसारप्रपंच करणाऱ्यांसाठी, भक्तिमार्ग, अर्थात सगुण भक्तिमार्गाचा अनुसार व प्रचार केला. श्री संत एकनाथ ते संत तुकाराम; या भागवत संप्रदायाच्या महत्त्वाच्या टप्प्यांना सांधणारे म्हणूनही संत शेख महंमद महाराजांचे महत्त्व आहे. या दोन्ही मार्गांना उपयुक्त होईल; असा मनबोध संत श्री शेख महंमद महाराजांनी केली आहे. संसारप्रपंचात नरदेह जन्माला येतो. प्राप्त नैतिकविश्वातच त्याला स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपाने कालक्रमण करावे लागते. संसारप्रपंच करणारांना वासनाविकार, वृत्तीप्रवृत्तींसह प्रकटलेल्या, देहदशेने, नैतिकविश्वात, लोकसंबंधाने जगतांना, प्रत्यही संघर्ष करावा लागतो. देहभावाने असा संघर्ष करीत जगतांना, माणसाचे सत्त्व आणि स्वत्त्व देहाधीनपणाने नैतिकविश्वाशी बद्ध होते. त्यामुळे त्याचे मनोस्वरूपही बाधित आणि बद्ध होते. एव्हढेच नव्हे तर; प्राप्त जीव आत्मांशस्वरूप असा मनोस्वरूप आहे; याचा विसर पडतो आणि राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, द्वेष, ईर्षा, कांक्षा यांच्यासह कामक्रोधाधिन होऊन; नरदेहाच्या या विकार परिपूर्तीमध्ये, भोवतीच्या नैतिकविश्वात, अर्थात भवात तो पूर्ण गुरफटतो. नित्य संघर्ष, नित्य त्रिताप, नित्य दुःख, आणि मृत्यू हेच खरे; असे मानून भयग्रस्तपणे, वासनापरिपूर्तीच्या तात्कालिक सुखाला, तो परमसुख मानून; परमदुःखी होतो. कारण नरदेहाची देहदशा, जन्मपूर्व, जन्मभर आणि मरणोत्तर, वासनामयतेनेच प्रवास करते. सृष्टीनिर्माता परमात्मा आणि जीवात्मा भिन्न असल्याच्या दैवाधिनतेने तो पांगळा होऊन; भवसागरातील जन्ममृत्यूचा फेरा हा भवदुःखकारक आहे असे

मानून; दैवतांना किंवा तथाकथित दुःखहरण करण्याचा दावा करणाऱ्या विभूतींना शरण जातो. अशा बद्ध आणि बाधित मनाला, निर्णय घेण्याचे आणि निश्चयपूर्वक सत्त्व जागरणाचे वळण लावणे आवश्यक असते. ते सद्‌गुरूकृपेने घडते. त्याच जागरणाचा आणि मनबोधाचा, प्रचार, प्रसार करण्यासाठी संत शेख महंमद महाराज अभंगरचना आणि कीर्तने करतात.

जीवात्मा हा, परमात्मस्वरूपाचा, सत्य परिपूर्ण आत्मांशस्वरूप असे मनोस्वरूप आहे. कारण परमात्मा आणि सृष्टी यांचा स्वरूपसंबंध आहे. परमात्माच सृष्टीतील सूक्ष्मातिसूक्ष्म आणि महानातील महान भूतजातात, अर्थात, वस्तुमात्र, प्राणिमात्र, जीवमात्र, यांच्या रूपाने प्रकट आहे. हे आत्मस्वरूप, सत्य मनोस्वरूप स्थितीने अवगत झाले; की त्या आत्मस्वरूपाची लीला म्हणजेच ही समस्त सृष्टीलीला आहे; ह्याचे आत्मसंवेदन घडते. हे सर्व मनोस्वरूप प्रक्रियेने घडते. संत शेख महंमद महाराज निग्रहपूर्वक, वृत्तीनिरोध करण्याच्या अभ्यासाने, मनोस्वरूप, आत्मस्वरूप असे सिद्ध होईल असे सांगतात. संत शेख महंमद महाराज म्हणतात,

''मन मुरालें, द्वैत विरालें । भावें देखिलें, अविनाश ।।१।।
वाचक, वाचाळ, वैदिक तोंडाळ । न होय सुफळ, प्रेमेंविण ।।२।।
शेख महंमदाचा, सुबोध रूचा । सांगतो वाचा पांगुळली ।।३।।''
(श्री संत शेख महंमद महाराज कृत 'अभंगवाणी', संपा. डॉ. यु. म. पठाण, प्रा. अनिल सहस्रबुद्धे, प्रकाशक श्री सं.शे.म.म. देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान व ग्रामस्थ श्रीगोंदा, जि. अ.नगर २०१७, अ.क्र. ३४)

मनोस्वरूप नरदेहाच्या बद्ध आणि बाधित अवस्थेतून निग्रहपूर्वक व वृत्तीनिरोधपूर्वक अभ्यासाने, अर्थात प्रेमभक्तीने, शुद्ध झाले की; म्हणजेच मुरले की; ते आत्मस्वरूप होते. असे मन आत्म्यात मुरले की देहभाव आणि आत्मभाव वेगळे राहात नाहीत. म्हणजेच द्वैत विरून जाते आणि प्रेमभावाने ठायीच, अविनाशी स्वरूपाचा प्रकाश प्रकाशतो म्हणजे मनोस्वरूपसिद्धी घडते. वर्णने, चर्चा, निवेदने, शास्त्रे, वेद, पुराणे हे सर्व आत्मश्रद्धेशिवाय, अर्थात प्रेमेंविण, म्हणजेच भक्तीशिवाय व्यर्थ होय. असा सुबोध संत श्री शेख महंमद महाराज करतात. भक्तिसाधनेने मनोस्वरूप सिद्ध झाले; की शब्दज्ञान किंवा वाचाळता नाहीशी होते आणि ठायीच सच्चिदानंदस्वरूप सोहळा अनुभवता येतो.

संत शेख महंमद महाराज म्हणतात, मन नरदेहात अर्थात वासनाविकारात

लुप्त होते;

"मन–कल्पना बोडीत ना । करित शरिराची विटंबना ।।१।।"

(अ.क्र. ७ यु.म.)

कामवासनेच्या कल्पनांत रमते. बोडीतच सुख मानते. मग बारा वर्षांनी येणाऱ्या कुंभ पर्वणीमध्ये काशी गोदावरीला जाऊन तरी ते शुद्ध कसे होणार? वासनादेहात मनोस्वरूप बद्ध आणि बाधित होते. त्यामुळेच संसारप्रपंच दुःखकारक वाटू लागतो.

याकरिता संत शेख महंमद कीर्तनातून प्रबोधन करीत आहेत. ते म्हणतात,

"शेख महंमद एकसरें । पिटी धांडोरा चौफेरें ।।१।।
सवें विवेकगुरुव । जंगट अनुहातें गर्जत ।।२।।
शाण्णव कुळाच्या घरा । मन वोढाळ जतन करा ।।३।। संत उपाव ।।३।।
निज नामाचा फोडता हांका । म्हणे द्वैतविद्या टाका ।।४।।
शेख महंमदी प्रेमबोध । प्रसन्न जालिया गोविंद ।।५।।"

(अ.क्र. ३४ यु.म.)

नरदेह वासनाविकारांनी भरलेला असतो. तो, हे वासनाविकार, आत्मस्वरूप चैतन्याने, म्हणजेच मनोस्वरूप वासनाविकारात गुंतवून भोगत असतो. देह आला; की देहधर्म, अर्थात आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन हे जीवाचे विकार आलेच. ते देहाला स्वाभाविकपणे सांभाळावेच लागणार. मात्र ती विकारयुक्त देहदशा किंवा सगुणता ज्या आत्मांशस्वरूपाने आलेली असते किंवा स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वरूपात जाणवते; ते आत्मांशस्वरूप असे मनस्वरूप होणे, म्हणजेच परमात्मस्वरूप–आत्मस्वरूप–मनोस्वरूप होणे असा स्वरूपसंबंध असतो. ते अविनाशी व सच्चिदानंदस्वरूप किंवा प्रेमस्वरूप आहे. त्याचाच विसर वासनेत गुंतलेल्या मनाला पडतो. देहधर्म सांभाळणे हे प्राप्त कर्म आहे. ते करणे आवश्यक आहे. ते सत्य आणि परिपूर्ण असे निजरूपाचे सगुणस्वरूप आहे. पण निजरूपाने घेतलेले ते रूप म्हणजे लीला आहे. ती लीला हेच अंतिम पूर्णत्व नाही; तर आत्मस्वरूप + देहभाव मिळून नरदेहाचे सगुण, साकार, सविकार सत्य परिपूर्ण अस्तित्व आहे. म्हणजेच देह हे आत्मस्वरूपाच्या प्रकटीकरणाचे स्वरूपसाधन म्हणून वापरले पाहिजे. म्हणजेच देहधर्मांना, विवेकाने आत्मस्वरूपाची प्राप्त कर्मे ही क्रीडा म्हणूनच अवलंबिले पाहिजे. हे आत्मस्वरूप सद्गुरूकृपेने विवेकजागृती होऊन;

मनोस्वरूप होते आणि प्रेमस्वरूप व्यवहार घडू लागतो. नरदेहाची प्राप्तकर्मे, अशी प्रेमस्वरूप झाली, की ती श्री गोविंदक्रीडा किंवा गोविंदलीला वाटू लागते. देहधर्म आणि परमात्मा यांतील द्वैतभाव नाहीसा होतो. म्हणूनच वासनादेहाचे ठिकाणी 'वोढाळ' झालेले मन, नीट जतन करून, प्रेमस्वरूप करा. त्यासाठीचा अभ्यास म्हणजे नामभक्ती होय. सद्‌गुरूकृपेने, मनोस्वरूप अर्थात प्रेमस्वरूप प्रकटले; की सद्‌गुरू आणि सत्‌शिष्य यांचे मीलन, 'जंगट', अर्थात परमात्मा आणि आत्मांश यांची प्रेमस्वरूपता सिद्ध होऊ लागते आणि अनुहात नाद प्रकटतो. म्हणजे समाधीअवस्था अर्थात प्रेमस्वरूपसिद्धी किंवा मनोस्वरूपसिद्धी होते. हे जसे ज्ञानयोगाने किंवा ब्रह्मविद्येने घडते, तसेच भक्तियोगानेदेखील घडते. म्हणूनच सामान्य संसारप्रपंच करणाऱ्यांना, सुलभ असा निजनामभक्तीचा, अर्थात कृष्णभक्तीचा प्रबोध संत शेख महंमद महाराज करतात. आर्त भक्तिभाव, मनोस्वरूपाचे ठायी, अभ्यासाने प्रकटवा आणि प्रपंच आणि परमार्थ हे भिन्न किंवा दोन गोष्टी आहेत; ही द्वैतविद्या टाकून, मनोस्वरूप, प्रेमस्वरूप करा; अर्थात आत्मस्वरूप प्राप्तकर्माच्या ठायी प्रेमरूपा भक्तिभावाने जतन करून; ठायीच श्रीगोविंद अर्थात सच्चिदानंदस्वरूप असा परमार्थ अनुभवा; असा प्रबोध संत शेख महंमद महाराज करतात.

नरदेह हा अतिशय मौल्यवान आहे. चौऱ्यांशी लक्ष योनी हिंडून आल्यावर प्राप्त झाला आहे. कारण त्याच्या ठायी मनोस्वरूप आहे. त्याला मनःशक्तीने निर्णय घेण्याची, अभ्यास करण्याची, नवी मांडणी करण्याची पात्रता लाभली आहे. मात्र देह म्हटला की जीवाचे आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन हे देहधर्म आणि त्यासंगे राग लोभ मोहादी गोष्टी, वासनाविकार प्रवृत्ती आल्याच. त्यासाठीचे प्राप्त कर्मही आलेच. प्राप्त कर्म आणि नरदेह हे सगुण, साकार, सविकार, देहस्वरूप क्षणभंगूर क्रीडा असते. ही क्रीडा देहलिप्ततेने करू लागले तर; केवळ त्रितापभोगांचा दुःखकारक अनुभव येतो. एकप्रकारे क्षणाक्षणाला आपण मरणयातना भोगतो आहोत असे वाटते. आपल्या ठायीच असलेल्या आत्मस्वरूपाच्या, अविनाशी, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, सच्चिदानंदस्वरूपाचे भान विवेकाने, प्रेमस्वरूपाभक्तीने, मनोस्वरूपाच्या ठायी प्राप्त झाले; की खरी सच्चिदानंदस्वरूप जीवनक्रीडा सुरू होते. ही लिप्ततेमुळे आलेली मरणप्रायता, अर्थात प्रत्यक्ष दुःखकारक मर्त्यता, भक्तिअभ्यासाने मारता येते. तशी मरणता मारली की सबंध जीवनक्रीडा आनंदमयता होते. म्हणूनच मनोस्वरूप सिद्ध करून; तात्कालिक लिप्तता अर्थात मरण मारून जगा, असा संदेश संत श्री शेख महंमद महाराज देतात.

हा योगाभ्यास, सद्‌गुरूकृपेने होऊ शकतो. म्हणून संत शेख महंमद महाराज म्हणतात,

''**मरण मारून मरा । भाई हो मरण मारून मरा ।**
सद्‌गुरूस्वामि सेउनि । आत्महित आधी करा ।।१।।'' (अ.क्र. १३-स)

देहतर मर्त्यच आहे. कधीतरी तो सांडावा लागेल. मृत्यू अटळ आहे. म्हणूनच जीवनात लिप्ततेने आलेले दुःखस्वरूप मरण मनोस्वरूप सिद्ध करून, मारा आणि मरेपर्यंत सच्चिदानंदस्वरूप ठायीच अनुभवा.

●●●

१३. संत भानुदास

भागवतोत्तम संत एकनाथांचे पणजोबा, श्री संत भानुदास यांच्या घरात;

''आमुचिये कुळीं पंढरीचा नेम । मुखीं सदा नाम विठ्ठलाचे ।।१।।''
(श्री संत भानुदास महाराजांचे अभंग स.सं.गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे, खंड २ रा-२०००, अ.क्र. ३६)

असे, त्यांनीच म्हटल्याप्रमाणे, भक्तियोग साधना परंपरा, पंढरपूरच्या विठ्ठलभक्तिस्वरूपात होती. ही भक्तिपरंपरा चालवत असतांनाच संत भानुदासांनी अनेक दिवस ध्यानधारणा, अर्थात ध्यानयोगाचा किंवा ब्रह्मविद्येचा अर्थात योगमार्गाचा अभ्यास केला. म्हणजेच ध्यानयोग आणि भक्तियोग यांचा संयोग त्यांच्या अभ्यासात घडला होता. याचा परिणाम म्हणजे परमात्मस्वरूप, मनोस्वरूप आणि वाणीस्वरूप, यांचा स्वरूपसंबंध, त्यांच्या ठायी प्रकटला होता. त्यांच्या अभंगातून हा अलौकिक आणि लौकिक यांचा स्वरूपसंबंध थेट ध्यान आणि भक्तियोगाच्या परिभाषेत शब्दबद्ध झाला आहे.

वाणीस्वरूपाने निर्गुण आणि सगुण ह्या दोन्हीप्रकारे स्वरूपानुभूती मनुष्यमात्राला घडली; हे उलगडून सांगतांना ते म्हणतात,

''उद्‌भवला ॐकार त्रिमातृकेसहित । अर्धमातृके परते प्रणव बीज ।।१।।
माया महत्तत्त्व जाले तिन्ही गुण । चौदेहांची खूण ओळखावी ।।२।।
अंतःकरणीं जाला तत्त्वांचा प्रसव । पंचतत्त्वें सर्व रूपा आली ।।३।।
पांचहि गुण झाले पंचवीस । परिभानुदास वेगळाची ।।४।।'' (अ.क्र. १)

योगाभ्यासातील, पंचीकरण प्रक्रियात्म, संपूर्ण सगुण, साकार, सविकार नरदेहस्वरूप ॐकार, वाणी स्वरूपातून, मनोस्वरूप कसे झाले; हे संत भानुदासांनी स्पष्ट केले आहे. वाणीस्वरूपांमुळे, स्वरूपज्ञान सर्वगत असे, मनोस्वरूप सिद्ध झाले; असे

त्यांनी पुढील अभंगात स्पष्ट केले आहे. ते प्रक्रिया कथन करतात,

''षड्विकार आणि सप्त चक्रावळी । अष्टभिन्न जाली प्रकृती ते ।।१।।
नावनाडी रचना दशइंद्रियांची । अकराव्या मनाचि गति तूंचि ।।२।।
विषय इंद्रिय वासना उत्पत्ती । तुजमाजी येती जाती सर्व ।।३।।
चिन्मयाचा दीप साक्षित्वासी आला । भानुदास त्याला नाम जालें ।।४।।''
(अ.क्र. २)

संत भानुदास नावाचा नरदेह, त्या चैतन्यदीपातून कसा साक्षीभूत झाला; म्हणजेच चैतन्यस्वरूपाचे अर्थात परमात्मस्वरूपाचे जीवात्मस्वरूप कसे प्रकटले; हे स्पष्ट करून, हे जीवात्मस्वरूप, 'तुजमाजि येतीजाती' असे केवळ तात्कालिक लीलात्मक अस्तित्व असलेले आहे. हे सारे वाणीस्वरूपामुळे पुढीलांपर्यंत आले. कारण वाणीस्वरूप, मनोस्वरूप सिद्ध करते. मनोस्वरूपाने जीवात्मस्वरूपाचे ठायीच, चैतन्यस्वरूप अनुभवता येते. परमात्मा असा वेगळा नाही. तोच जीवात्मा स्वरूपाने नटला आहे, हे आत्मज्ञान प्रकटते. या लौकिक आणि अलौकिकाचा स्वरूपसंबंध, पुढील अभंगात अधिक स्पष्ट करतांना, वाणीस्वरूपतेचा परमात्मस्वरूप आणि आत्मांशस्वरूप, मनोस्वरूप स्वरूपसंबंध उलगडला आहे. संत भानुदास म्हणतात,

''तुजपासाव सर्व परी तूं नोहेसि । ऐसें आपणाशी बुझे बापा ।।१।।
कर्तृत्व करूनि आहे तो निराळा । परब्रह्म निर्मळा मळ नाही ।।२।।
देहाचिये ऐसी करूनि निराशा । स्वस्वरूपी ठसा ठसलासि ।।३।।
चिन्मयरूप मूळ ॐकार बीज ।। भानुदासीं निज लाधले ।।४।।'' (अ.क्र. ४)

निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापी, श्रीकृष्ण, अनंत, केवळ, महाशून्य, सत्‌च्चिदानंदस्वरूप, चैतन्य, परमात्मा, परब्रह्म स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक असे आत्मस्वरूप, अशा नावांनी वर्णिलेल्या चैतन्यस्वरूपातूनच, सगुण, साकार, सविकार, तात्कालिक, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक अशी असंख्य जडचेतन सृष्टीरूपे निर्माण झाली आहेत.

चैतन्यस्वरूपाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावामुळे ही सर्व स्वरूपसृष्टीरूपे त्याच्याच ठायी येतात आणि जातात. स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकता हा त्याचा स्वभाव असल्याने; सृष्टीस्वरूपाने तो 'आपणा बुझवितो' असे अनुभूत होते. तरी ही सर्व रूपे आत्मांशस्वरूप किंवा आत्मांशपुंजस्वरूप असतात. ती सर्व स्वरूपस्थिती, ठायीच, मनोस्वरूपाने अनुभवतात. या सर्व प्रक्रिया त्याच्या ठायी घडत असल्या;

तरी त्याचे ठायीच सार्वकालिक, सर्वव्यापक, असे निर्गुण बद्ध स्वरूप, अबाधितच राहाते. 'कर्तृत्वकरूनि आहे तो निराळा' असे मनोस्वरूपसिद्धीने अर्थात 'स्वस्वरूपी ठसा ठसविला' या स्वरूपात संवेदित होते. संत भानुदासांनी आत्मस्वरूप आणि मनोस्वरूप, यांचा स्वरूपसंबंध ॐकार वाणीस्वरूपाने सिद्ध होतो असे सांगितले. म्हणूनच, मानवी आत्मांशाला याविषयी स्वानुभव चर्चा करता येते. संत भानुदास म्हणतात, 'भानुदासीं निज लाधले'. ते याच, 'चिन्मयरूप मूळ ॐकार बीजात्मक' असल्याचे मानवी मनोस्वरूपाला स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावाने ज्ञात झाले, म्हणून होय. याच मनोस्वरूपाच्या योगाने, विटेवर उभी असलेली पांडुरंग विठ्ठलाची मूर्ती, निर्गुण निजरूपाची सगुण स्वरूपात अनुभूत होऊन; मनोस्वरूपाच्या ठायीच आत्मांशस्वरूप प्रकटते. देही-विदेही अवस्था संत भानुदास अनुभवू शकतात. ही, भक्तियोगाने ठायीच परब्रह्म अनुभूती, द्वैती अद्वैत स्वरूपात घेण्याची वहिवाट, भक्त पुंडलिकाने रुळविली. त्यामुळे संसारप्रपंच करणाऱ्यांना, प्राप्त कर्मात, देही विदेही होऊन; परब्रह्म क्रीडा अनुभवण्याचा, अर्थात मनोस्वरूप निर्गुण भोगण्याचा अनुभव घेता येऊ लागला.

भक्तिमार्गे जातांनाही संसारप्रपंचात बाधित, बद्ध स्वरूपात असलेल्या मनोस्वरूपा, पूर्ण शुद्ध सत्य परिपूर्ण स्वसंवेद्य स्वरूप स्थिती अभ्यासाने मिळविता येते, असे संत भानुदास स्वानुभवाने सांगतात. मनोस्वरूप आत्मस्वरूप असे ठायीचे परब्रह्म; 'चंचल मन नावरे माझ्याने' (अ.क्र. ६०) मनचित्ताचा सूत्रधार, निर्णय घेण्याची आणि विवेक प्रकटविण्याची पात्रता असलेला, आत्मांशच कृपा करतो. अशी स्वतःच स्वतःला मनोस्वरूपपूर्ण सिद्ध अभ्यासपूर्वक घडवितो. आपणच आपले सूत्रधार होतो, असे संत भानुदासांना वाटते.

●●●

१४. संत जनार्दन स्वामी

संत एकनाथांचे गुरू, श्री जनार्दनस्वामी, संत एकनाथांना आत्मांशस्वरूप मनोस्वरूप घडविण्यासाठी, भक्तियोग अभ्यास अनुसरण्यास, प्रबोध करतात. ते संत एकनाथांना म्हणतात, मनोस्वरूप मुळात आत्मस्वरूपच असते. तथापि ते वासनादेहाच्या नैतिकविश्व संबंधाने, बद्ध व बाधित होते. त्यासाठी निर्गुणाची उपासना भक्तिमार्गे संतप्रबोधातून अनुसरावी.

''संकल्प विकल्प यावरी घालीं शून्य । मन करी निमग्न हरीपायी ।।१।।
उपासना दृढ संतांचे चरणीं । तेचि पै निर्वाणीं तारक तुज ।।२।।
पडता जडभारी संत साहाकारी । सर्वभावें हरी तेचि होती ।।३।।
म्हणे जनार्दन एकनाथा न विसंबे । सोपा मार्ग एकें सर्वभावें ।।४।।''
(श्री जनार्दन महाराजांचे अभंग, स.सं.गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे २०००, अ.क्र. १६, खंड २)

ते पुढे सांगतात,

''नको गुंतु लटिक्या प्रपंचासी बापा । मार्ग आहे सोपा पंढरीचा ।।१।।''
(अ.क्र. १७)

ह्याकरिता वासनादेहातील वासनातिरेक लिप्तता सांडून, देह शुद्ध करावा. असा निर्धार करण्याची, विवेक करण्याची आणि निर्णय घेण्याची पात्रता, मनोस्वरूपाजवळ आहे. तसा विवेक, सद्गुरू प्रबोधाने करावा, ते म्हणतात,

''देह शुद्ध करूनी भजनीं भजावें । आणिकाचें नाठवावें दोषगुण ।।१।।
साधने समाधी नको पा उपाधी । सर्व समबुद्धी करी मन ।।२।।
म्हणे जनार्दन घेई अनुताप । सांडी पा संकल्प एकनाथा ।।३।।''

प्रपंचाचा संकल्प, अर्थात लिप्त कर्मपरता सांडून; मन समबुद्धी करावे. म्हणजे ठायीचे आत्मस्वरूप किंवा आत्मांशस्वरूप, मनोस्वरूपाने सिद्ध करावे. मनोस्वरूपाने प्रकटले की; संसार संकल्प, अर्थात लिप्तता नाहीशी होईल आणि संसारप्रपंचातील प्राप्त कर्मपरता, ही मनोस्वरूपाची अर्थात आत्मस्वरूपाची, देहभावाची क्रीडा वाटू लागेल. ती देहशुद्धीपूर्वक म्हणजे देही-विदेही होऊन भोगता येईल. त्यासाठी भक्तियोगातही सद्‌गुरू प्रबोधाने, मनोस्वरूप सिद्ध करण्यासाठी, अभ्यास करावा. अर्थात, मनःशक्तीवर संस्कार करावेत, असे संत जनार्दनस्वामी महाराजांना वाटते. ते म्हणतात,

''मन स्वस्थ निश्चल मध्यरात्री । गुरुगुह्याचे एकांती रिघावें हो ।।१।।
हंसा अंगींचा डोळा विकाशुनी कमळा । त्याचे मध्यस्थाला हेरीत जावे ।।२।।
चिन्मय अविनाश प्रगटती ज्योत । तोची प्राणनाथ देहाचा हा ।।३।।
त्यापुढें आभास दिसे नीलवर्ण । तेंचि स्वरूप जाण विराटाचे ।।४।।
जे ब्रह्मांडी असे तेंचि पिंडी दिसे । बोलायाचा भास नाहीं पुढें ।।५।।
प्रथम समाधी बाहेर घ्यावी आधी । तेंही स्वरूप वेधी समरसावे ।।६।।
यापुढें समाधी दुजी सांगेल कोण । त्यासी होईल पतन निश्चयेसी ।।७।।
म्हणे जनार्दन एकनाथापाशीं । हेंचि भरून घेसी ओहं सोहं ।।८।।''

(अ.क्र. ३४)

संत सद्‌गुरू जनार्दनस्वामींनी ध्यानयोगाचा अभ्यास करून; समाधी साधावी हा योगमार्ग सांगताना, मनोस्वरूप सिद्ध करून; संसारप्रपंचात, अर्थात लौकिकात समत्वाने, समरस होण्याची समाधी साधावी हे विशेषत्वाने सांगितले. ज्ञानोत्तर भक्ती ही प्रपंचात कर्मक्रीडेने साधायची असते. संत एकनाथांनी याचे प्रात्यक्षिक आपल्या जीवनात करून दाखविले.

●●●

१५. संत एकनाथ

भागवतोत्तम संत एकनाथ यांनी, भागवताचा खांब देऊन; भागवत संप्रदाय, भरभक्कमपणे पुनरुज्जीवित केला. घराण्यातील भक्तियोग परंपरा समर्थपणे पुढे नेली. लौकिकात, मनोस्वरूपाने, अलौकिकाची अनुभूती घेत, जीवदशेची स्वाभाविक कर्मपरता, भगवंताची लीला म्हणून, ठायीच अनुभवता येते; याचा परोपरीने प्रबोध केला. वेदोपनिषदांचा व्यापक व्यासंग, दृढ भक्तिभाव आणि ज्ञानोत्तर भक्तिनिष्ठ स्वभाव, हे एकनाथांचे खास वैशिष्ट्य होय. चंद्रभट बोधले – जनार्दनस्वामी – एकनाथ अशी गुरूपरंपरा लाभलेले संत एकनाथ, भगवान दत्तात्रयापर्यंत गुरूपरंपरेने जोडता येतात. त्यामुळे नाथ, भागवत व दत्त आणि समकालीन संप्रदायपरंपरांशी ते आपसुकच जोडले जातात.

मूढमतीला, भक्तिसंस्काराने शुद्ध मनोस्वरूप प्राप्त होईल. याकरिता नवविधा भक्तिपरंपरेतील, नामगुणवर्णन, कीर्तन, भक्तिसाधना, सद्‌गुरूकृपेने घडून प्रत्यक्ष निर्गुणाचे सगुण वर्णन करण्याची क्षमता, नरदेही मनोस्वरूपसिद्ध झाल्याने येईल; यासाठी ते सद्‌गुरूंना वंदन करतात,

''ॐ नमो सद्‌गुरू निर्गुणा । पार नाहीं तंव गुणा ।
बसोनि माझिया रसना । हरिगुण वर्णवी ।।१।।
हरिगुण विशाल पावन । वदवीं तू कृपा करून ।
मी मूढमती दीन । म्हणोनि कींव भाकितसे ।।२।।
तुमचा प्रसाद जाहरिया पूर्ण । वर्णीन मी जाण ।
एका वंदितसें चरण । सद्‌गुरूचें आदरे ।।३।।''
(श्री संत एकनाथ महाराजांची अभंगगाथा, स.सं.गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे, खंड २ रा, २०००, अ.क्र. १)

निर्गुण, निराकार, निर्विकार सार्वकालिक, सर्वव्यापक, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक, असे परमात्मस्वरूप हरी, सृष्टीतील चराचराच्या असंख्य रूपांत, आत्मांश आणि आत्मांशपुंज रूपांनी नटले आहे. हे हरिस्वरूप, वर्णन करण्याची क्षमता, आपल्या ठिकाणी निर्माण होवो, अशी विनवणी, संत एकनाथ सद्‌गुरूला करतात. गुणवर्णन करणारी रसना म्हणजेच मनोस्वरूपाचे वाणीस्वरूप होय. भक्तियोग साधनेने, वाणीस्वरूपात, परब्रह्म सगुण होऊन; मनोस्वरूपाने, नरदेहाच्या ठायीच, अनुभूत होते. श्रीगुरुप्रसाद अर्थात अभ्यास, साधनामार्ग सिद्ध करण्यासाठीचे मार्गदर्शन, अशा स्वरूपसिद्धीसाठी आवश्यक असते. मनोस्वरूप सिद्ध झाले की वैखरी, मध्यमा, पश्यंती परा वाणी निर्गुणाचे सगुणरूप ठायीच सिद्ध करतात.

अलौकिकाचा लौकिकाशी मनोस्वरूप स्वरूपसंबंध एकनाथ महाराज गवळणीतून स्पष्ट करतात. ते म्हणतात,

''**ब्रह्म कैसें वेडावलें गे बाइये ।।धृ।।**
निर्गुण होते सगुणा आलें । त्रिभुवन उद्धरिलें बाईयें ।।१।।
घेऊनि वसुदेव गोकुळा नेलें । यशोदेने खेळविले गे बायिये ।।२।।
एका एकपण तेही नेलें । जनीं जनार्दनें केलें गे बायिये ।।३।।''

(अ.क्र. ११०)

निर्गुण परब्रह्म त्रिभुवनात्मक सृष्टीस्वरूपाने प्रकटले. हेच परब्रह्म हरिरूप झाले. कृष्ण म्हणून गोकुळी नेले. लोकांतात क्रीडा करू लागले. असेच आत्मस्वरूपाचे एकलेपण, प्रत्येक रूपात आहे, तसे एकनाथांचे ठिकाणीही आहे. ते सद्‌गुरू जनार्दन झाले, जनीस्वरूप अर्थात सर्वात्मक झाले. परमात्मा ते व्यष्टीमधील आत्मांश, यांचा स्वरूपसंबंध, कृष्ण, एकनाथ आणि जनार्दन यांच्या उदाहरणांतून एकनाथांनी स्पष्ट केला आहे. एकनाथ महाराज, विविध प्रकारच्या अभंगरचनांमधून, परमात्म्याची सृष्टीस्वरूप लीला, मनोस्वरूपाने वर्णन करतात.

भक्तिसाधनेने मनोस्वरूप सिद्ध झाले; की भज्यसगुणस्वरूप ठायीच अनुभूत होऊ लागते. आत्मस्वरूपालाच परमात्मस्वरूपाचा, लौकिक प्रतिकाचे ठायी किंवा प्रतिमेचे ठायी अनुभव येऊ लागतो. एकनाथ महाराज म्हणतात,

''**सगुण निर्गुण बुंथीचे आवरण । ब्रह्म सनातन पंढरीये ।।१।।**
तो हा श्रीहरी नंदाता खिल्लारी । योगी चराचरीं ध्याती जया ।।२।।
शिवाचें जें ध्येय मुनिजनांचे ध्यान । ब्रह्म परिपूर्ण पंढरीये ।।३।।

एका जनार्दनी अठरां निराळा । लाविलासे चाळा सहा चहुंसी ।।४।।''

(अ.क्र. ५९७)

अठरा पुराणे, षट्शास्त्रे, चार वेद यांच्यापेक्षा वेगळी अशी प्रतिमा पंढरीत असूनही तीच ज्ञानानुभूती भक्त मनोस्वरूपाने घेतो आहे. श्रीविठ्ठल, हे तेच सनातन परब्रह्म आहे. ते सर्वात्मक आहे. तेच विटेवर पंढरीत उभे आहे. मनोस्वरूप सिद्ध झाले की; प्रेमरूपा भक्तीने द्वैत राहातच नाही. पांडुरंग मूर्ती, हेच परब्रह्म भक्ताच्या मनोस्वरूपाच्या ठायी ठसावते. कैवल्य सृष्टीरूपाने प्रकटले. सृष्टीतील जडचेतन सर्व रूपे; सगुण, साकार, सविकार, स्वसंवेद्य आत्मस्फुरणात्म स्वरूपात आत्मांशस्वरूप किंवा आत्मांशपुंज स्वरूपात प्रकटली आहेत. हीच सर्वरूपे, ठायीच परब्रह्मस्वरूप असल्याने, त्या परब्रह्म्याच्या ठायीच पुनःअनुभूत होतात. परब्रह्माची, अशी निर्गुणाची सगुण होण्याची, सनातन प्रक्रिया, निर्गुणाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावाने घडते आहे. भक्तियोगाने ते निर्गुण परब्रह्म मनोस्वरूपसिद्ध असे सगुण स्वरूपात विटेवर उभे आहे. त्यामुळे सृष्टीतील सकल स्वरूपे त्याच्या ठायीच अनुभूत होतात. अर्थातच भक्ताचे मनोस्वरूपही विठ्ठलस्वरूपाने सिद्ध होते. ही प्रक्रिया संत एकनाथ महाराज अभंगात स्पष्ट करतात,

''उदीत तेथ परब्रह्म उभें । सहस्र कोंभ शोभे विटेवरी ।।१।।
कोटी सूर्य तेज लोपलें ते प्रभे । तें असे उभे पंढरीये ।।२।।
एका जनार्दनी कैवल्यपुतळा पाहतां अवलीला मन निवे ।।३।।''

(अ.क्र. ६०४)

या अनुभूतीमुळेच, मनोस्वरूपसिद्ध भक्ताला, भक्तियोगाने, अनन्यशरणभावामुळे, आत्मस्वरूप स्थिती प्राप्त होते. संत एकनाथ महाराज म्हणतात,

''अनन्य शरण विठोबासी निघाले । ते जीवन्मुक्त जाले याचि देही ।।१।।
देहीं याचि देवो विटेवरी पाहे । सबाह्य उभा आहे करकटीं ।।२।।
करकटी उभा लावण्याचा गाभा । श्रीमुखाची शोभा काय वानूं ।।३।।
कोटी रवी तेज वोवाळावे चरणीं । एका जनार्दनी धन्य तोची ।।४।।''

(अ.क्र. ६१८)

देह दशेला प्राप्त कर्म करीत जगावे लागते. भक्तियोगाने, अनन्यशरणभावाने, या कर्माधीन जीवदशेतून, मनोस्वरूपसिद्धीने, जीवनमुक्तता येते. म्हणजे ते प्राप्त कर्मच

आत्मस्वरूप होते. कर्म आणि जीवात्मा यांचे अद्वैत घडते. कर्माधीनता हीच जीवनमुक्तता वाटू लागते. त्याच नवविधा भक्तिमार्गातील कर्म म्हणजे विठ्ठल पूजादि होय. ते प्रतीकही, देहात प्रकटलेले आत्मस्वरूप, मनोस्वरूपसिद्ध असे विटेवर प्रकटल्याची अनुभूती भक्ताला घडते. या प्रक्रियेत, देह, अर्थात बाह्य आणि अंतर म्हणजे देहाठायीचे चैतन्य, अर्थात आत्मस्वरूप हे मनोस्वरूप सिद्धीमुळे, 'सबाह्य उभे आहे करकटीवरी' अशी अनुभूती होते. मनोस्वरूप ज्ञानमय अर्थात तेजोमय होते. अशी प्रक्रिया, संत एकनाथांनी, अभंगात स्वानुभवाने सिद्ध केली आहे. संत एकनाथांनी सगुणभक्तियोग, देही देव प्रकटवून, कर्मच देवस्वरूप, अर्थात परब्रह्मलीलास्वरूप, असल्याचे अनेक अभंगांतून स्पष्ट केले आहे.

मनोस्वरूपसिद्धीसाठी भक्तियोग अभ्यास कसा करावा; याचे मार्गदर्शन संत एकनाथ करतात,

''**कायावाचामन एकविध करी । पाहे तो श्रीहरी पंढरीये ।।१।।**''

(अ.क्र. ६८३)

रामनाम भक्तिमहिमा वर्णन करतांना, नामभक्तीने ज्ञान घडून; मनोस्वरूप सिद्धी घडते. अवघे कर्म, राममय, अर्थात आनंददायक वाटू लागते. चराचर, देह आणि प्राप्तकर्म, यांविषयी प्रेम वाटू लागते. सर्वात्म स्वरूपात ठायीचे आत्मस्वरूप असल्याची प्रतिती मनोस्वरूपाने घडते. संत एकनाथ म्हणतात,

''**नाहीं सायासाचें काम । वाचे वदा रामनाम ।।१।।**
बहु कर्मासोडवण । वाचेसि न घडे मौन ।।२।।
राम चिंता ध्यानी मनीं । कळिकाळ वाहे पाणी ।।३।।
एका जनार्दनीं राम । वाचे उच्चारा निष्काम ।।४।।'' (अ.क्र. ८०८)

प्रेमस्वरूप मनोस्वरूपसिद्धीने, आपसुकच, निष्कामता अर्थात वैराग्यप्राप्ती होऊन; सायास, अर्थात क्लेषदायकता राहातच नाही, आणि वाचा मौन न होताही अर्थात देहदशा भोगतांनाच काया वाचा मन मनोस्वरूपसिद्धीने कर्मक्रीडा करू लागते.

मनबोध करतांना, संत एकनाथ म्हणतात,

''**मनाची नखी न लगे जयां ठाया । तेणें उणी पायां भेटवी संत ।।१।।**''

(अ.क्र. १७०५)

नरदेह हा वासनालिप्त आहे. वासनाविकाराच्या आधीन राहण्यातच त्याला धन्यता

वाटते. काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर आदि वासनाविकारांनी, त्याचे आत्मस्वरूप असलेले, मनोस्वरूप, बाधित आणि बद्ध होते. यालाच मनोस्वरूपाला मनाचे नख लागणे, असे श्री संत एकनाथ म्हणतात. हे नख लागू देता कामा नये. यासाठी लिप्त मनालाही नामस्मरणात गुंतवावे. ''मूह मे राम बगल में छूरी!'' असे वाटले तरी, हळू हळू अभ्यासाने मनोस्वरूपाला नामस्मरणाचे वळण लागेल. असे झाले की संतसमागम घडू लागतो. मनोस्वरूप शुद्ध सिद्ध होऊ लागते.

''मनाचेनि मनें जहालों शरणागत । कृपावंत संत मायबाप ।।१।।''

(अ.क्र. १७०७)

संत सहवासामुळे बाधित मनोस्वरूप शुद्ध झाले असे संत एकनाथ म्हणतात. निर्धार, निर्णय, अभ्यास करण्याचे सामर्थ्य मनोस्वरूपाचे ठिकाणी स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेमुळे आहे.

''मनासी निर्धार केलासे देखा । संतसंग सुखा आतुडलो ।।१।।''

(अ.क्र. १७४३)

त्यामुळे मनोस्वरूप सिद्ध करता आले. म्हणूनच ते म्हणतात,

''मोकळें तें मन ठेविलें बांधोनी । जनार्दनचरणीं सर्वभावे ।।१।।
स्थिरमति जाली वार्ता तीहि गेली । द्वैताची फिटली सर्व सत्ता ।।''

(अ.क्र. १७६९)

वासनादेहाच्या वासनाविकारांत, लिप्त मन, आत्मस्वरूपाला पारखे होते. म्हणजेच, मनोस्वरूप बाधित होते. असे, बाधित होणारे मनोस्वरूप, जनार्दनचरणी भक्तियोग अभ्यासाने बांधले. त्यामुळे मनोस्वरूप सिद्ध होऊन, मोह, आशाबद्ध अशी लिप्त कर्मपरता नाहीशी होऊन; ठायीच स्वरूपस्थिती अनुभवता आली.

नरदेहाच्या ठायीचे, आत्मस्वरूप मनोस्वरूपाने, संवेदित होते. हे मनोस्वरूप वासनादेहामुळे बद्ध व बाधित होते. त्याकरिता भक्तियोग मार्गाने, मनोस्वरूपाला, बाधित होण्यासापासून, परावृत्त करण्याचा अभ्यास करावा. संत एकनाथ म्हणतात,

''जेथें जेथें मन जाईल वासना । फिरवावें नारायणा हेचि देई ।।१।।
वारंवार द्यावा नामाचा आठव । कुबुद्धीचा ठाव पुसा सर्व ।।२।।
भेदाची भावना तोडावी कल्पना । छेदावी वासना समूळ कंद ।।३।।

एका जनार्दनीं नका दुजा छंद । रामकृष्ण गोविंद आठवावा ।।४।।''

(अ.क्र. १९५३)

असे परावृत्त करणे, हा मोठा संघर्ष असतो. तो संघर्ष सद्‍गुरूकृपेने सफल करावा. असा अभ्यास दृढ निश्चयाने करता येतो. भक्तियोगाने अशी स्थिती करता येते. संत एकनाथ म्हणतात,

''**आलिंगनालागी उतावळे मन । देखेन चरण विठोबाचे ।।१।।**
एका जनार्दनीं मन आवरीलें । दृढ ते ठेविलें विठ्ठलपायीं ।।४।।''

(अ.क्र. २००८)

मनाला भक्तियोगाचे वळण लावले; की ठायीच गोविंदस्वरूप प्रकटते. म्हणूनच असा ध्यासपूर्वक अभ्यास करून; मनोस्वरूप सिद्ध करावे. संत एकनाथ आत्मस्वरूप परब्रह्मालाच विनवितात,

''**माझ्या मना लागो छंद । नित्य गोविंद गोविंद ।।१।।**
तेणे देह ब्रह्मरूप । निरसेल नामरूप ।।२।।
तुटेल सकल उपाधी । निरसेल आधिव्याधी ।।३।।
गोविंद हा जनीं वनीं । म्हणे एका जनार्दनी ।।४।।'' (अ.क्र. २०४३)

भक्तिपूर्वक मनोस्वरूपसिद्ध झाले; की ठायीच अवघा संसार, अवघे विश्व, गोविंदस्वरूप संवेदित होते. प्रपंची, 'सच्चिदानंद' स्वरूपता अनुभवता येते. संत एकनाथ म्हणतात,

''**नवल दावियेलें सोंग । अवघा एक पांडुरंग ।।१।।**
हें तों आलें अनुभवा । विठ्ठल देवा पाहतांची ।।२।।
मनपवनांची धारणा । तुटली वासना विषयाची ।।३।।
एका जनार्दनीं परिपूर्ण । एका एकपण देखतां ।।४।।'' (अ.क्र. २११५)

देहासह सर्व सृष्टीत, अवघा पांडुरंगच आहे; ही अनुभूती आली आणि वासना लिप्त देहाधीन, पवनाएवढे चंचल मन, वासना, वृत्ती, प्रवृत्ती लिप्त कर्मांतून, मुक्त झाले. कर्म हे, केवळ पांडुरंगाची लीलास्वरूप वाटू लागले. देही विदेही निर्गुणाची सच्चिदानंदस्वरूपता प्रकटली आणि प्राप्त नरदेही, जीवन परिपूर्ण परब्रह्मस्वरूप असल्याचे मनोस्वरूप सिद्ध झाले. भक्तियोगाने मनोस्वरूप परब्रह्मस्वरूप कसे सिद्ध होते; ते सांगतांना संत एकनाथ भगवद्‍गीतेतील श्रीकृष्णांच्या विवेचनाने अभंग मांडतात,

''माझा भक्त मज भीतरीं । मी स्वयें असे तया माझारीं ।।१।।
बहुबोलाचे नाहीं कारण । मी देह तो आत्मा जाण ।।२।।
माझिया भक्तीसी जे लागले । ते मीच होऊनी ठेले ।।३।।
एका जनार्दनीं अभेद । तया हृदयीं मी गोविंद ।।४।।'' (अ.क्र. २१९६)

मनोस्वरूपाने ज्ञानस्वरूप अवस्था प्राप्त होते. जीवन परिपूर्ण संसारात परमार्थस्वरूप मनोस्वरूप असे ब्रह्मस्वरूप सिद्ध होते. देहदशाही ब्रह्मस्वरूप असल्याचा अनुभव, भक्तियोगाने, मनोस्वरूप सिद्धी प्राप्त होऊन येतो. संत एकनाथ म्हणतात,

''ब्रह्म निर्गुण निर्विकार । ब्रह्म सगुण साकार । ब्रह्मरूप चराचर । सच्चिद्घन शुद्ध हें ।।१।।
ब्रह्म अचिंत्य अव्यक्त । ब्रह्म अच्छेद्य सदोदित । ब्रह्म परात्पर पूर्ण भरित । समरस जाणीजे ।।२।।
एका जनार्दनी ब्रह्म । प्राप्तीलागी हेंचि वर्म । सद्गुरूचे पाद्पद्म । दृढभावे धरावे ।।३।।'' (अ.क्र. २३९१)

मनोस्वरूप ब्रह्मस्वरूप आहे; याची अनुभूती भक्तियोगाने घेण्याचे वळण सद्गुरू देतात. सद्गुरूकृपेने वळण लागले की अभ्यास घडतो आणि मनोस्वरूप सिद्ध होते. परब्रह्म, नारायणच, देहदशा भावापासून, देहीच मुक्त करतो. संत एकनाथ म्हणतात,

''माझ्या देहाचें देहपण । नागविता नारायण ।।१।।
माझे मी पण पडलें वोस ।। वाया कां मज ठेंविला दोष ।।२।।
जेथें मी पण जालें वाव । तेथें करतेपणाचा ठाव ।।३।।
एका जनार्दनी अभिमान । सांडोनिया झाला लीन ।।४।।'' (अ.क्र. २३७८)

देहाधीन मनोस्वरूप वासनावृत्तीप्रवृत्तींनी लिप्त व अहंकारी असते. भक्तियोग अभ्यासाने ते शुद्ध स्वरूपात सिद्ध झाले; की प्राप्तकर्मही भगवंतस्वरूप होते. निःस्वार्थता प्रकटते आणि ठायीच सच्चिदानंदस्थिती प्राप्त होते.

नरदेहाच्या ठायी आत्मांशस्वरूप सत्य परिपूर्ण आत्मस्वरूप असते. मनोस्वरूपाच्या योगाने, तेच संसारप्रपंचात नरदेहरूपात वावरत असते. मनोस्वरूपाचा आत्मस्वरूप संबंध अवगत झाला; की सृष्टीतील अवघे चराचर मनोस्वरूपाने, आत्मस्वरूप, अर्थात परमात्मस्वरूपच आहे, हे जाणवते. निर्गुणच सगुणरूपाने

नटले आहे याची प्रचिती येते. अवघा भेद, द्वैत नाहीसे होते. संत एकनाथ म्हणतात,

''आत्मत्वाचें ठायीं सर्व एकाकार । नाहीं नारीनर भेद भिन्न ।।१।।
वर्णाश्रम धर्म ज्ञाती कुळगोत । एकाकारी होत आत्मतत्त्वीं ।।२।।
सदोदित पाहे सर्वांठायीं आहे । एका जनार्दनी सोय धरी त्याची ।।३।।''

(अ.क्र. २४४८)

मनोस्वरूप शुद्धसिद्ध होण्याची क्रिया भक्तियोगाने, सद्‌गुरूकृपेने घडली; की वर्णाश्रमधर्म आदि प्रकारचे नैतिकविश्व, केवळ मानवी आत्मांशपुंजस्वरूपाच्या व्यवस्थापनासाठी मनःपूत स्वरूपात निर्मिले आहे. संसारप्रपंच गाडा सुरळीत चालावा, म्हणून निर्माण केले आहे, हे लक्षात येते. नैतिकविश्वातील अशी मनःपूतता लक्षात येते. मनोस्वरूपाच्या ठायी नैतिकविश्वातील सर्व भेदाभेद नाहीसे होतात. परमात्म्याची निर्गुण स्वरूपाने सगुणस्वरूप होऊन; प्रकटण्याची स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक लीला लक्षात येते. भक्त ठायीच याचि देही याचि डोळा ब्रह्मस्वरूपपणाने प्राप्त कर्म करू लागतो. सर्वांठायी स्वतःला पाहून; प्रेमप्रकाशयुक्तपणे प्राप्त कर्म आणि सेवा करू लागतो. ज्ञानोत्तर भक्ती अनुसरतो. त्याची

''माजें मीपण देहीच मुरालें । प्रत्यक्ष देखिले परब्रह्म ।।१।।'' (अ.क्र. २४७६)

अशी स्थिती निर्माण होते.

''लौकिकापुरता नोहे हा विभाग । साधलें अव्यंग सुखसागर ।।१।।''

(अ.क्र. २४९२)

अशी कर्मलीलानुभूती ठायीच प्रकटते. असे संत एकनाथांनी परोपरीने निवेदिले आहे.

मानवी नरदेहाने मनःपूतपणे नैतिकविश्व निर्माण केले. त्याचा अनुभवही, तो बद्ध मनोस्वरूपात घेतो आहे. त्याचबरोबर मनोस्वरूप हे, आत्मस्वरूप सिद्ध करण्यासाठी, ज्ञानयोग, भक्तियोग, कर्मयोग इ. योग मार्गांचा पुरस्कार, त्याने, मनोस्वरूपाच्या अनुभूतीलीलांद्वारे, आत्मांशपुंजात्मकतेने, म्हणजेच समूहमनाने, परंपरेने केला. परमात्मस्वरूप, अर्थात सार्वकालिक, सर्वव्यापक, निर्गुण असे अनंत, श्रीकृष्णस्वरूप, सच्चिदानंदस्वरूप, नरदेहाच्या ठायी, आत्मांशरूपात, आत्मस्वरूपात, देहरूप किंवा देहाचे सोंग घेऊन; सगुणपणे वावरते. हे त्याचे

वावरणे म्हणजे, परमात्मस्वरूपाचे, मनोस्वरूप अशा स्वरूपसंबंधाने प्रकटणेच असते. मनोस्वरूप सिद्ध झाले की; ठायीच; निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, अनंत, श्रीकृष्ण, महाशून्य, परब्रह्म परमात्मस्वरूप हे; सगुण साकारपणे अनुभूत होऊ लागते. संत एकनाथ म्हणतात,

''मानसींच अर्थ मानसींच स्वार्थ । मानसीं परमार्थ दृढ असे ।।१।।
मानसींच देव मानसींच भक्त । मानसींच अव्यक्त दिसतसे ।।२।।
मानसींच संध्या मानसी मार्जन । मानसी ब्रह्मयज्ञ केला आम्ही ।।३।।
मानसीं आसन मानसीं जनार्दन । एका जनार्दनी शरण मानसींच ।।४।।''
(अ.क्र. २५१२)

या मनोस्वरूप सिद्धीमुळे,

''देहीं असोनि देहातीत । भूतींभूतात्मा भगवंत ।।१।।'' (अ.क्र. २३६०)

याची प्रतिती नित्य येते. स्थूलदेह, सूक्ष्मदेह, कारणदेह आणि महाकारणदेह, यांचे ज्ञान नवविधा भक्तियोगाने येते. मनोस्वरूप, वाणीस्वरूपाने सर्व जाणून घेते. संत एकनाथांनी अनेक रूपकांतून मनोस्वरूपसिद्धी अनुभूतीचे, अनुभव अनुभूत करविले आहेत. प्रपंच व्यवहारातील सर्व सुष्टदुष्ट प्राणिमात्र, मनुष्यमात्र, वस्तुमात्र, जीवमात्र यांच्या ठायी मनोस्वरूपसिद्धीने, सर्वात्मकतेची अनुभूती घेता येते. जनांस उपदेश करतांना, मनोस्वरूपसिद्धीचे महत्त्व, संत एकनाथांनी परोपरीने सांगितले आहे. देह नाशिवंत आहे मात्र तो अलौकिक आहे. या नरदेहाच्या ठिकाणी आत्मांशस्वरूप, परमात्मा नांदतो आहे; हे मनोस्वरूप सिद्धीने जाणण्याची क्षमता, नरदेहामुळे प्राप्त झाली आहे. म्हणूनच मनोस्वरूपसिद्धीसाठी, निर्णय, निश्चय, विवेक आणि अभ्यास या मनःशक्तींचा वापर करा; हे सद्गुरूकृपेने साध्य होईल; असे परोपरीने सांगितले आहे.

''काम क्रोध मद मत्सर शरीरी । रात्रंदिवस निर्धारी छळताती ।।१।।
आशा तृष्णा भ्रांति भुली हे वासना । सदोदित मना छळताती ।।२।।
एका जनार्दनी यांचा टाकी संग । मग पांडुरंग हाती लागे ।।३।।''
(अ.क्र. ३०६०)

नरदेहाच्या ठायी आत्मांशस्वरूपात नित्य, परिपूर्ण अविनाशी सच्चिदानंदस्वरूप, आत्मस्वरूप नांदत असते. त्यांचा आविष्कार मनोस्वरूपाने घडत असतो. हे

नरदेहाठायीचे मनोस्वरूप, विनाशी नरदेहाच्या देहभावात, निर्माण होणाऱ्या, कामक्रोधादींनी बाधित व बद्ध होते. त्यामुळे मूळ, शुद्ध मनोस्वरूप छळले जाते आणि दुःखकारकता जाणवते. या कामक्रोधादींचा भक्तिअभ्यासाने निरोध केला की मनोस्वरूप सिद्ध होऊन; ठायीच प्राप्तकर्म, वासना, वृत्ती आणि ठायीची देहसापेक्ष लिप्तता, नाहीशी होते. मनोस्वरूप, प्रपंचातच परमार्थ अनुभवू लागते. निर्गुण, परब्रह्म, पांडुरंग ज्याप्रमाणे सर्वांठायी असूनही अलिप्त सच्चिदानंदस्वरूप असतो. तसाच आत्मांशस्वरूपाने देहकर्मे करतांनाही; अलिप्त होऊन; सच्चिदानंदस्थिती भोगू लागतो.

देहदशेने प्रपंच करताना, मन देहाधीन वासनालिप्त होऊन; मुळातले आत्मस्वरूप मनोस्वरूप विसरते. म्हणजेच ते बद्ध व बाधित होते. म्हणून सद्गुरूकृपेने मनोस्वरूप सिद्धीसाठी संत एकनाथ अभ्यास करण्यास सांगतात,

''**वैर करूनी मन मारावें । मनाधीन पैं न व्हावे ।।१।।**
मनामागें जाऊं नये । मन आकळुनी मन पाहे ।।२।।
मन म्हणे ते न करावे । मनीं मनासी बांधावे ।।३।।
मन म्हणेल ते सुख । परी पाहतां अवघे दुःख ।।४।।
एका जनार्दनीं मन । दृढ ठेवावें आकळून ।।५।।'' (अ.क्र. ३१५१)

जे मन देहदशेच्या वासनांनी लिप्त असते. ते भोगतृप्तीसाठी धडपडते, सैरभैर होते अशा मनाच्या आधीन जाऊ नये; कारण ही मनाची बाधित देहबद्ध अवस्था होय. मुळातले शुद्ध मनोस्वरूप ओळखावे. आत्मस्वरूप मनोस्वरूपाने आविष्कृत होत आहे. निर्गुणच सगुण होते. ते या मनोस्वरूपामुळे. म्हणूनच मन हे आत्मन असते; हे लक्षात घेऊन; मनोस्वरूपानेच निग्रह, निर्धार, निश्चय, विवेक आदि मनःशक्तींनी देहवासनालिप्त सैरभैर मनाला, आत्मस्वरूप अशा मनोस्वरूप सिद्धीसाठी आकळावे. वासनालिप्त मन भोग कधीच तृप्त होत नसल्याने, मनाला नेहमी दुःख देते. म्हणूनच आत्मस्वरूप अशी मनोस्वरूपसिद्धी अभ्यासाने घडवून; सच्चिदानंदस्वरूपता ठायीच भोगावी. त्यासाठीचा अभ्यास म्हणजे दृढभक्तिभावाने प्रपंचकर्मे करणे होय. उद्धवास हाच उपदेश भगवंतांनी केला आहे. संत एकनाथ अभंगात म्हणतात,

''**शहाणा तो जाण रे । उद्धवा आत्मत्त्वें पाहे रे । नेणता ते जाणरे उद्धवा देहबुद्धीस वाहे रे ।।१।।**'' (अ.क्र. ३२९३)

म्हणूनच संत एकनाथ मनास उपदेश करतात,

''**मन जिंकावे आधीं । तेणें तुटेल उपाधी ।।४।।**'' (अ.क्र. ३२९५)
''**मने करूनि विश्वास । संतचरणी व्हा रे दास ।।१।।**'' (अ.क्र. ३२९६)
''**तैसे नका करू वाउगे चिंतन । मन आकळून कार्य करा ।।२।।**'' (अ.क्र. ३२९७)

संपूर्ण मानवी नैतिकविश्व, अर्थात व्यष्टीपासून समष्टीपर्यंतचा, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक आदि सर्व प्रकारचा जीवनव्यवहार आणि त्यासाठीचे व्यवस्थापन शास्त्र, या सर्व गोष्टी मानवी आत्मांशपुंज मनोस्वरूपाने, मनःपूत घडविल्या आहेत; हे लक्षात घेऊन मनःशक्ती ओळखावी. देहदशेने नैतिकविश्वबद्धतेने स्वतःलाच मर्त्यतेच्या विळख्यात अडकवणाऱ्या मनाला आवरणेही मनःशक्तीच्या आधीन आहे; हे जाणावे. अर्थात मनोस्वरूप अबाधित सिद्ध करावे, असे संत एकनाथ मनास प्रबोधितात. मन शुद्ध झाले म्हणजेच मुळात आत्मस्वरूप असलेले मनोस्वरूप आपले संसारप्रपंचातील बद्ध भटकेपण टाकून; मनोस्वरूपाने प्रकटविण्याचा अभ्यास करावा. मनाचा स्वभाव चंचल असल्याने; त्या मनाला स्वरूप घडविण्यासाठी, निकराने भक्तियोग मांडावा. संत एकनाथ म्हणतात,

''**करितां अनुष्ठान । मन धांवे सहज जाण ।।१।।**
मंत्र तंत्र यंत्र भेद । मनें केला वादावाद ।।२।।
आधी मनातें जिंकावे । सहजरूप मग पहावे ।।३।।
मन करी आधीन आधीं । एका जनार्दनी तुटे व्याधी ।।४।।'' (अ.क्र. ३२९९)

मनाचा स्वभाव स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक असल्याने जीवात्म्याच्या ठिकाणी असलेले मन जीवदशेत देहदशाधीन होते. तर कधी आत्मांशस्वरूप प्रकटते. ते मुळात परमात्मस्वरूप असल्याने; ते मन आकळून जागीच आणणे; हे अभ्यासाने होऊ शकते. मनाच्या स्वभावाचे स्पष्टीकरण करतांना संत एकनाथ महाराज म्हणतात,

''**संकल्प विकल्प जाण । हेंचि मनाचें लक्षण ।।१।।**
सुख दुःखे उभीं । मन वर्ते धर्माधर्मी ।।२।।
स्वर्ग नरक बंध मोक्ष । मन जाणतें प्रत्यक्ष ।।३।।
शुभ अशुभ कर्म । मनालागी कळे वर्म ।।४।।
करा निःसंकल्प मन । म्हणे एका जनार्दन ।।५।।'' (अ.क्र. ३०५)

मनाला निःसंकल्पपूर्वक मनोस्वरूप सिद्ध करावे - असे मनोस्वरूपसिद्ध मन

क्रियाकर्मधर्माच्या ठिकाणीसुद्धा निर्लेपपणे, सच्चिदानंदस्थिती भोगू लागते,

''आत्मयारामाचें ध्यान लागलें मज कैसे । क्रिया कर्म धर्म येणेंचि प्रकाशे ।
सत्य मिथ्या प्रकृतिपर रामचि अवघा भासे ।।२।।'' (अ.क्र. ३३४३)

अनेक रूपकांतून किंवा भारूडांमधूनही, संत एकनाथांनी, मोठ्या सूचकतेने, मनोस्वरूप सिद्धीचा मार्ग सांगितला आहे.

जीवात्म्याच्या ठिकाणी आत्मांश आणि नरदेह, दोहोंचे अद्वैत झाल्याखेरीज, मर्त्य जीवाला ठायीच परमसुखसोहळा अनुभवता येत नाही. निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, केवळ, अविनाशी, महाशून्य, अनंत, श्रीकृष्ण, परब्रह्म सच्चिदानंदस्वरूप परमात्मा ठायीच स्वसंवेद्य स्फुरक असल्याने; स्वतःचे सच्चिदानंदस्वरूप पाहण्याचा मोह; स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक अशा त्याच्या मनोस्वरूपाला झाला. निर्गुण मनोस्वरूपयोगे सगुण स्वरूप झाले. या सगुणस्वरूपाला भुलले तेव्हां निर्गुणाचा विसर पडला. सगुणस्वरूप, मनोस्वरूप चंचल, मर्त्य असल्याने, निर्गुणाला आत्मस्वरूपाने सगुणस्वरूपाचा ठायीच पृथक अस्तित्वात, सच्चिदानंदस्वरूपाचा सोहळा अनुभवण्यासाठी सगुणाला निर्गुण होऊन; सगुण भोगण्याचा अभ्यास करावा लागला. जेव्हां सगुण आणि निर्गुणाचा संग झाला तेंव्हा सगुणच, सगुण असूनदेखील ठायीच निर्गुणस्वरूपात, सच्चिदानंद भोगू लागले. मनोस्वरूप आणि परमात्मस्वरूपाचा हा स्वरूपसंबंध संत एकनाथ महाराजांनी मोठ्या रंजकतेने गौळणींतून प्रकट केला आहे. सगुणाला, निर्गुण भुलले आणि निर्गुणाशी सगुण एकरूप झाले; हा परमात्मा श्रीकृष्ण आणि त्याचेच सगुण सृष्टीस्वरूप राधा, यांच्या अलौकिक प्रेमस्वरूप कर्मपरतेतून, गौळणीच्या स्वरूपात संत एकनाथांनी हा स्वरूपसंबंध मांडला आहे. वरवर पाहता एखादे प्रेमगीत वाटावे, अशी ही राधागौळण, परमात्मा आणि सृष्टी यांचा स्वरूपसंबंध स्पष्ट करते. परमात्मा, श्रीकृष्णाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपाचा आविष्कार म्हणजे निर्गुणाच्या ठायीचे सगुणत्व. ते ठायीच प्रकटते आणि ठायीच पुन्हा परमात्मस्वरूप होते. विवर्त आणि विलय दोन्ही ठायीच आहे. ही प्रेमस्वरूप क्रीडा, हीच परमात्मस्वरूपाची मनोस्वरूप क्रीडा होय. ती या शृंगाररसाच्या आश्रयाने संत एकनाथांनी स्पष्ट केली आहे.

''वारियानें कुंडल हाले । डोळे मोडित राधा चाले ।।धृ।।
राधेला पाहुनी भुलला हरी । बैल दोहती आपुले घरी ।।१।।

फणस गंभीर कर्दळीदाट । हातीं घेऊन सारंगीपाट ।।२।।
हरिला पाहुनी भुलली चित्ता । मंदिरा घुसली डेरा रिता ।।३।।
मन मिळालेसें मना । एका भुलला जनार्दना ।।४।।''
(श्री एकनाथ महाराजांची अभंगगाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे २०००, खंड २ रा, गौळणी- क्र. २)

पिकल्या फणसाप्रमाणे किंवा दाट भरल्या कर्दळीप्रमाणे यौवनाने मुसमुसलेली राधा, यौवनाच्या गंधधुंद अवस्थेत, श्रीकृष्णाचा शोध घेत; डोळे मोडीत निघाली आहे. तिची कर्णकुंडले वाऱ्याने हालत आहेत. अशी यौवनोत्सुक राधा पाहून; गोदहन करणारा हरी भुलले आणि जवळ उभ्या असलेल्या बैलाचे दोहन करू लागले. एव्हढे मन राधास्वरूप झाले आणि व्यवहार विसरले. आपल्या यौवनाचा सारंगीपाट रेखांकित करणारा पदर हाती घेऊन; राधा अभिसारिका बनून; निघाली आहे. शोधता शोधता घरी येऊन; प्रपंचातील प्राप्त कर्मे करू लागली. तोच प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण दिसला. राधा श्रीकृष्णस्वरूप झाली आणि घरात घुसळण मांडलेले रिकाम्या डेऱ्यातच! असा संसार आपसुकच सांडला गेला. सद्‌गुरूकृपेने मन मनाशी मिळून गेले; की द्वैत झरपते. परमात्म्याच्या मनोस्वरूपाचा अनुभव ठायीच मनोस्वरूपाने घेता येतो. सद्‌गुरूच्या संगतीत, शिष्य सद्‌गुरूच होतो. मर्त्यता, देहभाव सारे काही हरपते आणि सच्चिदानंदस्वरूपता येते. मुळात ठायीच असलेले आत्मस्वरूप आविष्कृत झाल्याचा अनुभव, देही विदेहता अनुभूत करवितो. एकूणच मनोस्वरूप सिद्ध झाले की; अवघा संसारप्रपंच अलिप्तपणे निर्गुणाचा सच्चिदानंदस्वरूपता भोगू लागतो.

●●●

१६. संत तुकाराम महाराज आणि प्रभावळ

भक्तियोग आणि भागवत तथा वारकरी संप्रदायाचा कळस म्हणून, संत तुकारामांना गौरविले आहे. मनोस्वरूप सिद्धीने, सदेह वैकुंठगमनाचा, सुखसोहळा अनुभवता येतो; याचे विश्वातील एकमेव उदाहरण, म्हणजे संत तुकाराम होत. जगद्‌गुरू हे बिरूद भागवतभक्तांनी त्यांना लावले. रामेश्वर भट्टांनी, त्यांचा साक्षात परब्रह्मस्वरूपात अनुभव घेतला.

''भक्तिज्ञाने वैराग्यें आगळा । ऐसा नाही डोळां देखियेला । गुरु परब्रह्म देवाचा तो देव । त्यासी तो मानव म्हणू नये ।।''

असे संत तुकोबांबद्दल रामेश्वरभट्टांनी म्हटले आहे.

वास्तविक मानव, राक्षस, देव, दानव, वाघ, सिंह आदि एकूणच; उद्‌भिज, अंडज, स्वेदज आणि जारज अशी अनुभूत होणारी जीवसृष्टी आणि पंचमहाभूतांचे अनुभवन; ग्रह, तारे, नक्षत्रे इ. सर्व सृष्टी हाच मुळी; निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, केवल, महाशून्य, श्रीकृष्ण, अनंत, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक सच्चिदानंदस्वरूप, परब्रह्म, परमात्मा अशा आत्मस्वरूपाचा, आत्मांश व आत्मांशपुंज स्वरूपातील आविष्कार आहे. निर्गुणच अखिल सृष्टीस्वरूपात, सगुणस्वरूप प्रकटले. ते अलौकिकच लौकिक स्वरूपाने नटले. हा स्वरूपसंबंध, मनोस्वरूपाला साक्षात अनुभूत होणे म्हणजे ज्ञान होय. प्रत्येक आविष्कार आत्मस्वरूप आहे. तो मनोस्वरूपाने आविष्कृत होतो. कारण त्याचा मूळ स्वभावच स्वसंवेद्य स्फुरण असा आहे. या मनोस्वरूपाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेने, ॐस्वरूप असे वाणीस्वरूप प्रकटले. मनोस्वरूपाने निर्गुण आणि सगुण यांच्या स्वरूपसंबंधाचा साक्षात्कार ठायीच होतो. याचे भक्तियोग मार्गातील प्रात्यक्षिक म्हणजे संत तुकाराम होय. संत तुकारामांनी, सदेहवैकुंठगमन हा ऐश्वर्ययोग, लौकिकात, साक्षात केला; तो या मनोस्वरूपाच्या स्वरूप संबंधानेच. मनःशक्तीचा एवढा विकास प्रत्येकास साधता

येतो. याचा प्रयोग म्हणजे संत तुकाराम महाराज होत. म्हणूनच संत तुकाराम महाराज म्हणतात,

''मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धींचे कारण ।
मोक्ष अथवा बंधन । सुख समाधान इच्छा ते ।।१।।
मनें प्रतिमा स्थापिली । मनें मन पूजा केली ।
मनें इच्छा पुरविली । मन माऊली सकळाची ।।२।।
मन गुरू आणि शिष्य । करी आपुलेचि दास्य ।
प्रसन्न आपआपणास । गति अथवा अधोगति ।।३।।
साधक वाचक पंडित । श्रोते वक्ते ऐका मात ।
नाहीं नाहीं आन दैवत । तुका म्हणे दुसरें ।।४।।''

(श्री संत तुकारामांची अभंगगाथा, सकल संत गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, खंड २ रा, सारथी प्रकाशन, पुणे, अ.क्र. ३३३०)

मन प्रसन्न करावयाचे म्हणजे मन ज्ञानमय अवस्थेस न्यायचे. मनाचे मनोस्वरूप सिद्ध करावयाचे. आत्मस्वरूप आणि मनोस्वरूपाचा स्वरूपसंबंध, ठायी अनुभवायचा. नरदेहाच्या, देहदशा अवस्थेचे स्वरूप लक्षात घेणे हे यासाठी आवश्यक आहे. पंचभूतात्मकता + त्रिगुणात्मकता + आत्मांश = असा जीवात्मा असतो. पंचमहाभूते ही त्याच अविनाशी परमात्म्याची अर्थात निर्गुणाची सगुण रूपे आहेत. परमात्म्याचे कोणतेही आत्मांश अथवा आत्मांशपुंज स्वरूपातील अस्तित्व, हे स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकच असते. मूल कारणाचा तो स्वभाव आहे. निर्गुण, सगुण होऊन सृष्ट झाले; की ते सगुण, साकार, सविकार, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूप असणारच. नरदेहाच्या ठायी असणारी पंचमहाभूते त्याला अपवाद नाहीत. ते त्यांच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपतः देहाला पूर्णतः स्वाधीन करण्याचा प्रयत्न स्व, पृथक, अस्तित्वस्वरूप सिद्धीसाठी करणारच. याचा अर्थ असा पार्थिव शरीरदेखील स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक अशा मनोरूपाने आपल्यातील गुणात्मकतेचे आविष्करण करण्यासाठी धडपडणारच. ही गुणात्मकता त्रिगुण स्वरूपाची आहे. म्हणजे प्रत्येक अस्तित्वाला, सत्य परिपूर्ण, निर्गुण, निर्विकार सच्चिदानंदस्वरूप स्थितीचा, अनुभव घडविणारा, परमात्म्याचा सत्व गुण असणारच. तसेच पृथक अस्तित्व, मर्त्य, तात्कालिक असले; तरी ते मिरविण्यासाठी, रजोगुण आणि तमोगुण लिप्तताही असणारच. पंचमहाभूतांची ही त्रिगुणात्मकता, संघटितपणे, नरदेह स्वरूपात सगुण, साकार, सविकार, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेने, मनोस्वरूपाला बद्ध करून मिरविते.

म्हणजे माणूस, माणूस म्हणून वेगळेपण सिद्ध करण्यासाठी नैतिकविश्वातील आपले धर्मकर्म, प्रतिष्ठा जपण्याचा प्रयत्न करतो. असाच प्रयत्न प्रत्येक अस्तित्व करीत असते. असे करतांना ते अस्तित्व ठायीच आत्मांश स्वरूपात असलेल्या निर्गुण, अविनाशी सच्चिदानंद स्वरूपाला, झाकोळण्यातच धन्यता मानते. त्यामुळे आत्मांशाची, सच्चिदानंदस्वरूप, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपता, बद्ध आणि बाधित होते. ही बद्ध बाधितता निरोधित करण्याचा अभ्यास ठायीच असणाऱ्या सत्व गुणाच्या योगाने मनोस्वरूपाला करता येतो. मनोस्वरूपाच्या ठायीच्या आत्मस्वरूपाच्या शक्तींचा आविष्कार मनोस्वरूप म्हणून आविष्कृत होऊ लागला; की तमोगुण आणि रजोगुण यांचे निरोधन होऊन; मन आत्मस्वरूप होते. म्हणजेच मनाचे ठिकाणी समत्व दृष्टी आणि स्वभावाचा, विकास होतो. कारण आत्मस्वरूप समत्वानेच सृष्ट होते. असे मन प्रसन्न झाले; की सर्व सिद्धी सिद्ध होतात.

नरदेहाच्या ठिकाणी दोन प्रकारच्या सिद्धींची आवश्यकता असते. एक म्हणजे, जन्मापासून मृत्यूपर्यंत, मानवनिर्मित, नैतिकविश्वातील बद्ध प्राणी म्हणून; स्वतःचे अस्तित्व नैतिकविश्व सापेक्षतेने टिकविण्यासाठी, प्राप्त कर्म करीत राहाणे होय. रजोगुण आणि तमोगुण लिप्त पंचमहाभूतात्मक नरदेह, असे अस्तित्व टिकवितांना वासनाविकार, वृत्ती, प्रवृत्ती, या बद्धतेने, कर्म करतो. षड्रिपूंच्या अर्थात कामक्रोधांच्या जाळ्यात अडकून; प्राप्त कर्म हे क्लेशदायक दुःखद असे अनुभवू लागतो. याचाच अर्थ बद्ध बाधित स्वरूपात, मनोस्वरूप प्रकट होत राहते. मनाला प्रसन्न करण्यासाठी मनानेच मनाला आवरावे लागते. वास्तविक मनोस्वरूपाच्या ठायी सत्वगुणाच्या योगाने, विवेक, निर्णय घेण्याची पात्रता, आदि शक्ती असतातच. त्यांचा अभ्यासाने विकास केला; की नरदेहाच्या ठिकाणी करावयाचे प्राप्त कर्म, षड्रिपूंपासून मुक्त होऊन; प्राप्त क्रीडास्वरूप वाटू लागते. दुःखकारकता संपते. 'ठेविले अनंते तैसेचि राहावे' अशी ज्ञानात्मक कर्मपरता येते. नरदेहाला कर्म अपरिहार्य आहे. ते कर्म ज्ञानात्मकतेने घडणे, म्हणजे नरदेहसिद्धी होय. दुसरी सिद्धी ही आत्मस्वरूप सिद्धी होय. प्राप्त पृथक अस्तित्वाच्या, ठायी असलेल्या आत्मस्वरूपाचा भक्तियोगाने अभ्यास करून मनोस्वरूपसिद्ध करणे, ही अद्वैतसिद्धी होय. असे मनोस्वरूप सिद्ध होऊन, ज्ञानात्मक व्यवहार करू लागले; की अवघ्या विश्वात तो आणि अवघे विश्व, त्याच्यात सामावून, सृष्टीक्रीडा घडत असल्याचा अनुभव ठायीच येतो. मीच पांडुरंग अशी 'अहं ब्रह्मः अस्मि' अशी अवस्था येते. देही विदेही होऊन, लोकी अलौकिक होऊन; त्याचा मर्त्य देह वावरू लागतो.

ही अद्वैतसिद्धी प्राप्त होते. मनोस्वरूप होण्याने, अर्थात मन प्रसन्न करण्याने, हे घडते. म्हणूनच तुकाराम महाराज म्हणतात,

"मन गुरू आणि शिष्य । करी आपुलेंची दास्य । प्रसन्न आपाआपणास । गति अथवा अधोगती ।।३।।"

विवेक करण्याची आणि निर्णय घेण्याची पात्रता, शक्ती विकसित करण्याची क्षमता, मनोस्वरूपाच्या ठायी मनःशक्ती रूपाने आहे. त्या शक्तीचा वापर कसा करायचा; हे माणसाला ठरविता येते. त्यानुसार उपरोक्त प्रकारे, नरदेह दोन्ही ठिकाणी, अर्थात प्रपंच आणि परमार्थ, या ठिकाणी सत्व गतीने न्यावयाचा व ठायीच सच्चिदानंद अशी परमस्थिती, भोगायची; की दुःखभोग, अशांत, अतृप्त स्वरूपात मरेपर्यंत, भोग भोगत, अधोगतीला जायचे; हे आपले आपण ठरवावे.

ज्ञानोत्तर भक्ती, अर्थात विश्वकल्याण कार्य करणारे, जगद्गुरू संत तुकोबाराय, मनोस्वरूपाला शुद्ध सिद्ध करणाऱ्या, साधकाला, खरा बळी, अर्थात पुरुषार्थसिद्ध पुरुष मानतात. ते म्हणतात,

"मन गुंतले लूलया । जाय धावोनि त्या ठाया ।।१।।
मागें परतवी तो बळी । शूर एक भू मंडळी ।।२।।
येऊनिया घाली घाला । नेणो काय होईल तुला ।।३।।
तुका म्हणे येणें । बहु नाडिले शहाणे ।।४।।" (अ.क्र. ३९४)

लोभ, मोह, मद, मत्सर, काम, क्रोध या षड्रिपूंच्या विळख्यातून, नरदेहाच्या पंचभौतिक आणि त्रिगुणात्मक अशा, अष्टधा प्रकृतीमुळे मन संमोहित होते. जीवाशिवाचे अद्वैत, जीवात्म्याच्या ठिकाणी अभिप्रेत असते. मात्र देहदशेच्या, अशा वासना विकृतींमुळे, नैतिकविश्वात, मन लालचावते. जीवाशिवातील शिवालाच विसरते. त्यामुळे षड्रिपूंच्या विळख्यात मर्त्य वासनादेह, मरेपर्यंत तृप्तच होत नाही. ठायीच्या आत्मांशाचा विनियोग बाधित आणि बद्ध मनोस्वरूपाच्या योगाने दुःखानुभूती देण्यासाठी होतो. सुखानुभूती, मोक्ष याची आत्मांशाच्या योगाने, स्वाभाविक असलेली उर्मी, बद्ध होऊन, वासनादेह, त्रस्त असे जिवंतपण अनुभवतो. याकरिताच, नरदेहाच्या ठायी आत्मांशस्वरूपाच्या, मनोस्वरूप आविष्काराला, सच्चिदानंदस्वरूप, अनुभूतीची ओढ लावण्यासाठी, भक्तिमार्गाने मननिरोधनाच्या अभ्यासाची, साधना आवश्यक असते. विनाशी, अतृप्त अशा, देहानुभवाच्या

वासनाविळख्यात, सहज गुंतणाऱ्या मनाला आवरायचे; की मनोस्वरूपाला स्वभावतः प्राप्त, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक शक्तींच्या ठायी असलेल्या, विवेक, निर्णय, निश्चय या मनःशक्ती, आत्मस्वरूप अशा भज्य परमेश्वराच्या ठायी दृढ करायच्या; या विषयीच्या अखंड संघर्षात, जो जीवात्मा, भक्तिसाधना स्वीकारून, लोलुप होणाऱ्या मनाला, अर्थात षड्रिपूंच्या विळख्यात संमोहितपणे धावत जाऊन अडकणाऱ्या, बद्ध व बाधित होणाऱ्या मनोस्वरूपाला; परतवून भक्तिसाधना अभ्यासात गुंतवितो, तो भक्त, अर्थात जीवात्मा, खरा बळी होय. तोच खरा पुरुषार्थी होय. संत तुकाराम महाराज म्हणतात, भक्ताच्या मनोस्वरूपावर, षड्रिपू केव्हां, कोठून, कसा घाला घालतील आणि मुळात मर्त्य नरदेहाला, अशांत, अतृप्त, पिसाट करतील; हे सांगता येत नाही. भल्याभल्यांना नरदेहातील अष्टधाप्राकृतिक वासनाविकारांच्या योगाने, नैतिकविश्वात, या षड्रिपूंच्या जाळ्यात अडकविले आहे. त्यांचे, अवघे शहाणपण वाया गेले. जीवात्म्याने बळी होऊन सच्चिदानंदस्वरूप असे, मनोस्वरूप सिद्ध करून; जीवनव्यवहार केला; तर ती आत्मस्वरूपाच्या लीलाविग्रहातील, निर्गुणाच्या सगुणस्वरूपाची क्रीडा करीत; असल्याची अनुभूती येऊन; ठायीच, अर्थात याचि देही याचि डोळा, परब्रह्मसुखसोहळा अनुभवता येईल.

भक्तिमार्गाने साधना करीत; मनोस्वरूप सिद्ध करण्यासाठी भक्ताने मनाला, भज्यदेवतेचे भाट करावे. भक्तिवाटेने जाणे हा स्वभाव व्हावा. म्हणजे मनोस्वरूपाची स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकता केवळ ईशगुणगौरवार्थच प्रकटावी. अशी अपेक्षा संत तुकाराम, भक्तांकडून करतात. ते म्हणतात,

''**मन झालें भाट । कीर्ति मुखे घहघहाट । पीडियेली वाट । येचि चाली स्वभावें ।।१।।** (अ.क्र. २६५९)

चंचल आणि ओढाळ मनाला, आवर घालण्यासाठी, भक्ताने आर्त भक्तिभावाने, देवाची करुणा भाकावी, असे संत तुकाराम स्वानुभवाने, सर्व भक्तांना सुचवितात. हे सांगताना नरदेहाचे देहाधिन मन, कसे बद्ध आणि बाधित असते; हे स्पष्ट करतात. इंद्रियाधिन, अर्थात वासनाधिन होऊन; मुळात आत्मस्वरूपाचे, देहाठायी असणारे, चित्तस्वरूप, विद्ध करतात. वासनाविकारात चित्ताला भ्रष्ट करतात. या गांजलेपणातून, ठायीच्या मनोस्वरूप परमात्म्यानेच सोडवावे; अर्थात मनःशक्तींचा विकास करून; विवेकपूर्वक मनोस्वरूप, शुद्ध सिद्ध करावे असे अभंगातून सूचित करतात.

''मन माझें चपळ न राहे निश्चळ । घडी एकी पळ स्थिर नाहीं ।।१।।
आतां तू उदास नव्हें नारायणा । धांवें मज दीना गांजियेलें ।।२।।
धांव घालीं पुढे इंद्रियाचें ओढी । केलें तडातोडी चित्त माझे ।।३।।
तुका म्हणे माझां नचले सायास । राहिलों हे आस धरूनी तुझी ।।४।।''

(अ.क्र. १७५५)

भक्तिमार्गे, आर्त भक्तिभाव आविष्कृत होतांना, स्वाभाविकपणे वैखरी मुग्ध होते. मध्यमा, पश्यंती, परा वाणी देखील अबोल होतात. कारण सच्चिदानंदस्वरूप हे निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वत्रिक, सार्वकालिक आहे. ते मनोस्वरूपाच्या ठायी जीवात्म्याला अनुभूत होऊ लागले; की मनोस्वरूपाने, निर्गुणाचे, सगुणपणे नटणे, वर्णन करण्यासाठी, ठायी लाभलेल्या मनोस्वरूपाच्या शक्तींनी वाणीस्वरूपाची मांडणी, अनुभवसंचिताच्या आधारे केली; तरी निर्गुणाचे वर्णन पूर्णतः करू शकत नाही. मनोस्वरूप परमात्मस्वरूप झाले, म्हणजेच अद्वैत घडले की वाणी थांबते. कारण, कैवल्याचे वर्णनच करता येत नाही. त्यामुळे, मनाने निर्माण केलेले वाणी हे माध्यम अबोल होते. मनोस्वरूपानेच परमेश्वराची अनुभूती, देहाचे ठायी, देहस्वरूप आकारलेल्या, भव्य भगवंताच्या मूर्तीच्या रूपात, घ्यावी लागते. भक्तीने हे सिद्ध होते. संत तुकाराम म्हणतात, देहाठायीचे मन तर वासनाधिन होऊन बसते. ते मनदेखील परमेश्वराचा अनुभव घेऊ शकत नाही. म्हणूनच वाचा तर नाहीच परंतु वासनाविकार लिप्त बद्ध, बाधित मनोस्वरूपही, ते स्वरूप पाहू शकत नाही. त्यासाठी मनोस्वरूप सिद्धीच आवश्यक आहे.

''मन वाचातीत तुझें हे स्वरूप । म्हणोनियां माप भक्ति केले ।।१।।
भक्तीचिया मापें मोजितों अनंता । इतराने तत्त्वता न मोजावे ।।२।।''

(अ.क्र. ४४५)

भक्तिसाधना अर्थात अभ्यासानेच मनोस्वरूप सिद्धी घडते. अशी मनोस्वरूप सिद्धीच आत्मस्वरूपाचा अनुभव करू शकते. कारण मनोस्वरूपाचा आत्मस्वरूपाशी स्वरूपसंबंध आहे.

मानवी मन वाचातीत, असे स्वरूप, वस्तुतः ठायीच आहे. निर्गुण तत्त्व अनेक सूक्ष्म आणि महान अशा सगुण रूपांत नटले आहे. निर्गुणाच्या स्वाभाविक स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेची; ती अखंडपणे चाललेली प्रक्रिया आहे. ते निर्गुणच विनाशी, तात्कालिक अशा सगुण, साकार, सविकार, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेने,

आत्मांश किंवा आत्मांशपुंज स्वरूपाने, निर्गुणांतर्गतच उदय, आलय, विलय या चक्रनेमिक्रमाने सतत स्फुरत आहे. नरदेहाच्या ठायीच्या श्रेष्ठत्वामुळे नरदेहाचे, मनोस्वरूप निर्गुण आणि सगुण दोन्ही अवस्था, ठायीच अनुभवते. देही आणि विदेही स्वरूपात, कर्मतत्पर मनोस्वरूपाने, पांडुरंग, निर्गुण व सगुण स्वरूपात अनुभवता येतो. जीवात्म्याचे हे ज्ञानात्मक जगणे असते. ही मनोस्वरूप सिद्ध स्थिती वर्णन करतांना संत तुकाराम महाराज म्हणतात,

''**मन वोळी मना । बुद्धि बुद्धि क्षणक्षणां ।।१।।**
मीच मज राखण जालों । ज्याचें तेथेंचि धरिलों ।।२।।
जें जें जेथें उठी । तें तें तया हातें खुंटी ।।३।।
भांजणी खांजणी । तुका साक्ष उरला दोन्ही ।।४।।'' (अ.क्र. ३४५)

मनच मनाला वोळविते अर्थात ज्ञानदान करते आणि क्षणोक्षणी बुद्धीचा विकास करीत; मनोस्वरूप सिद्ध करते. जीवदशेला आत्मस्वरूप प्रकटविण्याचा खटाटोप मन करते. अर्थात सर्व मनःशक्तींना, निर्णय, निश्चय, विवेक या शक्तीसहाय्याने, मनोस्वरूप सिद्धीपूर्वक, म्हणजे निर्गुणस्वरूप गुणात्मकतेने, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक, प्राप्त कर्मक्रीडा करण्यास प्रवृत्त करते. त्यामुळे अंतरात्मस्वरूप, हे देहस्वरूप होऊन; कर्मस्वरूपाने वावरते. म्हणजेच नरदेह, नैतिकविश्वात प्राप्त कर्म करीत असताना, कर्तव्यतत्पर, निरपेक्ष असे ज्ञानवान कर्म करू लागतो. मनाच्या या अभ्यासाने आत्मांशस्वरूप जीवात्मा परमात्मस्वरूप होऊनच, मनोस्वरूपाने नैतिकविश्वात आविष्कृत होतो. म्हणूनच तुकोबाराय म्हणतात,

''**मीच मज राखण जालो । ज्याचें तेथे चि धरिलों ।।**''

नरदेह हे परमेश्वराचे सृष्ट सगुण स्वरूप आहे. त्याचेच स्वाभाविक आविष्करण हे मनोस्वरूप घडले. 'जे जे जेथे उठी' जे रूप ज्या ठिकाणी, जसे प्रकटले, ते तेथेच, त्याचे स्वरूप, सगुणपणाने प्रकटलेले असते. ते 'तया होते खुंटी' ते त्याच्याच ठिकाणी उदय, आलय आणि विलय अशी सृष्टीक्रीडा करीत असते. त्यामुळे 'भांजणी खांजणी' सारी कृषीलीला, अर्थात, बीजातील निर्गुण, वृक्षरूपाने सगुण होते. या दोन्हींचे साक्षीदार आपणच असतो. नरदेह येतो जातो. नवा नरदेह त्यातूनच प्रकटतो. अशी निर्गुणच सगुण होण्याची क्रिया अनादिपणे सुरूच आहे. याचे ज्ञान सद्‌गुरूरूपाने आपलेच मन आपल्यालाच देते. मनोस्वरूपाने ठायीच सच्चिदानंद सुखसोहळा, अर्थात पांडुरंगाची अद्वैत लीला अनुभवता येते. यासाठीच

संत तुकाराम महाराज, पंढरीची भक्तिवहिवाट, एकाग्र मनाने अनुसरावयास सांगतात. ते म्हणतात,

''मना एक करीं । म्हणे मी जाईन पंढरी । उभा विटेवरी तो पाहीन सांवळा ।।१।। नाचे रंगी वाहे टाळी । होय सादर ते काळीं । तुका म्हणे मळी । सांडूनियां अंतरीची ।।४।।'' (अ.क्र. १९१३)

अंतरीचा मळ नरदेहाच्या वासना, वृत्ती लिप्ततेने येतो. तो आत्मांशस्वरूप मनोस्वरूपाला बाधित करतो. ते मनोस्वरूप शुद्ध सिद्ध झाले की; विठ्ठलाच्याच रंगात नरदेह नर्तन करू लागतो.

मनोस्वरूप सिद्ध झाले; की याचि देही याचि डोळा, ठायीच, परमेश्वररूप अनुभवता येते. हे निर्गुण, सगुणस्वरूप प्रकटणे आणि सगुणाचे ठायी, निर्गुणाचा पूर्णानुभव, ज्ञानात्मकतेने घडणे, हे प्रभुसत्तेने म्हणजेच मनोस्वरूप सत्तेनेच घडते; असे आत्मगत संत तुकोबाराय पांडुरंगाजवळ, आत्मसंवादात्कमतेने करतात.

''मनाचिये साक्षी झाली सांगों मात । सकळ वृत्तांत आपला तो ।।१।।
तुम्हां परामृष घेतां सत्ताबळें । धरितां निराळें कैसा वाचों ।।२।।
मी माझें सांडून यावया पसारा । आणिक दातारा काय काज ।।३।।
तुका म्हणे आम्ही तुजवीण एका । निढळ लौकिका माजी असों ।।४।।''
(अ.क्र. २८२३)

नरदेह, देहदशेने, मानव निर्मित, नैतिकविश्वात जन्माला येतो. प्राप्त कर्मधर्मात अडकतो. समूह जीवनात घरदार, शेतीपोती, व्यवसाय, नोकरी, बायकापोरे, सत्ताप्रतिष्ठा, ऐश्वर्य, उदरनिर्वाह, या सगळ्या पसाऱ्यात; वासनादेहासक्तीने, वासना वृत्तीप्रवृत्तीच्या पसाऱ्यात, गुंततो. हे सर्व करणे ठायीच असलेल्या आत्मस्वरूपामुळेच शक्य असते. देह मर्त्य आणि तात्कालिक आहे. आत्मस्वरूप परब्रह्म हेच केवळ शाश्वत, अविनाशी आहे. ह्याचाही, नरदेहाच्या मनोस्वरूपाला, बाधित आणि बद्ध अवस्थेत विसर पडतो. आपल्या परमसत्तेला टाळून कसे जगणे शक्य आहे; हेच कळत नाही. माझ्या भोवतीचा पसारा सांडून तर नरदेहाला चालत नाही, प्राप्त जीवन जगावेच लागते. मात्र असा संसारप्रपंच करता, तुझे ज्ञान ठायीच नसेल; तर ते जीवनच निष्फळ होईल. याकरिता मनोस्वरूपाने सिद्ध होऊन ज्ञानात्मक संसारप्रपंच करणे; म्हणजेच ठायीच देही विदेही होऊन; अविनाशित्वाची अनुभूती घेणे होय. अशी परमात्मस्वरूपाची सृष्टीस्वरूप लीला मनोस्वरूपाने भोगणे हाती

आहे. म्हणूनच संत तुकोबाराय म्हणतात,

''आम्ही तुजविण एका । निढळ लौकिकामाजी असों ।।४।।''

अर्थात सृष्टीस्वरूपाचा अनुभव न घेणेच घडेल. विनाशी, मर्त्य, तात्कालिक अशा संसारप्रपंचात भोग भोगणेच राहील. जीवन निरर्थक होईल. त्यासाठी जसे, जेवढे स्मरण, आकलन होईल; तेवढे तुझे चिंतन करण्याचे वळण, मनोस्वरूपसिद्धीसाठी आवश्यक होय. त्यासाठी भक्तिमार्गाने परमेश्वराच्या अर्थात आत्मस्वरूपाच्या रंगात रंगून जाणे श्रेयस्कर होय. संत तुकाराम आग्रहीपणाने म्हणतात,

''मना वाटे तैसी बोलिलो वचनें । केली धीटपणें सलगी देवा ।।''

(अ.क्र. ३९०८)

संत तुकोबाराय संसारप्रपंचात, वासनादेहाने, वासना, वृत्तीप्रवृत्ती आणि आसक्तीयुक्त बद्ध आणि बाधित मनोस्वरूपाला बोधपूर्वक वळण लावून शुद्ध, आत्मस्वरूप, मनोस्वरूप सिद्ध करण्याचा अखंड अभ्यास करतात. ते म्हणतात,

''मना सांडि हे वासना दुष्ट खोडी । मनी मानसीं एक हे व्यर्थ गोडी । असे हीत माझें तुज कांही एक । धरी विठ्ठलीं प्रेम हें पयिं सूख । ।।१।।
असा सर्वभावें तुज शरण आलों । देहदुःख हे भोगिता फार भ्यालों । भवतारितें दुसरे नाहि कोणी । गुरु होत कां देव आणीक तीन्ही ।।२।।
जना वासना हे धना थोरि आहे । तुज लागली संगती तेचि सोये । करी सर्वसंगी परित्यागु ठायी । तुका वीनवी ठेवुनी शीर पायीं ।।३।।''

(अ.क्र. ३३८१)

नरदेहाच्या ठिकाणी त्याच्या उदयाबरोबरच, आत्मांशस्वरूपाचा प्रत्यक्ष आविष्कार घडविणारे, मनोस्वरूप उदित झाले असून; तेच जीवनभर देहालयात कार्यरत असणार आहे. एव्हढेच नव्हे; तर देह विलयानंतरही आत्मांशस्वरूप असे मनोस्वरूप अन्य आकारात उदय होऊन; अविनाशीपणे त्या निर्गुण अविनाशित्वाची लीला करीत राहणारच आहे. नरदेहाची मनोस्वरूप लीला घडली पाहिजे. म्हणजेच सच्चिदानंद स्वरूपानुभूती आलयातच घडली पाहिजे. त्यासाठी मनोस्वरूपच सिद्ध झाले पाहिजे. म्हणूनच संत तुकोबाराय मनोस्वरूपाच्या मनःशक्तींना अभ्यासपूर्वक वळण लावण्यासाठी मनोस्वरूपाला विनवितात. मनाने वासना, वृत्ती, विकार, आसक्ती टाकून; मनाच्या ठिकाणी मतीची शुद्धता अर्थात अलिप्तता

साधावी. त्यासाठी श्री विठ्ठलभक्तीची कास धरावी. अर्थात अंतरीच्या आत्मस्वरूपाची, अर्थात स्वस्वरूपाची भक्ती करावी. त्यासाठी संत तुकोबाराय सर्वभावे अर्थात आर्तभक्तीने मनोस्वरूपालाच शरण जातात. ते म्हणतात, स्वस्वरूपाचा विसर पडल्याने, अर्थात वासना, विकार, वृत्ती, प्रवृत्ती यांत लिप्त झाल्याने, अर्थात संसारप्रपंचमायेत गुंतल्याने, केवळ देहदुःखच, अर्थात त्रितापभोगच वाट्याला आले आहेत. या देहदुःखातून कोणी गुरू अथवा त्रिदेवही बाहेर काढू शकणार नाहीत. कारण ते सर्व त्या निर्गुणाच्या सगुण लीलेचेच आत्मांशस्वरूप आहेत. जनांत अर्थात मानवी आत्मांशपुंज व्यवहारात, धनवासना, अर्थात आसक्तीची थोरवीच अधिक आहे. त्याकरिता तुझ्या, अर्थात मनाच्या, शुद्ध आत्मस्वरूप अशा मनोस्वरूपाची संगती घडणे, अर्थात सिद्धी घडणेच सोयीस्कर होय. त्यासाठी मनानेच ठायीच सर्व लौकिक अशा प्राप्त जीवनव्यवहार, कर्माच्या ठायी आलेली वासनादेहाची स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक लिप्तता, अर्थात 'संगी' त्यागून द्यावी. हे केवळ मनाच्या निर्णय, निश्चय, विवेक शक्तींच्या योगे मनालाच करता येईल. त्यासाठी संत तुकोबाराय परोपरीने मनाला शरण जातात. मनोस्वरूपसिद्धीचे, भक्तियोगाच्या निमित्ताने, निर्णायक महत्त्व संत तुकोबाराय या अभंगात व्यक्त करतात. नरदेहाच्या रूपात नटलेल्या परमात्मांशस्वरूपाच्या मनोस्वरूप आविष्काराचे महत्त्व तुकोबाराय सांगतात. सगुणाचे रूप आणि निर्गुण रूप यांचा स्वरूपसंबंध, केवळ मनोस्वरूपाच्या सिद्धीनेच अनुभूत होऊन; परब्रह्म प्राप्त मनोस्वरूपाला यथोचित वळण लावण्यासाठी, मनोस्वरूपाचा, अर्थात मनाचा व्यवहार समजावून घेतला पाहिजे. संत तुकोबाराय त्यासाठी मनात आसक्तीचे महत्त्व स्पष्ट करतात,

''मनी वसे त्याचें आवडे उत्तर । वाटे समाचार घ्यावा ऐसें ।।१।।''

म्हणून तुकोबाराय परमात्मस्वरूपाचीच आसक्ती मनाच्या ठायी निर्माण करण्याचा अभ्यास करतात. ते म्हणतात,

''तुका म्हणे माझ्या जीवाचे जीवन । सोईरे हरि–जन प्राण सखे ।।४।।''

(अ.क्र. ६३२)

संत तुकाराम महाराज, मन हे सर्वसत्ताधीश आहे असे मानतात. सकल अस्तित्वाचा राजा मन हाच आहे. म्हणून जीवात्म्याने जीवन सच्चिदानंदस्वरूप अनुभवायचे असेल; तर मनोस्वरूप सिद्ध केले पाहिजे. असे सिद्ध होण्यासाठी नरदेहाच्या, वासनादेहाचे ठायी देहदशालिप्त होऊन; बद्ध, बाधित स्वरूपात,

जीवदशा आणि नैतिकविश्व यांच्या परस्पर संबंधाने, त्रिताप भोगणाऱ्या मनालाच शरण जावे लागते. राजा म्हणून त्याच्या प्रभुसत्तेला आवाहन स्वतः वासुदेवाचे रूप घेऊन करतात – राजाचे कथात्मक सादरीकरण करताना म्हणतात,

''**मनु राजा ऐक देहपुरी । असे नांदतु त्यासी दोघी नारी । पुत्रपौत्र संपन्न भारी । तेणे कृपा केली आम्हांवरी गा ।।१।।**
म्हणऊनी आलों या देशा । होतो नाहीं तरी भुललों दिशा । दाता तोहि मज भेटला इच्छा । येउनी मारग दाविला सरिसा गा ।।२।।
सेवें घेउनी चौघेजण । आला कुमर सुलक्षण । कडे चुकवूनी कांटे वन । ऐका आणिलीं ती कोण कोण गा ।।३।।
पुढें भक्तीनें धरिलें हातीं । मागे ज्ञान वैराग्य धर्म येती । स्थिर केली जीं आचपळें होतीं । सिद्ध आणुनि लाविली पंथीं गा ।।४।।
केले उपकार सांगो काय । बाप न करी ऐसी माय । धर्में त्याच्या हे देखियले पाय । दिलें अखय अभय दान गा ।।५।।
होतों पीडित हिंडतां गाव । पोट न भरे न राहावया ठाव । तो येणें अवघा संदेह । म्हणे फेडियला तुकयाचा बांधव गा ।।६।।'' (अ.क्र. ३९२५)

नाममुद्रेत 'तुकयाचा बांधव' असे आले आहे. ते वासुदेवरूपाला उद्देशून आहे की संत तुकोबांच्या बंधूंनी हे रूपक लिहिले असावे ते कळत नाही. मात्र हे रूपक संत तुकोबारायांच्या अभंगगाथेत डॉ. र. रा. गोसावी यांनी संपादित केले आहे. एखाद्या लोककथेप्रमाणे, 'एक होता राजा. त्याला होत्या दोन राण्या' तसे मनराजाला संसारप्रपंचात गुंतणारी आणि दुसरी अध्यात्माचा छंद असलेली, अशा दोन राण्या होत्या. स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकता हा स्वाभाविक गुण मनोस्वरूपाच्या ठिकाणी असल्यामुळे प्रापंचिक विश्वात गुंतविणारे, अनेक वासना वृत्तीप्रवृत्ती यांनी निर्माण झालेले विकार, प्रपंच विस्तार करतात. परंतु त्या सर्वांनी कृपा केली, मनाला अध्यात्माचे वळण लावू दिले. त्यामुळे दाही दिशा भुलणारा वासनादेह या पांडुरंगाच्या दिशेला आला. मला, मनोनिग्रह स्वरूप दाता, सद्‌गुरू भेटला. त्यांनी प्रपंचात परमार्थ करण्याचा मार्ग दाखविला. तो शुद्ध मनोनिग्रहरूपी सद्‌गुरू, चारी पुरुषार्थरूपी सुलक्षणी, घेऊन आला. संसारप्रपंचातील षड्रिपू, वासना, वृत्ती, प्रवृत्ती इ.चे काटेवन चुकवून, त्यांनी परमार्थ जोडला. त्यामुळे भक्ती, ज्ञान, वैराग्य आणि धर्म संगतीला आले. प्रपंचात चंचलपणे गुंतलेले बद्ध बाधित असे स्वैर

मनोस्वरूप; आत्मस्वरूप अविनाशी, निर्गुण अर्थात स्थिर झाले. परमार्थाचा भक्तिपंथ सफल झाला. मन प्रसन्न झाले; तर काय करू शकणार नाही? त्याच्या निर्णय, निश्चय, विवेक या शक्तींच्या सहाय्याने, त्याने या नरदेहावर उपकार केले आहेत. त्यांच्या या धर्मकार्यामुळे, पांडुरंगाचे पाय पाहता आले. अर्थात सच्चिदानंदस्वरूप, ठायीच अनुभवता आले. अतृप्त पिशाच्चवृत्तीने चंचलपणे गांवोगावी, वासनाजंजाळात हिंडत होतो. या मनराजाच्या निग्रहरूप, शासनामुळे अवघा श्रेयअश्रेयाविषयीचा संदेह फिटला. मर्त्य, भवामध्ये गुंतलेल्या देहदशेच्या ठिकाणी सच्चिदानंद सुखसोहळा अनुभवता आला; असे या रूपकातून स्पष्ट केले आहे. मनाची अशी निर्णायक प्रभुसत्ता जाणून; मनोस्वरूप अभ्यासपूर्वक सिद्ध करावे; असे संत तुकोबाराय नाट्यमयतेने आणि कथात्मकतेने कथन करतात.

मनोस्वरूप सिद्ध झाले की अवघा प्रपंचव्यवहार, नैतिकविश्वाच्या, मानवनिर्मित धारणा ओलांडून; प्रपंच लीलास्वरूप अनुभवू लागतो. ठायीच अद्वैतस्थिती अनुभूत होऊ लागते. हे शृंगारिक गौळणीतून संत तुकाराम स्पष्ट करतात,

''मनें हरिरूपी गुंतल्या वासना । उदास त्या सुना गौळियांचा ।।१।।
त्यांच्या भ्रतारांची धरूनिया रूपे । त्यांच्या घरीं त्यांचे भोग करी ।।२।।
करी कवतुक त्यांचे तयापरी । एका दिसे हरी एका लेंक ।।३।।
एक भाव नाही सकळांच्या चित्ती । म्हणवूनि प्रांती तैसें रूप ।।४।।
रूप याचे आहे अवघेंचि एक । परि कवतुक दाखविलें ।।५।।
लेंकरूं न कळे स्थूळ कीं लहान । खेळे नारायण कवतुकें ।।६।।
कवतुक केलें सोंग बहु रूप । तुका म्हणे बाप जगाचा हा ।।७।।''

(अ.क्र. ३८१९)

गौळणीने ज्या रूपात हरीला आपले मानले; त्या कोणत्याही रूपात परमेश्वर मनोस्वरूपाने अनुभूत होतो. लहानथोर, नातेसंबंध इ. सारे नाहीसे होते. भक्तीने मनोस्वरूप समत्वसिद्ध होते व प्रपंचक्रीडा अनुभवू लागते.

नवविधा भक्तिसाधनेची औपचारिकता मनोस्वरूप सिद्धीसाठी मनःपूतपणे मांडली आहे. भक्ताची मनोस्वरूपसिद्धी झाली; की नैतिकविश्वातील मनःपूत, औपचारिकता निरर्थक होते. ठायीच आत्मांशरूपाची, मनोस्वरूप भक्तिसाधना घडू लागते. येथे ही पूजा म्हणजे स्वरूपानेच स्वरूपाची, मनोस्वरूप योगाने, साधलेली पूजा असते. भक्त, भज्य, आणि भक्ती, ही सारीच औपचारिकता, मनोस्वरूपाच्या

ठायीच एकवटते. परमात्मस्वरूपाची सृष्टीस्वरूप लीला, भक्त मनस्वीपणाने अनुभवू लागतो. बाह्यरंग मावळतो. अंतरीचा प्रकाश प्रकाशतो. भक्तिसाधनेने स्वरूपसिद्धी साधली जात असते. अशा मनोस्वरूप सिद्धीने केलेली पूजाच केशवाला आवडते असे संत तुकाराम महाराज म्हणतात,

''मनोमय पूजा । हेचि बढियें केशीराजा ।।१।।
घेतो कल्पनेच भोग । न मानती बाह्य रंग ।।२।।
अंतरीचे जाणे । आदिवर्तमान खुणें ।।३।।
तुका म्हणे कुडें । कोठें सरे त्याच्या पुढे ।।४।।'' (अ. क्र. ३७३)

अशाप्रकारे मनोमय पूजा करणाऱ्या भक्ताच्या कौतुकाला सुखाला तोड नाही. मनोस्वरूप सिद्धीनेच सच्चिदानंदस्वरूप होता येते किंवा तसा अभ्यास घडला नाही तर वासनादेहात गुंतलेले बद्ध बाधित मनोस्वरूप देहदशेत केवळ दुःखाचाही अनुभव घेते. मनोस्वरूपसिद्धी ज्या प्रकाराने होईल; तशी अंतरात्माच्या अनुभूती लीला अनुभवता येईल. संत तुकोबाराय म्हणतात–

''बैसो आतां मनी । आलें तैसेच वदनीं ।।१।।
मग अवघेंचि गोड । पुरे सकळही कोड ।।२।।
बाहेरील भाव । तैसा अंतरीहि वाव ।।३।।
तुका म्हणे मनी । शोभा दाविली कोंदणी ।।४।।'' (अ. क्र. ४०७८)

संत तुकोबाराय मनोस्वरूप सिद्धीला मानवी जीवन लीलेच्या दृष्टीने निर्णायक महत्त्व देतात.

संत तुकाराम महाराज स्वतःच्या उदाहरणाने समस्त मानवजातीला प्रबोधित करतात. मनोस्वरूप सिद्धीचे महत्त्व मोठ्या सूचकतेने पटवून देतात–

''अल्प भाव अल्प मती । अल्प आयुष्य नाही हाती ।
अपराधाची वोलिलो मूर्ती । अहो वेदमूर्ति परियेसा ।।१।।
किती दोषा देऊं परिहार । गुणदोष मिळिलें अंतर ।
आदिवर्तमान भविष्यकार । लागे अंतपार ऐसे नाही ।।२।।
विविध कर्म चौऱ्यांशी फेरा । त्रिविध भोग या शरीरा ।
कर्मकठोर पांजरा । जन्म मरण सांठवण ।।३।।
जीवा नाहीं कुडीचें लहातें । ये भिन्न भिन्न पंचभूतें ।

रचतें खचतें संचिते । असार रिंते फलकट ।।४।।
पुत्र पत्नी सहोदर । मायबाप गोताचा पसार ।
मिळती काष्टें लोटतां पूर । आढळे दुर होती खल्लाळी ।।५।।
म्हणोनि नसावें अज्ञान । इतुकें करी कृपादान ।
कृपाळू तूं जनार्दन । धरुनी चरण तुका विनवी ।।६।।'' (अ. क्र. ४०३९)

निर्गुण परमात्मस्वरूप, सगुण अशा सृष्टीतील अगणित रूपांनी स्वरूपतः नटले आहे. निर्गुणाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपाने स्वाभाविकपणे हे घडते आहे. त्यामुळे चौऱ्यांशीच्या फेऱ्यात, उदय, आलय, विलय, क्रीडा घडत राहाणे अपरिहार्य आहे. प्रत्येक रूप असे उदय, आलय, विलय प्रक्रियेत अल्पायुषीच असते. मात्र त्या रूपाचे ठायीचा, आत्मांशस्वरूप, नित्य अविनाशी असतो. तोच मनोस्वरूपाने, जीवदशा अपरिहार्यपणे भोगतो. जीवदशेत वासनादेहाला प्राप्त अस्तित्व प्राप्त कर्मासह भोगायचे असते. त्या भोगाची अल्पजीवितता आणि आत्मांशाची अविनाशितता ओळख म्हणजे ज्ञानात्मक होणे होय. हे ज्ञानात्मक होणे, मनोनिग्रहाने, अर्थात सद्‌गुरू कृपेने शक्य असते. पांडुरंगस्वरूप, मनोस्वरूप होण्यासाठी पांडुरंगाला शरण जाणे, अर्थात आत्मांशस्वरूपाच्या नित्यतेचे ज्ञान होऊन; मनोस्वरूप सिद्धी होणे आवश्यक असते. त्या मुळे मनोस्वरूप वासनादेहाधीन विकारवश न होऊ देता; आत्मस्वरूप स्वरूपसंबंधाने सिद्ध करावे. म्हणजे जीवदशेतील सर्व ताप, दुःखे नाहिशी होऊन; जीवदशा क्रीडात्मक अनुभूती देईल; असा प्रबोध संत तुकोबारायांनी केला आहे.

निर्धारपूर्वक मनाला मनोस्वरूपसिद्ध करावयाचे ठरविले तर अभ्यासाने ते सिद्ध होते. जीवात्मा आणि परमात्मा यांचा स्वरूपसंबंध मनोस्वरूपाने अनुभूत होतो. संत तुकोबाराय म्हणतात–

''**माझिये मनींचा जाणा हा निर्धार । जिवासी उदार झालों आतां ।।१।।**
तुजविण दुजें न धरीं आणिका । भय लज्जा शंका टाकियेली ।।२।।
ठायींचा संबंध तुज मज होता । विशेष अनंता केला संती ।।३।।
जीवभाव तुझ्या ठेवियेला पायीं । हेचि आतां नाही लाज तुम्हा ।।४।।
तुका म्हणे संती घातला हवाला । न सोडीं विठ्ठला पाय तुझे ।।५।।''
(अ. क्र. ३४५६)

असाच भक्तीच्या अभ्यासाचा निर्धार तुकोबाराय एका अभंगात निकराने करतात

"**हाचि नेम आतां न फिरें माघारीं ।**" (अ. क्र. ३४२४)

ते स्पष्ट मागणे मागतात,

"**आता माझ्या मना । ईची घडो उपासना**" (अ. क्र. ३४०१)

जीवदशा भोगतांना, सदैव मनोस्वरूपपणाने, ज्ञानात्मक कर्म करावे; हे सांगतांना तुकोबाराय म्हणतात,

"**सुखें खावें अन्न । त्याचे करावे चिंतन ।।१।।**" (अ. क्र. ३३९५).

असे निर्धारपूर्वक मनोस्वरूप सिद्ध करावे; अन्यथा वासनादेहाच्या भोगकारकतेत, मनोस्वरूप बद्ध आणि बाधित झाले; तर अतृप्तपणे भटकत राहील. परमात्म्याला अर्थात आत्मस्वरूपाला, म्हणजेच मनोस्वरूपालाच साकडे घालावे, गाऱ्हाणे सांगावे.

"**धना गुंतलें चित्त माझे मुरारी । मन घेउनी हिंडवी दारोदारीं । मन हिंडतां न पुरे यासि कांहीं । मही ठेंगणीं परि ते तृप्ति नाहीं ।।१।।**" (अ. क्र. ३३७८).

मनाला मनोस्वरूप सिद्धीचे वळण लावण्यासाठी मनानेच निर्धारपूर्वक प्रयत्न करावा हे खरे तथापि संसारप्रपंचात गुंतलेल्या जीवाला अधिकारवाणीने, सांगून, सद्गुरू या प्रयत्नांचे दृढतापूर्वक सातत्य राखण्यासाठी मार्गदर्शन करतो. हा सद्गुरू आत्मस्वरूप असा पांडुरंगच असतो म्हणूनच संत तुकोबाराय आत्मस्वरूप श्रीहरीला आवाहन करतात,

"**काय करुं आतां या मना । न संडी विषयाची वासना । प्रार्थितांही राहेना । आदरे पतना नेऊं पाहे ।।१।।**
आतां धांवें गा श्रीहरी । गेलों वायां नाहींतरी । नदिसे कोणी आवरी । आणीक दुजा तयासी ।।२।।" (अ. क्र. ३१४३)

मनोस्वरूप सिद्ध करण्यासाठी जीवदशेतील मनाला केवळ मनच आवर घालू शकेल; असे संत तुकोबारायांना वाटते.

या रित्या मनाला सतत भगवद्नामस्मरणाचा छंद लावावा. तुकोबाराय म्हणतात,

"**कामामध्यें काम । कांही म्हणा रामराम । जाईल भवश्रम । सुख होईल दुःखाचे ।।१।।**" (अ. क्र. ३११५).

प्राप्तकर्म जर भक्तिभावाने नामस्मरण करीत गेले; तर प्राप्तकर्मच आत्मस्वरूप होईल. कामाचे क्लेश वाटणार नाहीत. नरजन्मात अपरिहार्य अशी प्राप्तकर्म भोगकारिकता ही ठायीची, मनोस्वरूपाने क्रीडा वाटू लागेल. जीवदशेतही, अविनाशी सच्चिदानंदस्वरूपाची अनुभूती येईल. हे वर्म आपल्याला माहीत असूनही आपण दिशाभूल झाल्यासारखे वागतो. म्हणून तुकाराम म्हणतात, अन्य सर्व तत्त्वज्ञान बाजूला सारून; आपणच मनोस्वरूप होऊन; जीवात्म्याच्या ठायी परमसुख सोहळा अनुभवावा,

''ऐसीं वर्मे आम्हा असोनिया हातीं । कां होऊ नेणती दिशाभूली ।।१।।''
(अ. क्र. २९६१)

वर्म ठावूक असल्याने निग्रहपूर्वक आम्ही मनोस्वरूप सिद्ध करू असे तुकोबाराय म्हणतात. नरदेह वासनादेह आहे. अष्टधाप्रकृतीमुळे वासना, वृत्ती, प्रवृत्ती, विकार यांच्या आधीन जाऊन; अज्ञानवश होतो. रजतमाच्या नादात फसव्या अहंकार प्रतिष्ठेच्या मागे लागून; अतृप्त अशांत होतो. नैतिकविश्वातील ही आशा, अतृप्तता हा जीवदशेचा मोठा भौतिक संघर्ष, त्याला त्रितापासह भोगावा लागतो. अशा मर्त्य नरदेहाच्या संघर्षातून, अविनाशी आत्मस्वरूप, मनोस्वरूप सिद्ध करून; ठायीच सच्चिदानंदस्वरूप स्थिती भोगण्याचे, त्याच्या हाती असते. मन वासनादेहाधीन करायचे की आत्मस्वरूपाधीन; अशी द्विधा मनःस्थिती होते. या मानसिक संघर्षात नरदेह व्याकूळ होतो. अशा संघर्षाधीन जीवदशेत दुःखकारकतेशिवाय काही नाही असे वाटते. मात्र हेच अज्ञान आहे. भक्तियोगाच्या संस्काराने मनोस्वरूप सिद्ध होऊ शकते. त्यासाठीचा सोपा उपाय म्हणजे, प्राप्त जीवन जगतांना मुखी, वाणीद्वारे नामोच्चार करणे. त्याच्या बळाने अवघा संघर्ष क्रीडा वाटू लागेल आणि ठायीच मनोस्वरूप सिद्धीयोगाने सच्चिदानंदसुखसोहळा स्वाभाविकतः अनुभवता येईल. जीवनामधील हा नैतिकविश्वातील देहाधीन भौतिक संघर्ष आणि मनोस्वरूप सिद्धीसाठी सतत करावा लागणारा म्हणजेच निरामय सुखासाठी करावयाचा मानसिक संघर्ष; असा अंतरबाह्य युद्धप्रसंग हेच नरदेहाचे अर्थात वासना देहाचे जीवन आहे. ते जीवन नामभक्तीने सच्चिदानंदस्वरूप करता येते. म्हणूनच तुकोबाराय मोठ्या सूचकतेने मानवी मनाला प्रबोध करतात-

''रात्रं दिवस आम्हां युद्धाचा प्रसंग । अंतर्बाह्य जग आणि मन ।।१।।
जीवाही आगोज पडती आघात । येऊनियां नित्य नित्य वारु ।।२।।

तुका म्हणे तुझ्या नामाचिया बळें । अवघीयांचें काळें केलें तोंड ॥३॥''
(अ. क्र. ३१६६)

केवळ नामभक्तीच्या बळाने मनोस्वरूपसिद्ध होऊन वासनादेहाच्या विनाशी वासना विकारांना पळवून लावून, ठायीच सच्चिदानंदस्वरूप स्थिती अनुभवास येते.

श्री रामेश्वरभट्ट वाघोलीकर, तुकया बंधु कान्होबा यांनीही संत तुकोबारायांच्या सान्निध्यात भक्तियोगाने मनोस्वरूप सिद्धी केली आहे.

अवघी शास्त्रे मानवी प्रज्ञेने मनोस्वरूप सिद्धीसाठी निर्माण केली आहेत. वाणीची व्यवस्था आणि शास्त्रांची संगती सारेच मनोस्वरूपाच्या मनःशक्तींच्या उपयोजनाने सिद्ध केले. त्यांचाच उपयोग करून, निर्गुण आणि सगुण स्वरूपांचा अनुभव ठायीच्या आत्मस्वरूप मनोस्वरूपाने अनुभवायचा. म्हणजेच, अखेर मनोस्वरूप सिद्ध झाले; की सच्चिदानंदस्वरूप ठायीच अनुभवता येईल. संत तुकोबाराय म्हणतात ''मन करारे प्रसन्न । सर्व सिद्धिंचे कारण ॥'' तीच गोष्ट तुकया बंधु म्हणतात मनोस्वरूप सिद्ध होणे म्हणजे देव भावस्वरूप होणे होय. आत्मांश, भावस्वरूपाने नरदेहाठायी सिद्ध झाला; की अद्वैत फळले असे होते. नरजन्माचे तेच सार्थक होय. परमात्मस्वरूप-सृष्टीस्वरूप झाले, नरदेह स्वरूपाने, आत्मांशात्मक नटले. त्याची संसारप्रपंचातील व्यवहारक्रीडा सच्चिदानंद स्वरूपानुभूतीने अनुभूत होण्याची पात्रता नरदेहाच्या ठिकाणी आहे. याकरिता, नरदेह, भावस्वरूप, अर्थात मनोस्वरूपसिद्धीने आविष्कृत झाला पाहिजे. यासाठी भक्तिभावाने पांडुरंगालाच आवाहन करून पांडुरंगस्वरूपात मनोस्वरूप सिद्ध व्हावे. हेच नरदेहाचे सार्थक होय. अन्यथा नरदेहरूपाने परमात्मस्वरूपाचे प्रकटणे सफल होणार नाही. एक प्रकारे ती आत्महत्या ठरेल. त्याचे पातकही स्वरूपाला, अर्थात पांडुरंगालाच, म्हणजेच मनोस्वरूपालाच लागेल. मनोस्वरूप बाधित आणि बद्धस्वरूपात राहील. स्वरूपसिद्धीच विफल होईल; असे तुकयाबंधु अभंगातून स्पष्ट करतात. ते जणू पांडुरंगाशी विवादच करतात. खरेतर तो आत्मसंवादच, मनोस्वरूपाने घडतो आहे-

''भक्ति मुक्ति तुझें जळो ब्रह्मज्ञान । दे माझ्या आणून भावा वेगीं ॥१॥
रिद्धि सिद्धि मोक्ष ठेवीं गुंडाळून । दे माझ्या आणून भावा वेगीं ॥२॥
नको आपुलिया नेऊं वैकुंठासी । दे माझ्या भावासी आणून वेगीं ॥३॥
नको होऊं काहीं होसील प्रसन्न । दे माझ्या आणून भावा वेगीं ॥४॥
तुकया बंधु म्हणे पाहा हो नाहीं तरी । हत्या होईल शिरीं पांडुरंगा ॥५॥''

(श्री कान्होबा महाराजांचे अभंग, स. सं. गा. संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे २०००, अ. क्र. ११)

''दे माझ्या आणून भावा वेगी'' या चरणाच्या द्विरुक्तीने कान्होबा महाराजांनी मनोस्वरूपसिद्धीचे महत्त्व निर्णायक ठरविले आहे. सर्व मार्ग व त्यांतील विविध प्रकारची फळे ही निरर्थक आहेत. ती म्हणजे सत्य, परिपूर्ण, सच्चिदानंदस्वरूपाची अनुभूती घडविण्याच्या पात्रतेपर्यंत नेण्याचा अभ्यास आहेत. अभ्यासाची अंतिम अवस्था भावस्वरूपसिद्धी, अर्थात मनोस्वरूप सिद्धी होय. ही मनोस्वरूप सिद्धी साधण्यासाठी भक्तिमार्गाने अभ्यास करतांना भक्त आणि भज्य यांत मनोस्वरूपाच्या ठायी, अशा प्रकारचा आत्मसंवाद घडणे आवश्यक असते. हा आत्मसंवाद म्हणजे वासनादेहाच्या वासनाविकारांनी लिप्त होऊन; बद्ध, बाधित झालेल्या मनाला, मनोस्वरूप सिद्धीकडे वळविण्याचा अभ्यास करणे होय. हा अभ्यास करण्यासाठी निकराचा संघर्ष, अंतरबाह्य स्वरूपात, केवळ सगुण भक्तिमार्गाने करता येतो. ही भक्तिमार्गाची मळलेली वहिवाट संत कान्होबा महाराज संत तुकोबारायांच्या मार्गाने करतात. नरजन्माचे मनोस्वरूपसिद्ध अस्तित्व अनुभवणे हेच, नरजन्मस्वरूपातील परमात्मस्वरूपाच्या नटण्याचे, अर्थात निर्गुणाचे सगुण होण्याच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावाचे, पुन्हा सगुणाचे निर्गुणत्व, देहदशेत अनुभवणे होय. एवढे सामर्थ्य भावस्वरूप होण्यात आहे; हे कान्होबांनी ठासून स्पष्ट केले आहे.

●●●

१७. संत बहिणाबाई

संत तुकाराम महाराजांची शिष्या संत बहिणाबाई यांचा अधिकार, त्यांच्याच ग्वाहीप्रमाणे, भागवतधर्माच्या मंदिराच्या, डौलाने फडकणाऱ्या ध्वजेचा आहे. संत तुकोबारायांप्रमाणे संत बहिणाबाई ज्ञानोत्तर भक्तीच्या मार्गाने जातात. मनोस्वरूपसिद्धी करून, जीवदशेचे प्राप्त कर्म करू लागले; की अवघे कर्मही सच्चिदानंदस्वरूप अशी, परब्रह्म अर्थात विठ्ठल आणि तुकोबाराय स्वरूपस्थिती, ठायीच अनुभवता येते. मोठ्या कर्मतत्परतेने बहिणाबाई सगुणभक्तीचा महिमा गातात. नरदेहाला वासनादेह प्राप्त; अष्टधाप्राकृतिक असे स्वाभाविक प्राप्त कर्म करावेच लागते. आत्मांश अर्थात जीव आणि देह यांच्या संयोगाने, जीवात्मदशा भोगत असतांना ठायीच्या आत्मांशस्वरूपाचा वेध, भक्तिमार्गाने घ्यावा. असे केले की संसारप्रपंचातील, कर्म करतांकरतांनाच, कर्मस्वरूपाने सगुणाचे ठायी निर्गुणाची अनुभूती घेता येते; हे बहिणाबाई स्वानुभवाने सांगतात. मानवी नरदेहाला प्राप्त, स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेने, मानव निर्मित नैतिकविश्वात, देहदशा भोगावीच लागते. भक्तीच्या अभ्यासाने आत्मस्वरूप, मनोस्वरूप सिद्ध झाले की सद्गुकरू तुकोबाराय आणि भज्य विठ्ठलदेखील, प्राप्त कर्मस्वरूप होतात. आपणच कर्म, आपणच संसार आणि ही सारी आपलीच क्रीडा होय; असा अनुभव येऊन; विदेहीपणाने ही क्रीडा करता येते. जन्ममृत्यूचा फेराही मग दुःखकारक वाटत नाही. जन्ममृत्यूच्या कर्मपरतेत ही क्रीडनात्मकता येते आणि ठायीच सच्चिदानंदस्वरूप, विश्रांती अनुभवता येते. रूपकात्मक अभंगातून एवढे मोठे तत्त्वज्ञानाचे प्रात्यक्षिक, बहिणाबाई भक्तियोगाने सर्वांसमोर मांडतात– त्या म्हणतात,

''पाषाण विठ्ठल स्वप्नांतील तुका । प्रत्यक्ष कां सुखा अंतरावें ।।१।।
घेईन उदंड सेवासुख देहीं । साक्ष या विदेहीं आहे मज ।।२।।
भ्रताराची सेवा पतिव्रता करी । तरी ती उद्धरी उभयकुळें ।।३।।

बहिणी म्हणे माझ्या जीवाची विश्रांति । भ्रतारें समाप्ती जन्ममृत्यू ।।४।।''

(ब. अ. क्र. १२)

ज्ञानवान कर्म करीत संसार केला; तर ते कर्मसुख, अर्थात सेवासुख, विदेही भावाने अविनाशी असे सच्चिदानंदसुख वाटते. असा भक्तियोगाने ठायीच प्रपंच परमार्थस्वरूप अनुभवता येतो. त्यासाठी मनोस्वरूपपसिद्धी, भक्तिअभ्यासाने साधावी. संत बहिणांनी मनःपर अभंग लिहिले आहेत. त्यांनी ५० वर अभंगात मनोस्वरूप सिद्धीसाठी बोध केला आहे.

●●●

१८. संत निळोबाराय

संत तुकाराम महाराज यांचे शिष्य संत श्री निळोबा महाराज यांचाही अधिकार भागवत संप्रदायात फार मोठा आहे. नरदेहाच्या बद्ध अशा जीवदशेत जीवनमुक्त अर्थात सत्यानुभूती आणि परिपूर्णता अनुभवता येते. त्यासाठी संसारप्रपंचातील, प्राप्त कर्म, मनोस्वरूप सिद्धीने करावे. 'मन करारे प्रसन्न । सर्व सिद्धिंचे कारण ।।' ही संत तुकोबारायांची सांगी निळोबारायांनी पुन्हा ठाशीव स्वरूपात कीर्तनातून सर्वांपर्यंत पोहोचविली. मनोस्वरूप सिद्धीसाठी, सद्‌गुरूकृपेची आवश्यकता आहे. असा सद्‌गुरू जीवनात नक्कीच भेटतो. त्याची कृपा संपादन करण्यासाठी अभ्यास करावा. नामभक्तीच्या अभ्यासाने संसारप्रपंचातील नैतिकविश्वाच्या व्यवस्थेत वाट्यास आलेल्या सर्व गोष्टी आत्मस्वरूपाची क्रीडा वाटू लागतात. संत निळोबाराय म्हणतात,

''**मन विश्रांति पावलें । गुरुचरणीं स्थिरावलें ।।१।।**
ज्ञानयुक्त होतां मन । ब्रह्मभूत झाले जाण ।।२।।
जिकडे जिकडे जाय मन । तिकडे तिकडे अधिष्ठान ।।३।।
निळा म्हणे मन । होऊन ठेलें तें उन्मन ।।४।।'' (संत निळोबा अ. क्र. ८८६)

मन उन्मन झाले की, अर्थात मनोस्वरूप सिद्ध झाले; की मनाला प्रत्येक गोष्टीचा अनुभव ब्रह्मस्वरूपच होतो. तेच परब्रह्म सृष्टीरूपाने चराचरात नटले आहे. माणसाने निर्माण केलेल्या नैतिक विश्वालाही त्याने आपसुकच व्यापले आहे. निर्गुणाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक लीलेचे ज्ञान झाले; की ब्रह्मच भूत झाले आहे; याचा अनुभव येऊ लागतो. असे झाले की जीवदशेतील दुःखकारकता, भय आपसुकच नाहीसे होते. सद्‌गुरूकृपेने हे ज्ञान होते. परमेश्वर अर्थात सगुणस्वरूप विठ्ठल किंवा सद्‌गुरू तुकोबाराय, यांच्या कृपेने हे ज्ञान होते. अर्थात त्यासाठी नामभक्तीची साधना आवश्यक असते त्या अभ्यासाने मन गुरुचरणी म्हणजे ज्ञानचरणी स्थिरावते.

ज्ञानात्मक होते, अर्थात मनोस्वरूपसिद्ध होते. असे मन उन्मन, ज्ञानयुक्त अर्थात मनोस्वरूप झाले; की जन्ममरण भ्रम नाहिसा होतो. सुखदुःख भ्रम नाहिसा होतो. सच्चिदानंदस्वरूप अनुभूती जीवदशेतील मनाचे ठायी होते. मन विश्रांत होते. देहभावाचा शीण हारपतो. असे या अभंगातून संत निळोबाराय प्रबोधित करतात.

नामभक्तीच्या अभ्यासाने, मन, भज्य अशा पांडुरंगाशी, सद्‌गुरूशी, आत्मांशस्वरूपाशी ध्यानी बैसते, अर्थात एकाग्र होते. एकाग्र मनाला, केवळ आत्मरूपाच्या पायांचेच, अर्थात, अस्तित्व प्रक्रियेचेच स्मरण होते. मनाच्या एकाग्रतेचा, अर्थात मनोस्वरूप स्थितीप्राप्तीचा परिणाम म्हणजे, वाणीद्वाराही आत्मस्वरूपाचाच आविष्कार होतो. संसारप्रपंच, नैतिकविश्वातील प्रतिष्ठा, एवढेच काय, देहदशा विकार आदि कशाचेही भूषण राहात नाही. अर्थात मनोस्वरूप त्यात असूनही, त्यात लिप्त नसते. ते निर्गुणस्वरूप अनुभवते. असे निळोबाराय, मनोस्वरूप सिद्धीचे, अभंगातून सूचन करतात–

''मन माझे बैसले ध्यानीं । तुमचे चिंतनीं नामाचेनि ।।१।।
एकासनीं स्थिरावले । आठवी पाउलें निरंतर ।।२।।
तैसीच नामीं रंगली वाणी । करीत घोकणी सर्वदा ।।३।।
निळा म्हणे नेणती करणें । तुम्हांवीण भूषणे दुजी लोवू ।।४।।''

(अ. क्र. ११८२)

मनोस्वरूप सिद्धीझाली; की भक्त आणि भज्य असे द्वैत राहात नाही. कारण, मनोस्वरूप असे परमात्मतत्त्व, ठायीच अनुभवास येते. घरदार, संसार प्रपंच, आपपर, चराचर, अवघी सृष्टीरूपे; निर्गुणाची सगुण स्वरूपे आहेत; ह्याचे ज्ञान प्रकटते. अवघा संसार सत्‌च्चिदानंद स्वरूप होतो. निळोबाराय एका विरहिणीमधून मनोस्वरूप सिद्धी अवस्थेच्या भक्तिमार्गानुभूतीने आलेल्या प्रचितीचे वर्णन करतात.

''मनींचा माझिये वो संदेह फिटला । देव पाहों जातां जवळींच भेटला । अवघा मागें पुढें तोचि ठाकला । जनीं जनार्दन भरोनियां दाटला वो ।।१।।
पुरले जीवींचे आर्त साजणी । पाहें जेथे तेथें दिसे चक्रपाणी । लोक लोकांतरी त्याचीच भरणी । भरोनि उरला अवघ्याचि वाणी खाणी वो ।।२।।
झाला सुकाळ हा सुखाचा हा मानसा । पडिला त्रिभुवनीं एकरूप ठसा । धरा व्यापूनियां अंबर दशदिशा । आतां भोगीन मी सर्वकाळ ऐसा वो ।।३।।
नाना भूताकृती एकचि आभासे । नाना नामें आळवितां वो देतसे । नाना अलंकार

एकचि लेतसे । नागिवा उघडाही बरवाची हा दिसे वो ।।४।।
नाना वस्त्रें हा नेसला पांघुरला । जेथील तेथेंचि हा बहुरंगे नटला । शस्त्रें अशस्त्रें हा हातें मिरवला । सौम्य क्रूर ऐसा होऊनियां राहिला वो ।।५।।
एक निववी भोगवी नाना भोग । एका खाववी जेववी दावी जग । एका विचरे देऊनि अंगसंग । निळा म्हणे हा एकलाचि अनंग वो ।।६।।'' (अ.क्र. १८५)

संत निळोबारायांनी निर्गुण, निराकार, निर्विकार, महाशून्य, अनंत, केवल, सार्वकालिक सर्वव्यापी अविनाशी, परब्रह्म, श्रीकृष्ण, परमात्मा, स्वसंवेद्य स्फुरक असे सच्चिदानंदस्वरूप, सृष्टीस्वरूपात अनेक स्वरूपांनी सगुण, साकार, सविकार परिवर्तनात्मक अविनाशी स्वरूपाने आविष्कृत झाले. हे निर्गुणाचे मनोस्वरूप होणे; सृष्टीस्वरूपातही स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावाने, सर्वस्वरूपात सगुण, साकार, सविकार, परिवर्तनशीलपणे जाणवते आहे. नरदेहाच्या वासनादेहदशेत, ते निर्गुण स्वसंवेद्य आत्मस्वरूप, मनोस्वरूप बद्ध व बाधित होते. ते विविध पृथकरूपांनी मिरविते. असे असले तरी; बद्ध व बाधिततेत निर्माण झालेला संदेह सद्गुरूकृपेने, भक्तियोगाने फिटला; की आत्मस्वरूप मनोस्वरूपाची सृष्टीव्याप्त बहुस्वरूपतादेखील, केवळ परमात्मस्वरूप, एकल अशी, सच्चिदानंदस्वरूपाने ठायीच अनुभूत होऊ लागते. मनोस्वरूप सिद्धीने हे घडते. मानवी मनोस्वरूपाने सृष्टीतील नानाविध स्वरूपे वाणीस्वरूपाने वर्णित केली. त्याच वाणीस्वरूपाने ती रूपे ओळखली गेली. मानवी मनोस्वरूपाने वाणीस्वरूपाने; त्या सच्चिदानंदस्वरूपाचे, सर्वाठायी स्वरूपाने असणे; सर्वस्वरूपे ठायीच अनुभवणे; तरीदेखील ठायीची निर्गुण, निराकार, निर्विकार सार्वकालिक सर्वव्यापक स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक अस्तित्व न सांडता; सृष्टीस्वरूपांची क्रीडा करणे; हे मानवाने नामभक्तीयोगाने, ठायीच, मनोस्वरूप अनुभूत केले. ही मानवी मनोस्वरूपाची परतत्त्व परिपूर्णता होय; हे निळोबारायांनी; जणू वेदोपनिषदांचे साररूप अशा विरहिणीतील, शब्दस्वरूपाने मांडले आहे. मानवी मनोस्वरूपाने सिद्ध केलेल्या, ॐकार वाणीस्वरूपाने चराचराचे आत्मज्ञान आविष्कृत केले आहे. संत निळोबाराय मंगलाचरणाच्या निमित्ताने मनोस्वरूपाची वाणीस्वरूपता वर्णन करतात

''**ओंनमोजि विश्वातीता । विश्वव्यापका श्री अनंता । परात्परा, सद्गुरुनाथा । ईश्वरनियंता सकळादी ।।१।।**'' (अ. क्र. १)

असे म्हणत मनोस्वरूप अशा सद्गुरू स्वरूपाने ॐकार वाणीस्वरूप होऊन;

विश्वातीत निर्गुणाचे विश्वव्यापक सगुण रूपाचे ज्ञान प्रकटविले आहे; हे स्पष्ट केले आहे. गौळणींच्या मनोस्वरूपाला, आत्मस्वरूप, ठायीच अनुभूत होते–

''**दिसे सगुण हा स्वरूप सुंदर । परि व्यापूनियां ठेला चराचर । देव दानवादि मानव असुर । याविण उरला ऐसा नाहीं तृणांकुर वो**'' (अ. क्र. १४३).

मनोस्वरूप, शुद्ध सिद्ध झाले; की अवघा संसार प्रपंच सच्चिदानंद स्वरूप होतो. देहदशेची, कर्मधर्म सारणीही ठायीच परमात्मस्वरूपाची सृष्टीलीला म्हणून; सच्चिदानंद स्वरूपाने ठायीच अनुभवता येते. संत निळोबाराय म्हणतात, नामभक्तीच्या अभ्यासाने अशी मनोस्वरूपसिद्धी घडते. अवघा नरदेह मनोस्वरूप स्थिती अनुभवू लागतो–

''**चित्ताचे चिंतनी मनाचे मननीं । जीवाचे जीवनी कृष्ण त्याचे ।।१।।**
बुद्धीचे बोधनी श्रोत्राचे श्रवणीं । आमोद घेतां घ्राणीं कृष्णीं मन ।।२।।
देही देहभावा नेणती स्वभावा । इंद्रियाचा धांवा कृष्णरूपीं ।।३।।
निळा म्हणे त्यांचा वर्तता व्यापार । अवघा सारंगधर होऊनि ठेला ।।४।।''

(अ. क्र. १९३)

संत निळोबारायांनी, संत तुकोबारायांच्या प्रमाणेच, मनोस्वरूपसिद्धीला, अद्वैत अनुभूतीसाठी, निर्णायक महत्त्व दिले आहे.

●●●

१९. संत समर्थ रामदास स्वामी

मनोस्वरूप सिद्धीचा विचार मांडतांना, सर्वारंभी, संतसमर्थ रामदासांच्या मनाच्या श्लोकांची आठवण होते. श्री समर्थ रामदासांनी, थेट स्पष्ट असा, 'मन' या अस्तित्वाचा विचार केला आहे. आत्माराम हा मनोस्वरूपाने जगतात वावरतो; हे मानवी जीवनाचे अध्यात्मिक वास्तव रामदास स्वामींनी ठासून मांडले. मध्ययुगीन सर्वच वैष्णव संतांनी, 'मन' या अस्तित्वाचा विचार केला आहे. ढोबळमानाने पाहिले; तर भक्तिमार्गाने मनोस्वरूप सिद्धी होते. त्यामुळे जीवाचे, अपरिहार्य असे कर्मपर जीवन, ज्ञानवानपणाने कर्मअनुसार करते. अवघे जीवन, सच्चिदानंदस्वरूप अनुभवता येते. मध्ययुगीन भागवत संतांनी, श्री विठ्ठल या भज्य रूपाचा, भक्तिसाधनेसाठी प्रयोग करून; भक्तियोगे मनोस्वरूप सिद्ध करता येते; हे दाखवून दिले. या सिद्धींनी आत्मप्रतिती घडून, ठायीच चराचराचे, अर्थात सर्वात्मक अस्तित्व, अनुभवत सच्चिदानंदस्वरूप जीवन होते; हे परोपरीने प्रयोगसिद्ध केले. श्री समर्थ रामदासांनी, परिपक्व, परिपूर्ण, सत्यनिष्ठ असे मानवी स्वरूप, प्रभु रामचंद्रांच्या रूपाने, भज्य म्हणून स्वीकारले. भक्तिसाधनेला संसारप्रपंचातील प्राप्त कर्मसाधनेसाठी, एक आदर्शरूप समोर ठेवले. मनोस्वरूपसिद्धीने, मानवनिर्मित नैतिक विश्वात, पुरुषार्थपूर्ण, अर्थात ज्ञानपूर्ण जीवनानुभूती घेता येते. उदय, आलय आणि विलय या चक्रनेमिक्रमातील, मानवी जीवदशेला, सगुण, साकार, सविकार मर्त्य अस्तित्वात; अविनाशी निर्गुण, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक परमात्म्याचा ठायीच अनुभव घेता येतो; हे, श्रीराम आदर्शाच्या आधारे, सर्वांसमोर ठेवले. आत्मोन्नती, जीवनसाफल्य, सायुज्यमुक्ती या परमगोष्टी जीवनात मनोस्वरूपसिद्धीने साधता येतात, हे नेमके आणि निश्चितपणाने प्रबोधित करण्यासाठी; मनोस्वरूपसिद्धी अवस्था केंद्रित मनबोध, व्यवहारबोध स्वरूपात, मानवी जीवनाला प्रबोधित केले.

श्री संत समर्थ रामदास स्वामींनी 'मनाचे श्लोक' लिहून; स्पष्ट आणि

निर्णायकपणे मनोस्वरूप निर्देशित केले आहे. मानवी मनोस्वरूपाने, मनःशक्ती सामर्थ्याने, नैतिकविश्व निर्माण केले आहे. मानव्यशास्त्रे, भौत्तिकशास्त्रे, अध्यात्म, धर्मशास्त्र, योगविज्ञान, कला आणि कौशल्ये, न्यायशास्त्र या सर्व प्रकाराने नैतिकविश्वाची; अनादिकालापासून, मानवाने सृष्टीची व्यवस्था, वाणीशास्त्राच्या सहाय्याने, मनःशक्तींच्या योगाने, मनःपूतपणे केली. हे करण्याचे सामर्थ्य मानवी अस्तित्वाला आहे; याचे कारण परमात्मस्वरूपच स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेने, मानवी आत्मांश किंवा आत्मांशपुंज स्वरूपात नटले आहे. नरदेहाची ही आत्मस्वरूपता, मानवी मनोस्वरूपाने आविष्कृत झाली आहे. मानवी मनोस्वरूप हेच आत्मस्वरूप अर्थात परमात्मस्वरूप आहे. मानवी नरदेहाचे हे आत्मस्वरूप सत्य, परिपूर्ण असे हरिस्वरूपच आहे. ते नरदेहाच्या ठिकाणी मनोस्वरूपाने सिद्ध होते. नरच नारायण आहे; याची प्रचिती याचि देही याचि डोळा नरदेहाच्या ठिकाणी घेता येते.

संत समर्थ श्री रामदास स्वामी मनाशी संवाद, अर्थात आत्मसंवाद करतात. ते म्हणतात, मन हे 'सत्‌जन' आहे अर्थात सत्यजन किंवा सत्य लोक आहे. म्हणजेच मन हेच निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, महाशून्य, अनंत, श्रीकृष्ण, हरी, अविनाशी, केवल आद्य, निजरूप, परब्रह्म, परमात्मा, सच्चिदानंदस्वरूप, स्वसंवेद्य स्फुरक असे आत्मस्वरूप आहे,

''**मना, सज्जना, भक्तिपंथेचि जावे । तरी श्रीहरि पाविजे तो स्वभावे ।।१।।**''
(मनाचे श्लोक)

मन, सज्जन असे आहे. मन हेच जर परमात्मस्वरूप आहे, तर मग त्या मनाला भक्तिपंथाने अभ्यास करण्याची आवश्यकता काय? असा सहज प्रश्न संत श्री रामदास स्वामींच्या मनालाही पडला होता. म्हणूनच त्यांनी, आत्मसंवाद साधला. मना, सज्जना, या संबोधनाने, कोण मनाला आवाहन करीत आहे? निर्गुणच, सगुण अशा सृष्टीरूपाने नटले आहे. त्यातील एक रूप म्हणजे माणूस आणि मानवजात होय. आत्मांशस्वरूप आणि आत्मपुंजस्वरूप, असे नटतांना, अष्टधाप्राकृतिक नरदेहासह, आत्मांशस्वरूप परमात्मा नटला आहे. स्वाभाविकपणे या नरदेहाच्या ठिकाणी आत्मांशस्वरूपातील, आत्मस्वरूपाच्या ठायीदेखील, निर्गुणाची, उपरोक्त, परिपूर्ण सत्य गुणात्मकता, अर्थात सच्चिदानंदस्वरूपता, स्वसंवेद्य स्फुरकता आहेच. तीच मनोस्वरूपता होय. परंतु ही मनोस्वरूपता, अर्थात ही सज्जनता अष्टधाप्राकृतिक नरदेहाने बद्ध, तसेच वासनादेहाच्या वासना, विकार,

वृत्ती प्रवृत्ती आदींनी बाधित झाली आहे. थोडक्यात म्हणजे मनोस्वरूप देहाहंकाराने, मानवनिर्मित नैतिकविश्वात, प्राप्त कर्माधिनपणे जीवनसंघर्ष करीत आहे. हे संघर्षात्मक जीवनच जीवात्म्याला सत्य वाटू लागते. यामुळे मनोस्वरूपाला, सज्जनस्वरूपाचा काहीसा विसर पडतो. नरदेहाला देहदशा अटळ असली; तरी त्या दशेतही सत्स्वरूप अनुभवणे, हेच त्या नरदेहाचे श्रेय होय. याकरिता संत रामदास स्वामी, भक्तियोगाने संतस्वरूपाची जाणीव झालेल्या मनाने, देहदशेतील बाधित मनोस्वरूपाला परमात्मस्वरूपाचे अर्थात सत्स्वरूपाचे स्मरण करून देतात. असे स्मरण करून देऊन; अष्टधाप्राकृतिक नरदेहाला, ठायीच परमात्मस्वरूप देहदशेतही अनुभवता येईल, अशी ग्वाही, भक्तिसाधनेची योगवाट प्रबोधित करून देतात. ते म्हणतात, जे स्वभावतः, स्वाभाविक, अर्थात मुळात हरिस्वरूप आहे ते हरिस्वरूप नरदेहाच्या ठिकाणी पावता येते. त्यासाठी भक्तिपंथ स्वीकारून; अभ्यास केला पाहिजे. म्हणजे भक्ती-ज्ञान-वैराग्य, अर्थात जीवदशेविषयी अलिप्तता आपसुकच येईल. मनोस्वरूपसिद्धी अर्थात सत्जन सिद्धी घडेल. अपरिहार्य अशी, उदय, आलय, विलय अशा नरदेहाच्या प्राप्तकर्मपर चक्रनेमिक्रमातही, मनोस्वरूपसिद्धी घडेल. देहीच हरी प्रकटेल. अर्थात कर्मासह अवघे जीवन हरीस्वरूप होऊन, हरीलीला अनुभवू लागेल.

संत समर्थ रामदास स्वामींना ईहवादी संत म्हणून संबोधिले जाते. वास्तविक पाहाता, मध्ययुगीन भागवत किंवा वैष्णव संतही ईहवादी होते. मनोस्वरूपसिद्धीचा विचार, त्यासाठी त्यांनी केलेले प्रबोधन पाहिले तर; या सर्व वैष्णव संतांनी भक्ती-ज्ञान-वैराग्य या मार्गाने सायुज्यमुक्तीपर्यंत जाण्याचा; जो नामभक्तिन्वित मार्ग दाखविला; तो मार्ग, प्रपंचातच परमार्थ अनुभवता येतो, हे सांगणारा आहे. संसारप्रपंच मिथ्या आहे, माया आहे, भ्रामक आहे, मृगजळ आहे; असे वारंवार सांगणारे संत, कर्मसांडावे, संसारप्रपंच टाकावा, असे कधीच सांगत नाहीत. ते प्राप्तकर्म नैतिकविश्वात करतांना; अष्टधाप्रकृतीने विकारित झालेल्या मनाचे, आत्मस्वरूप असे मनोस्वरूप ओळखावे; म्हणून त्यांनी मायावाद किंवा मिथ्यावाद आणला आहे. तर मनोस्वरूप ओळखल्याने विकारवशता नाहीशी होऊन; प्राप्त जीवन, प्राप्तकर्म, नैतिकविश्वाच्या अंतर्गत, प्रेममय क्रीडा आहे हे प्रतीत होते. क्रीडा अलिप्ततेने करावयाची असते; तरच क्रीडेचा आनंद मिळतो. निर्गुणाची, सगुणस्वरूप क्रीडा म्हणजे, सृष्टीलीला होय. ती लीला, स्वसंवेद्य स्फुरक आत्मस्वरूपाची क्रीडा आहे. प्रत्येक अस्तित्व अपरिहार्यपणे आत्मांशस्वरूप

किंवा आत्माशपुंजस्वरूप आहे. म्हणूनच, ते उदय, आलय, विलय अशी स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक क्रीडेचा भाग आहे. त्या क्रीडा प्रक्रियेत, नरदेह अपवाद नाही. मात्र नरदेह ही क्रीडा जाणू शकतो, ठायीच अनुभवू शकतो. असा नरदेह अलौकिक, अर्थात वेगळा असल्याची जाणीव, त्यानेच निर्माण केलेल्या मनःपूत अशा नैतिक विश्वामुळे त्याला आहे. या नैतिकविश्वात मानवी मनोस्वरूप, नैतिकविश्व, देहदशा, सामूहिक जीवन आणि पृथक अस्तित्व, या संवेद्यतेत बद्ध आणि बाधीत होते. ते जीवदशेचा अहंकार बाळगून; या बद्धतेत प्राप्त कर्म करू लागते. त्यामुळे त्या अस्तित्वाला; वास्तविक क्रीडात्मक असलेले प्राप्तकर्मयुक्त जीवन संघर्षात्मक, दुःखकारक अनुभूती देते. मनोस्वरूप, अष्टधाप्रकृतीने वास्तव, सत्य व सृष्टीक्रीडेचा एक पृथक भाग म्हणून, निर्माण झालेल्या नरदेहातच गुंतते. वासनाविकारात अडकते. सगुण अस्तित्वाचा सगुण, साकार, सविकार आणि अविनाशित्वासाठी, परिवर्तनात्मकता हा स्वभाव आहे. हीच तर सृष्टीक्रीडा आहे. त्यात खेळगडी म्हणूनच खेळले पाहिजे. हे वास्तविक नरदेहाला स्वाभाविक अशा स्वसंवेद्य स्फुरक अशा निर्गुणाच्या, अर्थात आत्मस्वरूपाच्या स्वभावगुणाने जाणवते. तेच तर मनोस्वरूपाचे मूळ अस्तित्वस्वरूप आहे. ते मनोस्वरूप, वरीलप्रमाणे, सृष्टीची क्रीडात्मकता सच्चिदानंदस्वरूपता विसरते आणि नरदेहाच्या अस्तित्वातील देहदशेला कवटाळते. आत्मदशेला मात्र पारखे होते. म्हणजेच बद्धतेत बाधित होते. जीवन भवदुःख वाटू लागते. त्रिताप, संघर्ष आणि दुःख म्हणजेच जीवन आहे असे वाटू लागते. मात्र मनोस्वरूप आत्मस्वरूपसिद्ध झाले; की देहाच्या ठायी बद्धपणाने आलेली ही भ्रामक दुःखकारकता नाहीशी होते. शुद्ध मनोस्वरूप आत्मदशा भोगू लागते. ही आत्मस्वरूप दशा, मनोस्वरूपसिद्धीने घडते. म्हणूनच, मनाला मनोस्वरूप सिद्धीचा प्रबोध संत करतात. संतांनी या प्रबोधनसमयी, सामान्य, संसारप्रपंचात अडकलेल्या माणसाला चटकन अलिप्तता प्रकट करण्यासाठी, माया, मिथ्या, मृत्यू या कल्पना मांडल्या. मात्र असे करतांना भगवद्भक्तीच्या योगाने, यावर, ठायीच मात करता येते; हेही सांगितले. भागवत संतांनी प्रपंचात राहून; परमार्थपूर्ण जीवन जगता येते; हे दाखवून देण्यासाठी; भक्तिमार्गाची, अर्थात देहदशेच्या दृष्टीने उपयुक्त अशी, सगुणभक्तीची, म्हणजेच नवविधा, पंचविधा, अनेकविधा अशा, नारदीय भक्तीची वहिवाट पुढे नेली. श्री संत समर्थ रामदासांनी संसारप्रपंच, समाजव्यवहार, राजव्यवहार, सांस्कृतिक व्यवहार, न्याय आदि मानव्यशास्त्रांचा, अर्थात मानवनिर्मित नैतिकविश्वाचा व्यवहार, आदर्शभूत जगणाऱ्या श्रीरामांचा

आदर्श, भज्य म्हणून समोर ठेवला. श्री विठ्ठलाची, सगुणातही निर्गुणपण जपण्याची, कर्मपर दृष्टी, रामदासांनी, रामस्वरूप आदर्शात पाहिली. त्याच भक्तिपंथाचा मार्ग चोखाळण्याचा प्रबोध केला. सृष्टीही परमेश्वरस्वरूप अर्थात राम, कृष्ण, हरी इ. भज्य स्वरूप म्हणून, मनोस्वरूपाने, अनुभवता येते. प्रत्येक जीवात्मा हा स्वरूपसंबंधानेच अस्तित्वात असतो. ते अस्तित्व मनोस्वरूप सिद्ध करून; जीवात्म्याला जगता येते. जीव, जगत आणि जीवात्म्याचा असा स्वरूपसंबंध, मनोस्वरूपाने, स्वसंवेद्य स्फुरकपणे संवेदित होतो. म्हणून मनोस्वरूप सिद्ध केले पाहिजे. त्यासाठी मनानेच आत्मस्वरूप मनोस्वरूपाला अर्थात सज्जन मनोस्वरूपाला हाक मारली पाहिजे. आणि मनोस्वरूपसिद्धीने, जीवनाविष्कार घडविण्याचा अभ्यास केला पाहिजे. त्यासाठी सोपा प्रयोग म्हणजे, सगुणभक्ति होय. मात्र अशी भक्ती करतांना, मनोवृत्ती निरोध ही प्राथमिक अट आलीच. ही अट पूर्ण करता यावी म्हणून श्री संत रामदास यांनी, मनाचे श्लोक, मूर्खांची लक्षणे, दासबोध, बोधपंचक यांची रचना करून प्रबोध केला. समाजशिक्षकाची भूमिका स्वीकारली. या भूमिकेने, काही गृहितके श्री संत समर्थ रामदास यांनी स्वीकारली.

(१) निर्गुण, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, अविनाशी, अनंत अशा परमात्म्याचे सगुण स्वरूप म्हणजे अनेकरूपा सृष्टी होय.
(२) निर्गुण अनंत हे जसे सत्य आणि परिपूर्ण अस्तित्व तेव्हढेच त्याचेच स्वरूप असे, सृष्टीतील प्रत्येक रूप, हेही सत्य परिपूर्ण स्वरूप होय.
(३) सत्य परिपूर्ण अवस्था म्हणजे रामस्वरूप होय. हे रामस्वरूप म्हणजे भौतिक सृष्टीचे मनोस्वरूपत्व होय.
(४) आत्माराम हाच मनोराम आहे.
(५) प्राप्तकर्म श्रेयपूर्ण करावे, म्हणजेच ज्ञानात्मक अर्थात रामस्वरूपात्मक करावे, म्हणजे विधिलिखित हे विधीलीला वाटते. रामस्वरूपसुखाचा आस्वाद घेता येतो.
(६) यासाठी मनोस्वरूपसिद्धीचा मार्ग म्हणजे रामभक्तिमार्ग होय.
(७) अशा भक्तिमार्गाने मूळ अशा स्वाभाविकपणाने हरीस्वरूप म्हणजेच रामस्वरूप म्हणजेच मनोस्वरूपाने जगता येते. हेच पुरुषार्थपूर्ण जगणे होय.
(८) त्यासाठी बद्ध बाधित मनोस्वरूपाला अभ्यासपूर्वक वळण लावीत, संसारप्रपंचव्यवहार करावा. म्हणजेच संसारप्रपंचव्यवहार अर्थात प्राप्त

कर्म रामस्वरूप स्वरूपाने अनुभवता येईल.

श्री संत समर्थ रामदास स्वामींनी, मनाला असे मनोस्वरूप सिद्ध करण्यासाठीच, अवधी भक्तिसाधना, भक्तिसाधनाकरिताचे मार्गदर्शक प्रबोधन, आपल्या साहित्यातून केले. ब्रह्मसत्यम् तसेच जगत्सत्यम् हे ब्रह्मसत्य, या सर्व गृहितकांचे गृहित होते. संत समर्थ रामदासांचे मनोस्वरूपसिद्धीचे विचार याच साठी नरदेहाच्या देहदशेच्या दृष्टीने, नैतिकविश्वात जगतांना उद्बोध करतात. त्यांनी लिहिलेले बोधपर साहित्य म्हणजे प्रयोगसिद्ध जीवनकलेची गुरुकिल्ली होय; एवढे ते थेट आणि स्पष्ट आहे.

११व्या व १२व्या शतकापासून, पंढरीच्या श्री विठ्ठलाची, भागवत संप्रदायाची वहिवाट, श्री समर्थ रामदासांनी अनुसरली होतीच. तशी अनुसरतांना; मनोस्वरूप सिद्धीची पहिली अट म्हणजे नरदेहदशेचा मानवी नैतिकविश्वातील अहंकाराचा नाश, पंढरीच्या वहिवाटीने कसा होतो किंवा व्हावा याकडे समर्थांनी लक्ष वेधले. ते म्हणतात,

''**पंढरीएसें तिन्ही ताळीं । क्षेत्र नाही भूमंडळी ।।१।।**
दुरूनि देखतां कळस । होय अहंकाराचा नाश ।।२।।''
(अ.क्र. ७, सकलसंतगाथा संपा, डॉ. र. रा. गोसावी, 'श्रीरामदास स्वामींची अभंगगाथा', सारथी प्रकाशन २०००, परिशिष्ट)

भक्तिसाधनेचे मर्म सांगतांना, आत्मस्वरूपाच्या सृष्टीस्वरूप नटण्याचे मर्म, निर्देशित करून; श्री समर्थ म्हणतात,

''**अन्न देणार श्रीहरी । तोचि प्रतिपाळ करी ।।**'' (भक्तिपर अभंग क्र. ५)
''**अन्नोदक देवे केलें । सर्व तेणेंचि निर्मिलें ।।२।।**
तयासी चुकली बापुडीं । अन्न अन्न करिती वेडी ।।२।।'' (भ.अ.क्र. ६)

नरदेह, अन्न, ही सृष्टीरूपे त्याच विठ्ठलाची आहेत हे जाणावे, असे श्री समर्थ रामदास स्पष्ट करून सांगतात. मनोस्वरूपाची सिद्धी त्यासाठी आवश्यक आहे.

कलियुगाचा परिणाम कथन करीत; हे सांगतांना, ''आले भगवंताच्या मना'' असा निर्देश करून; नरदेहाच्या विकारवश मनोस्वरूपाचे बाधितपणे ते स्पष्ट करतात. त्या बाधित रूपामुळे देहीचा वासनाविकार अहंकार बळावतो, असे स्पष्ट करतात. हा भगवंत कोणी अन्य नाही; तर ठायीचा आत्माराम, अर्थात मनोस्वरूपच, भगवंत असतो. हे जाणले तर कलियुगातही सत्य परिपूर्ण ज्ञानावस्था ठायीच अनुभवता येईल. यासाठी मनोस्वरूप सिद्ध करावे. अर्थात बौद्ध व्हावे; असे समर्थ

म्हणतात.

"धर्मप्रवृत्ती बुडावी । शास्त्रमर्यादा उडावी ।।२।।
रामदास म्हणे देवें । बौद्ध होऊनी बैसावें ।।३।।" (अ.क्र. २० क.पं)

मानवी नरदेह देहहंकाराने, अष्टधाप्राकृतिक वासना विकारांसह, मानवी नैतिकविश्वात, देहदशेलाच स्वत्व मानून; बाधित मनोस्वरूपाने, मूळ मनोस्वरूपाला, अर्थात आत्मस्वरूपालाच विसरतो. अज्ञानवशतेने स्वकर्मनिष्ठा सांडून भोवतीच्या लोकांच्या, नकोत्या उठाठेवी करू लागतो. असा माणूस छद्मज्ञानाचा आव आणून व्यवहार करतो. स्वतःच दुःखी होतो. नसत्या जंजाळात अडकतो. हे समर्थांनी 'मूर्खपण पंचक' यातून स्पष्ट केले आहे. उदा- भक्तिमार्गे जाणाऱ्यांनाच वेड्यात काढतांना हा मूर्ख अहंकारी म्हणतो,

"कोठें कैंचे आले लुटे । वायां झाले टाळकुटे ।।४।।
वेडीं संसार सांडिला । व्यर्थ गलबला मांडिला ।।५।।
दास म्हणे मुर्खाला । हरिकथेचा कंटाळा ।।६।।" (अ. क्र. २१ मूर्खपंचक)

भक्तिसाधनेतील कर्मकांड हे, मनोस्वरूप सिद्धीसाठीचे केवळ साधन असते. ते साधन साध्य म्हणून स्वीकारले; तर पाखांडनिर्मिती होऊन; आपणच आपल्या ठायीच्या मनोस्वरूपाची, अर्थात आत्मस्वरूपाची प्रतारणा करतो. म्हणून साधने ही केवळ भक्तिसाधनेतील प्रतिकात्मसाधने आहेत. तीच साध्य आहेत, अशी भ्रांत कल्पना, दुःखाला, कर्मठपणाने मानव्यच्युतीला, अर्थात पापपुण्य, सोवळेओवळे, या कल्पनांनी, आत्मस्वरूपाच्या अवघेपणाला, बाधितता आणते. मर्त्य नरदेहाच्या अहंकारवशतेने अवघे जीवन कष्टप्रद होऊन बसते. भ्रांतकल्पनांमुळे अशी मनोस्वरूपाची वंचना आपणच, अज्ञानवश होऊन करीत असतो. समर्थ रामदासांनी, भ्रांती ही मनोस्वरूपाला कशी बाधीत आणि अधिक बद्ध करते; याकडे भ्रांतिपंचक अभंगात लक्ष वेधले आहे. सोदाहरण विवेचन करतांना समर्थ म्हणतात,

"गळा बांधिला पाषाण । आत्मलिंग जाणे कोण ।।१।।
जीवाशिवाचें स्वरूप । कोण जाणे कैसें रूप ।।२।।
लिंग चुकलें स्वयंभ । धरि पाषाणाचा लाभ ।।३।।
रामीरामदास म्हणे । भेद जाणती शहाणे ।।४।।"

जीव आणि शिव अर्थात सगुण आणि निर्गुण यांचा स्वरूपसंबंध मनोस्वरूप

सिद्धीने सिद्ध होतो, हे केवळ शहाणेच जाणू शकतात. असे शहाणपण प्रकटविण्यासाठी, भ्रांत कल्पनांची, साधनरूप तात्कालिकता लक्षात घ्यावी.

यासाठी मुळात, जीव अर्थात देह आणि शिव अर्थात आत्मस्वरूप यांचा, स्वरूपसंबंध समजावून घ्यावा. तो मनोस्वरूपाने अवगत होतो. मात्र नरदेहाच्या वासना, विकार, वृत्ती, प्रवृत्तीसह मानवनिर्मित, नैतिकविश्वात, देहदशेचा अहंकार बळावतो. आत्मस्वरूपाचा अर्थात ठायीच्या आत्मांशस्वरूपाचा विसर पडतो. देहदशेने नैतिकविश्वात आत्मांशपुंजस्वरूपातील मानवजातीत अर्थात समाजसापेक्ष वर्तन करण्यात देहांहकाराने राग, लोभ, मद, मत्सर, काम, क्रोध, ईर्षा, स्पर्धा यांच्या अनावश्यक तात्कालिक, जंजाळात, प्राप्तकर्मपरतेने संघर्षवश दुःखानुभूतीने जीवन व्यतीत करतो. म्हणूनच मनोस्वरूपाला देहदशेने, नैतिक विश्वात, प्राप्तकर्मतत्पर होतांना, अविनाशी आत्मस्वरूपानेच, नरदेह लीला करीत आहे; याचे भान ठेवावे. मनोस्वरूप सिद्धीसाठी देहाभिमान सांडावा. याविषयी समर्थानी 'अभिमानपंचक' मांडून प्रबोधित केले आहे-

''केली क्रिया ते कळेना । मन विवेकें वळेना ।।२।।
भरी भरलेंसे मन । अवघें तेचि तें कारण ।।४।।
झोंबे विकल्पाचे श्वान । देहबुद्धी घेते रान ।।५।।''

अभिमानाने, अहंकार बळावतो आणि मनःशक्तीतील विवेकशक्ती नाहिशी होते. आपणच आपल्या दुःखाला, विनाशाला कारणीभूत होतो. मन अभिमानाने, अर्थात देहाहंकारवशतेने, देहाला मी समजून, आत्मस्वरूप, अर्थात सर्वात्मक मी ला, पारखे होते. मन सच्चिदानंदस्वरूप स्थितीला मुकते.

अभिमानाने अहंकार बळावतो. स्वार्थपरता बळावते. उन्मत्तता येते. विवेक पूर्ण नाहिसा होतो. नैतिकविश्वात स्वतःलाच सर्वसत्ताधीश मानू लागतो. सकलसत्तानायक आत्मांश अविनाशी स्वरूपाला पारखे होऊन विनाशी देहाहंकार भावाने मानव अंध होतो. अर्थातच नैतिकविश्वात आणि उदय, आलय, विलय प्रक्रियेत त्याचे अहंकारवश मन उन्मत्त होऊन; वावरतांना अतृप्तता, असंतुष्टता क्लेष, चिंता यांनी व्याप्त होते. ठायीची मनोस्वरूपसिद्धी, अर्थात सत्य परिपूर्ण, अविनाशी, क्रीडात्मक स्थिती मानव विसरतो. याकरिता निर्णय, निश्चय, विवेक, या मनःशक्ती जागृत करून; त्यांच्या वापराने मनोस्वरूप सिद्ध करावे. उन्मत्त प्राण्याची स्थिती वर्णन करतांना संत समर्थ रामदास म्हणतात,

''रामीं विसरला प्राणी । कामलोभें केली हाणी ।।१।।
कामधेनुमोकलिली । घरीं गाढवी बांधिली ।।२।।'' (अ. क्र. ४३ उन्मत्तपंचक)

मनोस्वरूप हेच आत्मस्वरूप असल्याने; संत समर्थ रामदासांनी मनोस्वरूपाला कामधेनू असे म्हटले आहे. उन्मत्तपणामुळे या मनोस्वरूपाला बद्ध व बाधित करून; गाढवीचे, अर्थात केवळ जीवनभर ओझे वाहणाऱ्या गाढवीचे रूप दिले आहे.

मनोस्वरूपाची पात्रता, स्वसंवेद्य स्फुरणाची अशी, परमात्म स्वरूपाची आहे. सृष्टीनिर्मिती, सृष्टीतील, उदय, आलय, विलय ही समस्त भूतमात्रांची प्रक्रिया अथकपणे, अखंडपणे सुरू आहे कारण तो परमात्मस्वरूपाचा स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक असा स्वभाव आहे. हेच परमात्मस्वरूप सृष्टीरूपाने नटले आहे. त्यातील एक रूप म्हणजे नरदेह होय. आत्मांशस्वरूपाने जीवात्मा असे स्वरूप जीवन जगण्यास सक्षम असूनही; अष्टधाप्राकृतिक देहाच्या भूत आणि गुण स्वभावाने, जीवन जगतांना स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावाचा विसर पडतो. जडदेहाला रज, तम या गुणांनी व्यापले जाते. प्राप्त कर्म करण्याचाही कंटाळा येतो. मग सत्वगुणात्मक स्वभावाने ज्ञानसाधना, भक्तियोग करणे दूरच. यालाच संत समर्थ रामदासांनी आळस असे म्हटले आहे. आळसाने नरदेहातील मनोस्वरूपाला ग्रासले; की मनोस्वरूप अज्ञानवश होते. अवघे जीवन भोगलोलूप, निष्क्रीय दुःखकारक व निरर्थक वाटू लागते. त्यामुळे,

''ताल जाती एकीकडे । माझें गाणें भलतीकडे ।।२।।''
(अ. क्र. ४८ आळसपंचक)

अशी गत होते.

''पाय देता मानेवरी । सुखें डोळेचि वटारी ।।२।।
रामदास म्हणे मूर्ख । नेणो पराव्याचे दुःख ।।४।।'' (अ. क्र. ५४)

अशी स्वतःच निरर्थक जीवन जगत मृत्यूला कवटाळतो. मनोस्वरूप सिद्ध करण्यासाठी आळस झटकून, प्राप्त जीवनाचा प्रत्येक क्षण, ज्ञानात्मक कर्म करण्यात, व्यतीत करण्यासाठी, भक्तिसाधना अवलंबाबी, असे समर्थ सुचवितात.

प्राप्त जीवस्वरूप हे देहदशेने बद्ध आहे. मानवाचे मनोस्वरूप सिद्ध करून; देहदशेचे सार्थक व्हावे म्हणजे अवघे जीवन, सच्चिदानंद क्रीडास्वरूप व्हावे.

यासाठी नैतिकविश्वनिर्मिती करून; त्या नैतिकविश्वाची बद्धताही मानवाने स्वतःच स्वीकारली. त्यामुळे माणसाला वासनादेह, भूतमात्रातील एक प्राणीपण आणि स्वनिर्मित नैतिकविश्व, अशी त्रिविध मर्यादा किंवा बंधनात्मकता आली आहे. सृष्टीच्या उदय, आलय, विलय प्रक्रियेच्या चक्रात, या बंधनकारकतेने प्राप्त जीवन, त्रितापांसह भोगावे लागते. हे खरे, तरी मानवी देह त्या त्याच परमात्मस्वरूपाचे आत्मांशस्वरूप आहे. जीव अर्थात देह आणि चैतन्य अर्थात आत्मतत्त्व, अद्वैत भावाने, जीवात्मस्वरूप भोगत असते. ते स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावासह, परमात्म्याच्या अविनाशी, सार्वकालिक सर्वव्यापी गुणात्मकतेसह, मनोस्वरूपाने आविष्कृत होण्यास पात्र असते. हे सद्‌गुरूकृपेने भक्तियोग साधनेने माणसाने ओळखून; बंधनअवस्थेतही प्राप्त कर्म हे आत्मस्वरूपाची लीला, या भावाने, मनोस्वरूपाने भोगले; तर अवघे जीवन सच्चिदानंदस्वरूप असल्याचे, ठायीच अनुभवता येईल. माणूस जन्ममृत्यू फेरा, देहाहंकार, नैतिक विश्वातील संसारप्रपंच, कर्तव्य, बंधनकारकता, यांतच आपण अडकले आहोत असे मानून; म्हणजे बाधित, बद्ध मनोस्वरूपाने व्यवहार करतो. अवघे जीवन दुःखी असल्याची अनुभूती करतो. याकरिता समर्थ रामदास 'बंधनपंचक' अभंगातून, वास्तव अवस्थेचे भान आणून देत प्रबोध करतात,

''**अंध अंधारी बैसले । त्यांसि हातें पालविलें ।।१।।**
त्यांसि कळेना कळेना । त्यांची वृत्ती निवळेना ।।२।।
संतसंगाचे बोलणें । सांसारिक काय जाणे ।।३।।
म्हणे रामी रामदास । केला नसतां अभ्यास ।।४।।'' (अ. क्र. ६२)
''**केला संसार अभ्यास । झाला आयुष्याचा नाश ।।१।।**
सदा उठता बसतां । रामावीण केली चिंता ।।२।।
नाही साक्षेपाचा वेग । उगाच मांडिला उद्योग ।।३।।
रामी रामदास म्हणे । ऐसे जीतचि मरणें ।।४।।'' (अ. क्र. ६३)

बंधनकारकतेचा खरा अर्थ संतसंगाने कळतो. सद्‌गुरूकृपेने कळतो. त्यामुळे मनोस्वरूप सिद्ध होते. साक्षेप ठेवून, विवेकाने अंतरीची रामस्वरूपता ओळखली तर संसारप्रपंचाचे ओझे वाटणार नाही. अवघी चिंता नाहिशी होईल. अन्यथा संसारप्रपंच व्यर्थ वाटेल. ठायीचे रामस्वरूप जाणून, अर्थात आत्मस्वरूपाचा आविष्कार म्हणजे मनोस्वरूप, अर्थात श्रीराम आहे, याचा साक्षेप ठेऊन; रामभक्तीचा अभ्यास केला;

तर प्राप्तजीवन व्यर्थ वाटणार नाही. ती आत्मस्वरूपाची, अर्थात पुरुषाची क्रीडा वाटेल. त्यामुळे जीवन पुरुषार्थसिद्ध होईल. साक्षेप, विवेक या मनःशक्तींच्या सहाय्याने निर्णय, निश्चय या मनःशक्तीला बळ दिले; तर संसार सत्य, परिपूर्ण, सार्थ, असा सच्चिदानंदस्वरूप होईल.

नरदेह देह, प्राणीपण आणि स्वनिर्मित नैतिकविश्वात बद्ध होऊन; एकप्रकारे पराधीनता अनुभवतो. स्वत्व विसरतो. जीवात्म्याच्या ठिकाणी पंचज्ञानेंद्रिये, पंचकर्मेंद्रिये आणि आत्मस्वरूप असे मनोस्वरूप, अर्थात चैतन्य आहे. यांच्या संयोगाने नरदेहाला परमात्मस्वरूपाची केवलता, परिपूर्णता, सत्यता अर्थात स्वयंपूर्णता आलेली असते. ही ठायीची आत्मनिर्भरता शक्ती, बद्धतेमुळे विसरून माणूस पराधीनतेचे दुःख, चिंता, निःसहायता भोगू लागतो. म्हणूनच ठायीची ही पूर्णावस्थेची शक्ती ओळखण्याचा अभ्यास करावा, असे 'पराधीन पंचक' अभंगातून समर्थ रामदासांनी परोपरीने प्रबोधित केले आहे. समर्थ म्हणतात,

''**शहाणें उदंड कष्टती । वडिल उपकारें दाटती ।।४।।**
बहुत राखिले लौकिक । त्यांचे जिणे अलोकिक ।।५।।''

(अ. क्र. ६६ परा. पंचक).

''**गुणें माणूस भोगतें । अवगुणें थीतें जातें ।।७।।**
दास म्हणे भला भला । जेथें तेथें पवाडा केला ।।८।।'' (अ. क्र. ६७) अन्यथा
''**मुंगूसाचे कानीं बाळी । मुंगूस हिंडे आळो आळी ।।१।।**
तरि तें पाळिलें जाणावें पराधीनचि स्वभावें ।।२।।'' (अ. क्र. ६४)

असे समर्थ बजावतात.

या स्वयंपूर्ण जीवनासाठी मनोस्वरूप शुद्ध हवे. ते मलीन होता कामा नये. मन मलीन झाले; तर दुःखच अनुभूत होणार. 'मलिनपंचक' मांडून समर्थ रामदास,

''**महादर्पण खतलें । तेणें मुख आच्छादलें ।।१।।**
तैसी वृत्ति हे मलिन । होतां बुडे समाधान ।।२।।'' (अ. क्र. ७०)

समर्थ रामदास वृत्तीची मलिनता टाळावयास सांगतात. जीवात्मा हा वास्तविक स्वरूपपणाने नटला आहे. जीवदशा क्रीडात्मकतेने करून; प्राप्त पृथक जन्म सफल करणे, हे रूपात नटण्याचे श्रेय होय. रूप हे उदय, आलय आणि विलय, या प्रक्रियेने येणार जाणार, हे उघड आहे. ते रूप अष्टधाप्राकृतिक स्वरूपता व्यवहार

करणार; हेही उघड आहे. वासना, विकार, वृत्ती, प्रवृत्ती, या नरदेहाला प्राप्त कर्म करतांना, त्यांच्या भोगपरतेकडे खेचणार, हेही उघड आहे. ही कर्मपरता अपरिहार्य असली तरी, कर्मपरतेत वासनाविकारांची अतिरिक्तता येणे म्हणजे मूळ आत्मस्वरूपाची सच्चिदानंदस्वरूपता, अर्थात मनोस्वरूपता मलीन होणे होय. ही मलीनता आली की बद्ध, बाधित स्वरूपात मनोस्वरूपाला, दुःखकारकतेचा अनुभव येतो. म्हणून मलिनता येऊ देता कामा नये, असे समर्थ बजावतात.

देहदशा ही उदय, आलय आणि विलयकारक अशी, मुळात प्रस्ताविक आहे. जन्ममृत्यूचा फेरा अटळ आहे. तसेच प्राप्त कर्म करावेच लागणार. यातच या अटळ गोष्टींचे सत्य वास्तवज्ञान असणे आवश्यक आहे. ते ज्ञान असेल, तर आपसुकच अलिप्तता येईल. विनाशी आणि अविनाशी, हा संघर्ष जीव आणि आत्मा यांच्या पृथक जाणिवेने होतो. जीवाची पंचमहाभूतात्मकता हीही आत्मस्वरूपात्मकच आहे. त्यांच्या पृथकरूपाचे सत्यत्व, हे अपरिहार्य पण तात्कालिक आहे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. हे लक्षात आले; की जीव आणि आत्म्याचे अद्वैत, असे स्वरूपसंबंध- मनोस्वरूप होऊन; अनुभूत होईल. असे झाले; की तात्कालिक, मर्त्य जीवदशा आणि त्यातील प्राप्तकर्मपरता, ही आत्मस्वरूपाची लीला म्हणून मनोस्वरूपाने अवलंबिता येते आणि ठायीच सच्चिदानंदस्वरूप, जीवस्वरूपात भोगता येते. समर्थ 'प्रस्ताविपंचक' अभंगात म्हणतात,

''**अनित्याचा भ्रम गेला । शुद्ध नित्य नेम केला ।।१।।**
नित्यानित्य हा विचार । केला स्वधर्म साचार ।।२।।
देहबुद्धी अनर्गळ । बोधे फिटला विटाळ ।।३।।
रामदासी ज्ञान झालें । आणि स्वधर्म रक्षिले ।।४।।'' (अ. क्र. ९२)

जीवनाचे वास्तव स्वीकारून, अविनाशित्वाचे ज्ञान होणे, हाच स्वधर्म होय.

'वेडसर पंचक' अभंगांमधून संत समर्थ रामदासांनी, नरदेहाची मर्यादा, मनोस्वरूपसिद्धीच्या दृष्टीने विचारात घेऊन; प्रबोध केला आहे. प्रत्येक नरदेह हा आत्मांशस्वरूप नटला आहे. त्यामुळे परमात्मस्वरूपाची सर्व गुणात्मकता त्याच्या ठायी असते हे खरे. मात्र नरदेह देहदशा, प्राणीपण आणि नैतिकविश्व यात बद्ध असतो. त्या बद्धतेतील, प्राप्त कर्मे मनोस्वरूप सिद्धीने, परमात्मस्वरूपाची लीला म्हणून, देहीच अनुभवता येतात. हे त्या नरदेहाचे ज्ञानवान कर्मपर जगणे असते.

मात्र त्यासाठीही भक्तिसाधना किंवा तत्सम योगमार्गादी साधनांनी मनोस्वरूपाला वळण लावावे लागते. त्यासाठी अभ्यासाची आवश्यकता आहेच. त्याचबरोबर अंशात्मस्वरूपाला, ठायी पूर्णपरमात्मतत्त्व अनुभवता येते. अशा मनोस्वरूप सिद्धीने सृष्टीचे सर्व आविष्करण, आपलेच आविष्करण आहे, याची अनुभूती घेता येते. ऋषी, योगी, सिद्ध, संत यांच्या लीलांची असंख्य उदाहरणे याची साक्ष देतात. अशी मनोस्वरूपसिद्धी साधण्यासाठी ब्रह्मयोगाच्या अभ्यासाची आवश्यकता असते. अशा दोन्ही स्तरावरील मनोस्वरूपसिद्धी साधण्याचा अभ्यास न करता, केवळ शब्दज्ञान आणि वाचाळपणाने 'अहं ब्रह्मः अस्मी' असे म्हणत; वर्तन करू लागणे, म्हणजे मूर्खपणा, छांदिष्टपणा किंवा वेडसरपणाच म्हणावा लागेल. आपल्या शक्तिसिद्धतेचे भान नसतांना, मनाच्या कल्पनाशक्तीने संचार करणे, म्हणजे वेडसरपणाच होय. रामदास स्वामी प्रबोध करतांना, लोकवर्तनातील उदाहरणे देऊन; मनाचा वेडसरपणा दूर करण्यासाठी, अंजन घालतात,

"**पडसादासीं करी वाद । खळाळाशीं तो विवाद ।।१।।**
तेथे चालेना मी पण । शीण पावावा आपण ।।२।।
सावधानासवें जावें । प्रतिबिंबेसी भांडावें ।।३।।
रामदास म्हणे भावें । समुद्राशी गडगडावें ।।४।।" (अ. क्र. ९३)

म्हणूनच अनाठायी मनःशक्ती व्यर्थ खर्च करू नये असे सांगत, रामदास प्रबोध करतात–

"**मनासारिखें चालावे । हेतु जाणोनी बोलावे ।।२।।**
दास म्हणे निवडावें । लोक जाणोनीयां घ्यावे ।।५।।" (अ. क्र. १०१)
"**रात्रंदिवस गव्हार । फिरतसे दारोदार ।।१।।**
आपलें मन आटोपावें । नाही तरी फजित व्हावें ।।२।।" (अ. क्र. ५)

काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर, द्वेष, असुया, स्पर्धा, सूडबुद्धी, शोषकता या व अशा अनेक, वासना, विकारावृत्ती, प्रवृत्तीनुसार उद्भवणाऱ्या विकारांनी, माणूस स्वार्थी, अंध आणि उन्मत्त होतो. सर्वाभूती आत्मांशस्वरूप किंवा आत्मांशपुंजस्वरूप, असे आत्मस्वरूपच आहे. आपण त्यातले एक आहोत. सर्वात्मभावाने, परस्परसंबंध जपतांना, मानवनिर्मित नैतिकविश्वात, कर्तव्यतत्परतेने, मनोस्वरूपभावाने, प्राप्त कर्म करणे आवश्यक असते. उपरोक्त प्रकारे स्वार्थी, अंध आणि उन्मत्त झाले; की मनोस्वरूप बाधित होऊन; स्वसमाधान पूर्तीसाठी माणूस

क्रोधित होतो. कधी तर मन संतापते. मनस्ताप आवरता आवरत नाही. मनाला वेसण घालता येत नाही; एवढे मनोस्वरूप वासनाविकारांच्या आहारी जाते. संत समर्थ रामदास मनोस्वरूपाचे हे बाधितपण स्पष्ट करून; मननिरोधन साधण्यासाठी, संत सद्‌गुरूंचे मार्गदर्शन घेऊन; अभ्यास करण्याविषयी प्रबोधन करतात. भक्तियोग अभ्यासाने मनोनिरोधन होऊन; मनोस्वरूप शुद्ध होते आणि ज्ञान प्रकटते, असे त्यांनी प्रतिपादिले आहे.

'क्षोभपंचक' अभंगातून संत रामदास सांगतात,

''**लोभें वृत्ती लांचावली । क्षोभें वृत्ती जजावली ।।३।।**'' (अ. क्र. १०७),
''**संग स्वार्थाचा धरिला । तेणे काम बळावला ।।१।।**
थोरपण हे मातलें । तेणें अव्हाटी घातलें ।।२।।
कामामागे आला क्रोध । क्रोधे केला बहु खेद ।।३।।
लाभ दंभाचें कारण । मोहें केलें विस्मरण ।।४।।'' (अ. क्र. १०८)
''**प्राणी क्रोधें पिसाळले । त्यांस कोण म्हणे भले ।।४।।**'' (अ. क्र. ११)

'वोसणपंचक' अभंगात संत समर्थ म्हणतात,

''**वोसण रे वोसण रे । वोसण रे राग वोसण रे ।।१।।**'' (अ. क्र. ११३)

रागाला, अर्थात क्षोभाला, क्रोधाला आवर घाला.

''**मोकल रे मोकल रे । मोकल रे मना मोकल रे ।।१।।**
ज्ञान नाहीं ध्यान नाहीं । लय नाहीं साधन नाही ।।५।।'' (अ. क्र. १७)

अशी स्थिती म्हणजे जीवात्मदशा व्यर्थ होय. या करिता सन्मार्गसाधना करा.

'संशयपंचक' अभंगातून, संत समर्थांनी तर्कदोषांचा, अज्ञानाचा, भ्रामकतेचा, पंचज्ञानेंद्रियांच्या क्षीणतेचा मनावर, मनोस्वरूप बाधित करण्याकडे, कसा परिणाम होतो हे सांगून, त्याची कारणमीमांसा केली आहे. त्यासाठीची भक्ती, ज्ञान, वैराग्य, या क्रमाने मनोशुद्धी करण्यासाठीचा उपाय सुचविला आहे. हीच गोष्ट 'भ्रमपंचक' अभंगातूनही स्पष्ट केली आहे. संशय आणि भ्रम यामुळे निरर्थक वाद कसा होतो, याविषयी विवेचन केले आहे.

संशयपंचकात समर्थ म्हणतात, आत्मस्वरूप खरोखरीच असते का, याविषयी देहदशेला, वासना, विकृती, अहंकार आणि षडरिपूंच्या योगाने संशय, संभ्रम निर्माण झाला; तर तो काही केल्या निवारण होत नाही. तो संशयच त्याचा स्वभाव

होतो. याकरिता सद्‌गुरूकडून प्रबोध स्वीकारावा. निश्चय, निर्णय आणि विवेकपूर्वक बाधित मनोस्वरूप निरोधित करून; निस्सीम आणि एकनिष्ठ भक्ती अनुसरावी, म्हणजे ठायीच्या आत्मस्वरूपाचा परिचय आणि अनुभव मनोस्वरूपाला येईल. जीवन परमात्मस्वरूपाची सच्चिदानंदस्वरूप क्रीडा आहे; याचा अनुभव येऊ लागेल. ठायीच, मनोस्वरूप, असे परमात्मस्वरूप प्रकटेल.

सर्व प्रकारच्या तीर्थयात्रा, विविध प्रकारच्या दैवतउपासनांचा केवळ व्यवहार किंवा बाजार मांडून केवळ शीण होईल. समर्थ म्हणतात,

''**केला काशीविश्वेश्वर । श्वेतबंध रामेश्वर ।।१।।**
तरी संशय पालटेना ।।२।।'' (अ. क्र. १३८)

म्हणूनच,

''**तेचि जाणावे सज्जन । जया शुद्ध ब्रह्मज्ञान ।।१।।**
जववरी देहाची संगती । तंववरी सगणीं भजती ।।२।।
जाणोनिया सारासार । सदा श्रवणी तत्पर ।।३।।
बाह्यत्याग संपादणें । अंतरत्याग निरूपणें ।।४।।
कर्म करीती आवडी । फळशांची नाहीं गोडी ।।५।।
शांती क्षमा आणि दया । सर्व सख्य मनी जया ।।६।।
हरिकथा- निरूपण । सदा श्रवणमनन ।।७।।
बोलासारिखें चालणें । हींच संताचीं लक्षणें ।।८।।
एकनिष्ठ उपासना । अतितत्पर भजना ।।९।।
स्वार्थ सांडुनियां देणें । नित्य तेंचि संपादणे ।।१०।।
म्हणे रामीरामदास । जयानाही आशापाश ।।११।।''

'विवेकपंचक' अभंगांच्या माध्यमातून, मानवी मनोस्वरूपाच्या, विवेकशक्तीवर संत समर्थांनी भर दिला आहे. मनःशक्तींच्या पैकी, विवेकशक्ती ही, मानवी मनाला, मनोस्वरूपसिद्धीसाठी लाभलेली, अतिशय महत्त्वाची शक्ती आहे. मानवी मनाला निर्णय आणि निश्चयशक्ती मिळाल्या आहेत. त्यांच्या योगाने माणूस कर्मविषयक निर्णय आणि निश्चयपूर्वक कर्म करतो हे खरे मात्र परिणाम नेमका काय घडणार याविषयी माणसाला केवळ अपेक्षा, अंदाज, इच्छा आणि नैतिकविश्व सापेक्षता, यांवर अवलंबून राहावे लागते. माणसाचे, कोणत्याही कर्मासंदर्भात, अपेक्षित, ध्येय, सुख, आनंद, समाधान हेच असते. नरदेहाच्या वासनाविकार,

वृत्ती, प्रवृत्ती आणि मर्त्यतेची निश्चितता, यामुळे ध्येय, सुख, आनंद, समाधान, तात्कालिक सापेक्षता आणि अविनाशी, निरामय, निरपेक्षता, अशा दोन्ही स्तरावर, अपेक्षिले जाते. कारण पंचभौतिक आणि गुणात्मक असा अष्टधाप्राकृतिक मर्त्य देह+आत्मांश+स्वनिर्मित नैतिकविश्व, यांच्या सापेक्षतेने ते प्रकटते. आत्मांशस्वरूप मनोस्वरूपसिद्धी होण्याने अविनाशी निरामय सच्चिदानंदस्वरूपता, मानवाला ठायीच अनुभवता येते. या ज्ञानात्मकतेने मनोस्वरूप आविष्कृत होऊ लागले; की प्राप्तकर्मविषयक निर्णय आणि निश्चय हा निरपेक्ष कर्तव्यतत्परतेच्या कसोटीवर प्रकटतो. मनोस्वरूपसिद्धी, आत्मस्वरूपता अनुभवणे हे, देहाधीन आणि नैतिकविश्वाधीन अवस्थेत, खूपच कठीण होते. तात्कालिक सुखसमाधानाला, स्वार्थसत्तेला जीव लालचावतो. सुखसमाधान तात्कालिक ठरते. अतृप्त आशापाशात जीव गुंततो. अवघे जीवन दुःखकारक आहे, अशाश्वत आहे असे वाटू लागते. याचा अर्थ असा, शाश्वत, अविनाशी, ज्ञानात्मक सच्चिदानंदस्वरूप अवस्था अर्थात परमसुख अनुभवण्यासाठी कर्म तात्कालिकतेसाठी करतो आहोत की परमसुख अनुभवण्यासाठी करतो आहोत; याची निवड करून; निर्णय व निश्चय करावा लागतो. या निवडशक्तीला 'विवेक' असे म्हणतात. विवेकशक्ती केवळ सत्कर्माचीच निवड करते. या विवेक जागृतीचा अभ्यास ठायीच मनोस्वरूपसिद्धीसाठी अतिशय आवश्यक असतो. व्यवहारातील छोट्यामोठ्या गोष्टींच्या संदर्भातील कर्मविषयक विवेक करणे आवश्यक असते. ते मनोस्वरूपसामर्थ्याने, सद्गुरूकृपेने शक्य असते. त्यासाठी भक्ती, ज्ञान, कर्म आदि योगमार्गांची निर्मिती सद्गुरूंनी केली आहे. हा विवेक, व्यवहारात कसा करावा; या विषयीं समर्थ प्रबोध करतात–

''**एक देव आहे खरा । माया नाथिला पसारा ।।१।।**
हेंचि विचारें बाणावें । ज्ञान तयासि म्हणावे ।।२।। (अ. क्र. १९),
''**पांचा लक्षणीं पुरता । धन्य धन्य तोचि ज्ञाता ।।१।।**
विवेक वैराग्य सोडीना । कर्ममर्यादा सांडीना ।।२।।''(अ. क्र. २१),
''**गर्वताठा विटंबिला । वाद विवेकें झाडिला ।।१५।।**
जेणें भावार्थ उडविला । धरुनि विकल्प बुडविला ।।१६।।
करुनि अभावाचा नाश । राहे रामी रामदास ।।१७।।'' (अ. क्र. २३)

विवेक, देहबद्धतेने आणि नैतिकविश्वातील देहभावी वर्तनाने निर्माण झालेला गर्वताठा, वाद, विकल्प, वासना, अभाव अथवा नकारात्मकता यांचा कसा नाश

करता येतो आणि मनोस्वरूपसिद्धी अर्थात रामस्वरूप कसे होता येते हे समर्थांनी प्रबोधित केले आहे.

मनोस्वरूपसिद्धीसाठी, संत समर्थ रामदासांनी, मनोस्वरूपाला बद्ध आणि बाधित गोष्टींचा विचार करून; त्या गोष्टी कशा टाळता येतील; याचा विचार केला आहे. काय करू नये हे सांगत असतांना; काय करावे हे सांगण्याची जबाबदारीदेखील प्रबोधकावर असतेच. समर्थांनी भक्तिपंथाचा पुरस्कार करून; अनेकविधाभक्ती प्रत्यक्ष आचरणात कशी आणावी; म्हणजेच अभ्यास कसा करावा, हेही सांगितले. नीतिपंचक, उपासनापंचक, भक्तिपंचक, कथापंचक, निष्ठापंचक, शिकवणपंचक, निश्चयपंचक, अलिप्तपंचक, ज्ञानपंचक, ध्यानपंचक सख्यपंचक, देवभक्त संवादपंचक, अर्थसार्थपंचक, सुंदरपंचक, गंधपंचक, संतपंचक, अशा पंचकात्मक अभंगातून, मनोस्वरूप सिद्धीसाठींचा मार्ग, सोदाहरण, व्यवहारज्ञानासह प्रबोधित केला. भक्तिसाधनेने अर्थात मनाला लावलेल्या अभ्यासपूर्ण वळणाने, सत्यपरिपूर्ण, अविनाशी, सच्चिदानंदस्वरूप असे ठायीचे आत्मस्वरूप, मनोस्वरूपसिद्धीने, म्हणजे सत्य ज्ञानाने प्रकटते. मनोस्वरूप असे सिद्ध झाले; की वैराग्यपूर्ण व्यवहार घडू लागतो. म्हणजेच प्राप्त जीवदशेत पुरुषार्थ सिद्धी घडते. मनोस्वरूपसिद्ध असे पूर्णत्व ठायीच प्रकटते.

'वैराग्यपंचक' या अभंगांतून समर्थांनी वैराग्यपूर्ण व्यवहार कसा असतो, हे लोकभाषेत समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. वैराग्य प्रकट झाल्याखेरीज परमात्मस्वरूप, मनोस्वरूप स्वरूपात ठायीच प्रकट होत नाही. त्यासाठी रामदासांनी देहाचा नैतिकविश्वसापेक्ष अहंकाराचा, त्याग करावयास सांगितले आहे. विरागी होणे म्हणजे रागापासून अलिप्त होणे किंवा दूर होणे होय. देह अनुरागपूर्णतेने, नैतिकविश्वसापेक्ष, अहंकारवश कर्म करतो. तोच पुरुषार्थ होय असे वाटते. मात्र अनुरागाने तात्कालिक साफल्याचा अनुभव होतो. परमात्म्याची सृष्टीलीला ही स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वरूपात घडते आहे. ठायीचे पूर्णत्व न सांडता; त्या अंतर्गत लीला साधली जाऊन; पूर्णत्व अबाधित राहते. मनोस्वरूप सिद्धीने असेच वर्तन, नरदेहाने देहदशेचे प्राप्त कर्म करतांना करावे. म्हणजेच प्राप्त कर्माच्या ठायी कर्तव्यतत्परता असावी. लिप्तता नसावी. हे रामदासांनी वैराग्यपंचकातून परोपरीने सांगितले. संसारप्रपंच सांडा किंवा त्यागा, असे म्हणतांनाच, तो नेटका करावा, असे संत समर्थ रामदास म्हणतात. याचा अर्थ संसारप्रपंच करणे ही आत्मांशस्वरूपाची, लीलास्वरूप, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक क्रीडा घडावी. म्हणजेच प्रपंचात परमार्थ

अनुभूत होईल. यासाठीच वैराग्याचा अर्थात अलिप्त होण्याचा अभ्यास करावा. भक्तीने ज्ञान होते हे खरे परंतु ज्ञानात्मक व्यवहाराचा अभ्यास घडणे आवश्यक असते. असा अभ्यास म्हणजे वैराग्याचा अभ्यास होय. वैराग्याचा अभ्यास म्हणजेच मनोस्वरूपसिद्धीचा अभ्यास होय. हा अभ्यास कसा साधता येतो याविषयी वैराग्यपंचकातील अभंगांत समर्थ म्हणतात-

''प्रपंच सांडूनिया बद्धी । जडली परमार्थ उपाधी ।।१।।
मना होईसावचित्त । त्याग करणें हा उचित ।।२।।
संप्रदाय समुदाव । तेणें जडे अहंभाव ।।३।।
रामदास म्हणे नेम । भिक्षा मागणें उत्तम ।।४।।'' (अ. क्र. १२४)
''सावधान होई जीवा । त्याग केलाचि करावा ।।२।।
काम क्रोध राग द्वेष । अंगी जडले विशेष ।।३।।
रामदासें बरें केलें । अवघे जीणोनि त्यागिले ।।४।।'' (अ. क्र. १२५).
''काम क्रोध मद मत्सर । जरि जाले अनावर ।।१।।
त्यासि करावें साधन । सदा श्रवणमनन ।।२।।
बोला ऐसे चालवेना । जीवभ्रांती हालवेना ।।३।।
दृढ लौकिक सांडेना । ज्ञानविवेक मांडेना ।।४।।
पोटीं विकल्प सुटेना । नष्ट संदेह तुटेना ।।५।।
दास म्हणे निर्बुजलें । मन संसारीं बुडाले ।।६।।'' (अ.क्र. १३७)

सामान्यतः मानवी मन देहाहंकाराने नैतिकविश्वाच्या ठायी संसारात बुडून जाते. त्यासाठीच त्यागाचा अभ्यास करून; वैराग्य अंगी बाणावे, असे समर्थ सांगतात.

नीतिमानपणाने वर्तन करतांना, वैराग्यपूर्ण मनोस्वरूप असणे आवश्यक असते. समर्थ म्हणतात,

''क्रामक्रोधें खवळला । तेणे सन्निपात झाला ।।१।।
त्यास औषध करावें । पोटी वैराग्य धरावें ।।'' (अ.क्र. १४६)
''मर्यादेचे वाटे जावें । अनीति अव्हाट त्यजावें ।।१।।'' (अ.क्र. ४८)

वैराग्यपूर्णतेने नीतिनामपणे वर्तन करण्यासाठी उपासनेचा अभ्यास आवश्यक आहे. समर्थ म्हणतात, उपासना अर्थात भक्तीमुळेच देवस्वरूप होता येईल-

''भक्तालागीं पावे नेंटे । वारी भक्तांची संकटे ।।१।।'' (अ.क्र. १५४)

त्याकरिता संसारप्रपंचाची आस सोडावी म्हणजे प्राप्तकर्मात अहंकारयुक्त लिप्तता नसावी. केवळ कर्तव्यतत्परतेने पुरुषार्थपूर्ण कर्म करावे. म्हणजेच भक्ती सार्थ ठरते,

''सोडीं संसाराची आस । धरीं भक्तीचा हव्यास ।।१।।''

कारण आस ठेवली, की संसार दुःखकारकच वाटणार. म्हणून भक्तिपूर्णतेने संसार करावा,

''दुःखमूळ हा संसार । तयामध्यें भक्ति सार ।।२।।'' (अ.क्र. १५५)
''नेणों भक्ति नेणों भाव । आम्हीं नेणों दुजा देव ।।१।।'' (अ.क्र. १७९)

अशा निष्ठेने भक्ती करावी.

त्यासाठी आपण आपल्याला शिकवावे. रामदास म्हणतात,

''मना तूंचि सिकविसी । शेखीं तूंचि नायकसी ।।१।।
काय सूचसी पाहेरा । शरण जावे रघुवीरा ।।'' (अ.क्र. १८४)

अनेकदा कळते पण वळत नाही असे घडते. त्याकरिता भक्तियुक्त होऊन मनाला बोध करावा.

असे भक्तियुक्त होण्यासाठी नवविधा भक्ती अनुसरावी. त्यात नामसंकीर्तन अथवा कथाकीर्तन भक्ती अनुसरणे.

''गुण गाती भगवंताचे । तेचि मानावे दैवाचे ।।२।।'' (अ.क्र. १७५)

कथाकीर्तनाची बुद्धी मनोस्वरूपाठायी प्रकटणे हे भाग्य होय.

अर्थातच भक्तीअनुसार आणि अभ्यासासाठी निश्चयाची आवश्यकता असते,

''आम्ही वस्ती केली रामीं । नाही आस्था देहधामी ।।'' (अ.क्र. १८८)

देहदशाहंकार टाकण्याचा निश्चय भक्तीसाठी आवश्यक आहे.

भक्तियुक्त होऊन, निष्ठेने, निश्चयाने, आत्मस्वरूपाचे, अर्थात आत्मारामाचे ध्यान केले; की ज्ञान प्रकटते. मात्र ध्यान अभ्यासाने साध्य होते. त्यासाठी अभ्यास महत्त्वाचा होय. ध्यान साध्य झाले की देहाहंकार नाहीसा होतो. आपसुकच अलिप्तता अंगी बाणते. रामदास म्हणतात,

''ध्यान लागलें रामाचें । दुःख हरलें जन्माचे ।।१।।'' (अ.क्र. १९९)

रामदास म्हणतात, ध्यानाने उगमाशी प्राप्त अवस्थेचा संगम होतो. ठायीच रामस्वरूप असे मनोस्वरूप प्रकटते. रामदास म्हणतात,

''उगमासी संगम झाला । रामदासीं शब्द निवाला ।।'' (अ.क्र. २०७)

समर्थ रामदासी सांप्रदायिकांना प्रबोध करतात,

''जन्मासी येऊनी अध्यात्म साधावें । नित्य विवरावें सारासार ।।१६।।
असार संसार येणें साधे सार । पाविजेतो पार भवसिंधु ।।१७।।''

(अ.क्र. २९१)

''संसार करावा जीवें सर्व भावें । तुज विसंभावें अंतरंगा ।।१।।''

(अ.क्र. २९२)

तुज विसंभावे अंतरंगा असे सांगून; अंतरीच्या आत्मांशस्वरूप, आत्मारामांचे स्वरूप, मनोस्वरूपाने आविष्कृत होते, हे स्पष्ट केले आहे. असे मनोस्वरूप सिद्ध झाले; की 'जीवें सर्व भावें' अर्थात, जीवनलीला ही परमात्म्याची लीला आहे. त्यातील आपण खेळगडी आहोत, तो खेळ सच्चिदानंदस्वरूप असा घडला पाहिजे; असा संसार व्यवहार घडू लागतो. मनोस्वरूप सिद्धीसाठी, समर्थ रामदास स्वामींनी 'दासबोध ग्रंथाची' रचना केली आहे. मनःसामर्थ्याकडे लक्ष देऊन मनःशक्ती सर्वार्थे, परिपूर्णपणे प्रकट व्हावी, अर्थात मनोस्वरूप सिद्धी व्हावी; अशा तळमळीने अतिशय तपशीलवार असे, मानसशास्त्र मांडून; मनोस्वरूपसिद्धीचा व्यावहारिक मार्ग, नरदेहाला संत समर्थ रामदासांनी प्रशस्त केला आहे. 'दासबोध' हा सांप्रदायिक श्रद्धापूर्ण ग्रंथ वाटला; तरी त्या ग्रंथाचे महत्त्व मानसशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान या दोन्ही दृष्टीने, मनोस्वरूपसिद्धी कशी साधावी हे प्रयोगसिद्धतेने सांगतो. यादृष्टीने पाहाता; मध्ययुगीन वैष्णव संतांनी स्वतंत्रपणे मनोस्वरूपसिद्धीसाठी स्वतंत्र शास्त्रीय ग्रंथ रचना केलेली दिसत नाही. विविध अभंगांच्या माध्यमातून, मनाचे अर्थात मनःशक्तीचे आणि मनोस्वरूपसिद्धीचे महत्त्व, अधोरेखित केले आहे. जगद्‌गुरू संत तुकोबाराय आणि संत समर्थ रामदास या समकालीन वैष्णव संतांनी मात्र मनोस्वरूप सिद्धीकडे सर्वांचे लक्ष वेधले आहे. याकरिता 'दासबोध' ग्रंथाची चर्चा या दृष्टीने स्वतंत्रपणे करणे आवश्यक वाटते.

भारतीय परंपरेने, निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक, महाशून्य, अनंत, श्रीकृष्ण, परब्रह्म, परमात्मा, सच्चिदानंदस्वरूप; असे जे सर्व

जातअजाताचे मूळ कारण आहे; ते कारण म्हणजे सद्‌गुरूस्वरूप, असे मानले आहे. मानवी परंपरेने हे सद्‌गुरूस्वरूप सगुणातच, निर्गुणाचा अनुभव घेत अनुभवले आहे. ह्या भारतीय सनातन परंपरेने मनोस्वरूपसिद्ध झाले; की असारात अर्थात संसारप्रपंचात, सृष्टीचक्रनेमिक्रम लीलेत, त्या परब्रह्माचा अनुभव ठायीच येतो. या मनोस्वरूपसिद्धी प्रक्रियेची साक्ष, श्री समर्थ रामदासांच्या एकवीस समासी, अर्थात जुना दासबोध, या ग्रंथातील पहिल्याच ओवीत मिळते. ते म्हणतात,

''मन मीपणे निर्बुजले । स्वामीच्या पदी मिसळले ।
ऐक्यरूपे स्वये चि जाले । पद आपण ।।१।।''

(जुना दासबोध समास १, ओवी १)

सद्‌गुरूकृपेने, अर्थात आत्मांशस्वरूपच्या, अर्थात आत्मस्वरूपाच्या दर्शनअभ्यासाने, म्हणजे स्वामी सद्‌गुरूपदी मिसळल्याने, देहाहंकाराने मनाला आलेला अहंकार, अर्थात मीपणा निर्बुजला त्यामुळे ते मन स्वयेच आपण पद झाले. अर्थात मनच सद्‌गुरूस्वरूप, म्हणजेच आत्मस्वरूप झाले. याचाच अर्थ मनोस्वरूप सिद्ध झाले. परमात्मस्वरूप, आत्मस्वरूप आणि मनोस्वरूप याचे भवात्मक द्वैत नाहीसे झाले. मानवी सगुण, साकार, सविकार अशा देहाच्याच, म्हणजेच अष्टधाप्राकृतिक नरदेहाच्या ठिकाणी, मनोस्वरूपसिद्धीने, ठायीच सर्वात्मकतेचा, अविनाशित्वाचा, सच्चिदानंदस्वरूपाचा अनुभव होऊ लागतो. त्यामुळे याचि देही, याचि डोळा, जीवदशेची कर्मपरता सच्चिदानंदस्वरूप क्रीडा म्हणून, अर्थात ज्ञानात्मक कर्मपरतेने घडते. असे भाग्य ठायीच अनुभवता येते. त्याचे वर्णन समर्थ करतात,

''शब्दी निःशब्द जाले । उछिष्ट श्रवणे खादले ।
ते अभ्यंतरी बैसलें । स्वयंभ बोधरूप ।।३।।'' (स.१ जु.दा.)
''सुष्ट साराचें हि सार । फावले अक्षई अपार ।
तया सुखाचे उद्‌गार । येती स्वानुभवे ।।४।।'' (स.१, जु.दा.)

वाणी आणि ज्ञानेंद्रिये आपले कार्य विसरून; मनोस्वरूपाने, सकल अस्तित्वाचा बोध, स्वतःचे ठायी, अर्थात मनोस्वरूपाचे ठायी, घेऊ लागतात. सुष्ट अर्थात आविष्कृतस्वरूपाचे स्वरूप, मनोस्वरूपाने आविष्कृत होऊ लागते. आपणच अपार आणि अक्षय अर्थात सर्वव्यापक, सार्वकालिक, अनंत, सच्चिदानंदस्वरूप असल्याचा अनुभव येऊ लागतो. एवढे मनोस्वरूपसिद्धीचे सामर्थ्य आहे हे लक्षात घेऊन; मनोस्वरूपसिद्धीचा अभ्यास करावा; म्हणजे स्वसंवेद्य

स्फुरकतेने परमात्मस्वरूप ठायीच अनुभवता येईल. संसार सारभूत होईल. संसारप्रपंचापासून पळण्याची अथवा संसारप्रपंचातील दुःखानुभूती भोगल्याची, अवस्थाच नाहीशी होईल. आपला संसारप्रपंचच परब्रह्मस्वरूप, अर्थात सच्चिदानंदस्वरूपाने असल्याचा अनुभव येईल.

प्रथम समास या मंगलचरणाच्या अखेरीस, संत समर्थ रामदास मानसपूजेचे वर्म ज्यामुळे प्राप्त होईल, अशा पूर्णकाम श्रीरामांचे वर्णन करणार आहे; असे निर्देशित करतात. मानवाने आपल्या अनुभव संचिताधारे मनःपूत असे नैतिकविश्व अर्थात सनातन धर्मसारणी सिद्ध केली आहे. त्यात सापेक्षतेने बद्ध होऊन, मानव स्वतःच दुःख भोगू लागला. हे मनःपूत नैतिकविश्व, मनोस्वरूप सिद्धीने सच्चिदानंदस्वरूप, अर्थात श्रीरामस्वरूप होईल, असे समर्थ म्हणतात. म्हणूनच आत्मस्वरूपाची पूजा, अर्थातच मनोस्वरूपसिद्धीनेच घडते; हे वर्म दासबोधातून समर्थांना निवेदित करावयाचे आहे. ते म्हणतात,

''इति श्रीरामदास राम । पुढे वर्णील पूर्णकाम ।
मानसपूजेचे वर्म । प्राप्त होय जेणें ।।२७।।'' (जु.दा.प. १ ओ. २७)

जुन्या दासबोधातील विसाव्या समासात, संत समर्थ रामदासांनी, मनोस्वरूपसिद्धीमध्ये मानवनिर्मित मनःपुत नैतिकविश्वातील, संसारप्रपंच आणि प्राप्त कर्म, हे नरदेहाहंकाराने घडू लागणे, हा सर्वात मुख्य आणि मूलभूत अडथळा आहे असे सांगितले आहे. त्या योगाने जन्ममृत्यू फेरा दुःखकारकतेने पाठीस लागतो. वास्तविक परमात्मतत्त्वाची, ती स्वसंवेद्य स्फुरणात्म क्रीडा असते. नरदेह हा आत्मांशस्वरूप असा, त्यातील एक खेळगडी असतो. नरदेहाला ही क्रीडा आत्मांशस्वरूप चैतन्याने करता येते. नरदेहाचे ठिकाणी आत्मांशस्वरूप, अर्थात आत्मस्वरूप असे, मनोस्वरूपसिद्ध होऊ शकते. तेच त्याचे सत्य, परिपूर्ण असे स्वरूप असते. संसारप्रपंच ही, त्याचीच देहदशायोगाने प्राप्त, क्रीडा आहे. हे आत्मज्ञान मनोस्वरूपाला होणे अत्यावश्यक असते. त्यासाठीच सद्गुरूकृपा आणि भक्तिसाधना आवश्यक असते. अन्यथा नरदेह आत्मस्वरूपाला विसरून; देहाहंकाराने देहदशा भोगू लागतो. अर्थात अज्ञानवश, अंध आणि उन्मत्त होतो. स्वतःच स्वतःला सच्चिदानंद स्वरूपाच्या लीला करण्यापासून वंचित करतो. मनोस्वरूपाची ही बद्ध, बाधितता लक्षवेधकतेने समर्थ निवेदित करतात. मनोस्वरूप सिद्धीचा उपाय सुचवितात. ते म्हणतात,

''जे स्थळी अभिमान जागे । जन्ममृत्यू पाठी लागे ।
शब्दज्ञानें वोरंगे । निश्चितार्थ ।।५२।।
दृढ आहे सर्वाभिमान । म्हणोनी उपदेश ब्रह्मज्ञान ।
ब्रह्मज्ञानें निराभिमान । विवेकें व्हावे ।।५३।।
ऐसे हे नाना अडताळे । तेणे शुद्ध ज्ञान मावळे ।
देहाभिमान आदळे । सदृढ आंगी ।।५४।।
म्हणोनी शिष्या सावधान । दृढ धरी सद्‌गुरु भजन ।
तेणे तुझे समाधान । होईल अप्रयासे ।।५५।।'' (जु. दा. बो. स. २०)

मनोस्वरूपसिद्धीने ज्ञानवान कर्म घडू लागते आणि ठायीच, सच्चिदानंद प्रतिती, संसारप्रपंच करतांनाही, अनुभवता येते. प्रपंचात परमार्थ साधण्याची, अर्थात संसारप्रपंच सुखसमाधानाचा करण्याची, ही गुरुकिल्ली समर्थ सर्वांच्या हाती देतात. ते स्पष्टपणे सूत्र सांगतात-

''विवेक घेतां सुखी जाला । आपेंआप चि निवाला ।
तो चि समाधान पावला । चळेना ऐसे ।।२४।।'' (जु. दृ. बो. स. २१)

प्रपंच ही माया नव्हे; तर वास्तविक असे, निर्गुणाचे, सगुण प्राकट्य आहे. ते प्राकट्य एक आत्मांश म्हणून, नरदेहाने मनोस्वरूप सिद्धीने, अनुभवावे. अर्थात मायाभ्रम टाकून वास्तविक जीवनात ज्ञानात्मक कर्म करावे. हा विवेक अनुसरावा. प्राणी, मायाभ्रमात, देहदशेच्या तर्काने अडकतो. समर्थ म्हणतात-

''तर्क अनुभव अनुभविता । सकळ ये माये चिकरितां ।
ते माया मुळी च नस्ता । काये म्हणो मी ।।४२।।'' (जु. दा. बी. स. २१)

या करिता, मनोस्वरूपसिद्धी साधण्याचा अभ्यास करावा.-
समर्थ म्हणतात,

''जेणें जीवावरी उठावें । तेणें चि आनंदासी लुटावें ।
आनंद भोगुनी असावें । कल्पकोटी ।।४७।।
जो कां आपुली कुर्वंडी । ओवाळुनी परती सांडी ।
तयासी च वस्तूची जोडी । इतरां न घडे ।।४८।।'' (जु. दा. बो. स. २१)

नरदेहाने प्राप्त कर्म, नैतिकविश्वसापेक्षतेने करतांना, ज्ञानात्मक व्यवहार केला; तर

त्याच्या मनोस्वरूपसिद्धीचा, सच्चिदानंदस्वरूप आविष्कार घडेल. नैतिकविश्वात सद्गुरूकृपेने हे निश्चित घडेल, असे समर्थ ठामपणाने सांगतात–

''**सद्गुरुचे कृपेस्तव । जाला संसार वाव ।**
ज्ञान होऊनियां ठाव । फिटे अज्ञानाचा ।।५६।।'' (जु. दा. बा. स. २१)

संत समर्थ रामदास, संसार प्रपंच आणि मानवनिर्मित नैतिकविश्व ह्यांची मांडणी, 'आनंदवनभुवन' भोगण्यासाठी केली आहे; हे ठामपणाने सांगतात. असे 'आनंदवनभुवन' भोगण्यासाठी आत्मांशपुंजस्वरूप असा मानवलोक मनोस्वरूपसिद्ध होणे अपेक्षित आहे. अवघा मानवलोक, ज्ञानवान असे प्राप्त कर्म करू लागला; की आत्मस्वरूपच मनोस्वरूप आविष्कृत होते. अर्थात रामराज्य येते. हे रामराज्य आणण्यासाठी बद्ध बाधित मनाला शुद्ध मनोस्वरूप सिद्ध करण्यासाठी समर्थ रामदासांनी, अहंकारी नरदेहाची, अवगुण, गुण आणि मनःशक्ती, या संदर्भाने डोळस चर्चा करून; विवेकशक्ती जागविण्याचा प्रबोध केला आहे. विवेक जागविणे म्हणजे, आत्मस्वरूपाचा मनोस्वरूप आविष्कार व्हावा यासाठीचा अभ्यास करणे होय. अर्थातच याचा निर्णय आणि निश्चयही मानवी मनच करणार हे स्पष्ट करून; 'आनंदवनभुवन' साकारायचे असेल; तर विवेकपूर्ण रामभक्तीचा अभ्यास करावा. तसे केल्याने अवघाव्यवहारच सर्वात्मक आत्माराम स्वरूप होईल. यासाठी, समर्थ आनंदवनभुवनाचा आदर्श मनी दृढ करावा, असे सुचवितात. श्री छत्रपती शिवरायांनी हा आदर्श समोर ठेवून; राजव्यवस्था, अध्यात्म पूर्ण स्वरूपात व्यवस्थापित करून; 'आनंदवनभुवन' अर्थात 'महाराष्ट्रधर्म' प्रणित लोकव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला; हे अधोरेखित करतात. हा आदर्श प्रत्येक आत्मांशाने, अर्थात नरदेहाने समोर ठेवून; रामपूर्ण व्यवहार अर्थात मनोस्वरूपसिद्धीसह व्यवहार करावा, असे सुचविले. समर्थ म्हणतात–

''**संसार वोढिता दुःखे । ज्याचे त्यासीच ठाउके ।**
परंतु एकदा जावे । आनंदवनभुवनी ।।३।।'' (आनंदवनभुवन)

एकदा तरी 'आनंदवनभुवन' विचार मनात आणावा. अर्थातच एकदा का हा विचार, केला की मार्ग सापडेल, अभ्यास घडेल आणि रामस्वरूप मनोस्वरूपसिद्धी घडेल; संसार प्रपंचातच आनंदवनभुवन निर्माण होईल. मनोस्वरूपसिद्धी कोणत्या अभ्यासाने घडेल; याचा स्पष्ट प्रबोध करतांना, समर्थ म्हणतात–

"देव सर्वस्वी भक्तांचा । देव भक्त दुजे जसे ।
संदेह तुटला मोठा । आनंदवनभुवनी ।।४५।।
देव भक्त एक जाले । मिळाले जीव सर्वही ।
संतोष पावले तेणे । आनंदवनभुवनी ।।४६।।
सामर्थ्ये येश कीर्तीची । प्रतापे सांडिली सीमा ।
सारसर्वस्व देवाचे । आनंदवनभुवनी ।।४७।।
रामकर्ता, रामभोक्ता । रामराज्य भूमंडळी ।
सर्वस्वे मीच देवाचा । माझा देव कसा म्हणो? ।।४८।।
सर्व सद्या, कला, विद्या । न भूतो न भविष्यति ।
वैराग्य जाहले सर्वे । आनंदवनभूवनी ।।५९।।" (आनंदवनभुवन)

संत समर्थ रामदास, देव म्हणजेच आत्माराम अर्थात आत्मस्वरूप अर्थात त्याचाच परिपूर्ण आविष्कार म्हणजे मनोस्वरूप सिद्धी होय; असे सांगतात. म्हणूनच असा भक्तीचा अभ्यास घडला; की ज्ञान प्रकटेल. हे ज्ञान, म्हणजेच परमात्माच मनोस्वरूपाने मानवी देहरूपात आविष्कृत होत आहे. असे ज्ञान झाले की, 'रामकर्ता रामभोक्ता' असा अनुभव ठायीच येतो. मानव ठायीच परमात्मस्वरूपाचा आत्मांशस्वरूप नरदेहरूपाने, आविष्कृत होत आहे, असा अनुभव येतो. असा, देव व भक्त एक झाला; की आपणच सर्वाभूती आहोत; असे ज्ञान होऊन; प्राप्त कर्म, ज्ञानवान होऊ लागते. सर्व नैतिकविश्व हे नराने नारायणस्वरूप भोगण्यासाठी मांडले आहे; अशी प्रतिती येऊन; ठायीचा संसारप्रपंचच आनंदवनभुवन होते. रामदास स्वामी, सृष्टीपसारा हे त्या निर्गुणाचे सगुण स्वरूप आहे असे सांगतात. रामकर्ता आणि रामच भोक्ता आहे; हे स्पष्ट करतात. ते सगुणस्वरूप सच्चिदानंदस्वरूप असे अनुभवता येणे म्हणजे संसारप्रपंच आनंदवनभुवन करणे होय. छत्रपती शिवराय यांनी असे आनंदवनभुवन साकारण्याचा प्रयोग राजधर्म जाणून घेऊन केला आहे. तो आदर्श समर्थ सर्वांसमोर ठेवतात. 'वैराग्य जाहले सर्वे' म्हणजे सृष्टीस्वरूपातील सर्व भूतमात्र, रामस्वरूपज्ञानाने प्राप्तकर्म करू लागले; की आनंदवनभुवन आपसुकच निर्माण होते. ही गोष्ट नरदेहाच्या भक्तीच्या अभ्यासाने साधू शकते, असे समर्थांना वाटते. संत माऊली ज्ञानेश्वर, याच, आद्य स्वसंवेद्य आत्मरूपाकडे, पसायदान मागतात तेव्हा; सृष्टीस्वरूप आनंदवनभुवन व्हावे; हीच अपेक्षा, भूतमात्रांत नटलेल्या स्वसंवेद्य आत्मरूपाकडून माऊली करतात. संत समर्थ रामदास हीच अपेक्षा आत्मारामांकडून करतात. भूतमात्रात नटलेल्या स्वसंवेद्य

रामस्वरूपाने मनोस्वरूप आविष्कार सुरू केला; तर न भूतो न भविष्यति अशी आत्मस्वरूपाला अपेक्षित क्रीडा घडू लागेल. सगुणच निर्गुणाची अनुभूती, सगुण आविष्कृतीतून घडवू लागेल, हा आत्मविश्वास समर्थ प्रकट करतात.

श्रीमत दासबोध हा ग्रंथ अध्यात्माचा मेरुमणी आहे, असे म्हटले जाते ते अध्यात्म, प्रत्यक्ष जीवनात कोणत्या साधनाने आणता येईल; हे श्रीमत दासबोधात सांगितले आहे, असे स्पष्टपणे म्हणता येते. अध्यात्म प्रत्यक्ष जीवनात आणणे, म्हणजेच मनोस्वरूपसिद्धी होय. नरदेहाच्या जीव-जीवात्मा- जगत या संबंधाने विचार करीत, परमात्मस्वरूप आणि जीवात्मस्वरूप, यांचा स्वरूपसंबंध स्पष्ट करून; जीवनात, हा संबंध स्वरूपसंबंधानेच, मनोस्वरूप कसा आविष्कृत होतो; हे दासबोधात स्पष्ट केले आहे. नरदेहाच्या ठायी मनोस्वरूपसिद्धीने अध्यात्मसिद्धी होते. ही मनोस्वरूपसिद्धी नरदेहाच्या नैतिकविश्वातील आणि जगतातील परस्पर संबंधाने आविष्कृत होते. हीच परमात्मस्वरूपाची, अर्थात निर्गुण स्वरूपाची, सृष्टीस्वरूपातील नरदेह अस्तित्वाची, कर्मस्वरूपलीला आहे. याचा सूत्ररूप अर्थ असा; की परमात्मस्वरूप, अर्थात रामस्वरूप स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकतेने, सृष्टीतील अनेक रूपांत नटले आहे. ते आत्मांश किंवा आत्मांशपुंज स्वरूपाने, पंचभौतिक आणि त्रिगुणात्मक अशा अष्टधाप्रकृतीसह, नरदेह स्वरूपात प्रकटते याची जाणीव स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक मनोस्वरूपाने घडते. देह+आत्मा यांचा प्रत्यक्ष संयोग मनोस्वरूपाने आविष्कृत होतो. आत्मस्वरूप, मनोस्वरूपाने स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वाभाविकतेने आविष्कृत होते. असे मनोस्वरूप आविष्कृत होताना, अष्टधाप्राकृतिक वासना देहही त्याच आत्मस्वरूपाचे, जड स्वरूपातील आविष्करण असल्याने; त्या अष्टधाप्राकृतिक वासना, आविष्कृत होणाऱ्या मनोस्वरूपाला, आपले पृथकत्व मिरविण्यासाठी, आपल्याकडे खेचतात. मनोस्वरूप, अशा अष्टधाप्राकृतिक वासना देहाच्या आधीन होऊन आविष्कृत होऊ लागते. हे बाधित मनोस्वरूपाचे देहाहंकारी विकारात्मक असे वर्तन किंवा कर्म असते. रूपात्मक जडता, ही परमात्मस्वरूपाच्या स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक प्रक्रियेचा, उदय, आलय आणि विलय, अर्थात जन्ममृत्यू फेऱ्यातील, तात्कालिक पृथकात्मता असते. ती अवस्था मर्त्य आहे, हे अविनाशी अशा आत्मस्वरूप मनोस्वरूपाला, ज्ञात असूनही; मनोस्वरूप बाधित आणि बद्धतेने वासनाविकार लिप्त होते. त्याला स्वरूपाच्या निर्गुण, अविनाशी, सच्चिदानंदस्वरूप अस्तित्वाचा विसर पडू लागतो. हे विस्मरणच नरदेहाच्या जगतातील अष्टधाप्राकृतिक लिप्त प्राप्त कर्मपरतेत, दुःखदायक अनुभूती घडविते. अतृप्तता,

असंतुष्टता, असमाधान, अहंकार आदि गोष्टी, ह्या तात्कालिक असतात. त्यांत लिप्त झाले; तर जन्मोजन्मी ती लिप्तता सुटत नाही. जीवन म्हणजे भोग किंवा दुःख होय असे वाटू लागते. भूतमात्रांमध्ये अलौकिक, दिव्य असे नरदेहस्वरूप, माणूस म्हणून, माणसाला प्राप्त आहे. मानवी देहाच्या, अशा मनोस्वरूप आविष्कार प्रक्रियेला, शुद्ध मनोस्वरूप सिद्धीचे वळण लावणे; हे मानवी अस्तित्वाला स्वाभाविकपणे प्राप्त आहे. मानव हे निर्गुणाचे परिपूर्ण सत्य असे सगुणस्वरूप आहे. हा स्वरूपसंबंध मनोस्वरूपसिद्धीने अनुभवता येतो. त्यासाठी सद्‌गुरूकृपा, भक्तिसाधना आणि मनोनिरोधन आवश्यक असते. मनोस्वरूपसिद्धी, म्हणजे मानवी मनःशक्तीची आत्मस्वरूपता, अर्थात रामस्वरूपता ओळखून; मनःशक्तीचा रामस्वरूप वृत्तीने, विकास करणे होय. रामस्वरूप वृत्तीला, समर्थ विवेक शक्ती असे मानतात. मनःशक्तीचीच एक निर्णायक शक्ती म्हणजे विवेक. मानवी मनाला स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकता, अशी सच्चिदानंदस्वरूपाची सर्व शक्तीमत्ता प्राप्त आहे. हीच त्या परमात्मस्वरूपाची मनोस्वरूप शक्तिमत्ता होय. ती आत्मांशस्वरूपाने मानवी अस्तित्वात ठायीच आहे. तिला बद्ध व बाधित न होऊ देण्याचा अभ्यास, म्हणजे विवेक होय. याच दृष्टीने मनोस्वरूप सिद्धी कशी साधता येते; याचे शास्त्र दासबोध रूपाने मांडत; भक्ती-ज्ञान- वैराग्य आणि रामस्वरूपसिद्धी, अर्थात सच्चिदानंदस्वरूपसिद्धी, रामदासांनी प्रबोधित केली आहे. अष्टधाप्राकृतिक नरदेहाच्या वासनाविकार वृत्ती, प्रवृत्ती, अहंकार यामुळे मनोस्वरूपाला येणारी बद्धता आणि बाधितता, सोदाहरण स्पष्ट करून; ही बद्ध, बाधितता कशी नाहीशी करावी; याचे प्रयोगसिद्ध प्रतिपादन करणारे, असे मानसशास्त्र म्हणून, दासबोधाचे महत्त्व आधुनिक काळात विशेषत्वाने जाणवते.

मनाचे श्लोक आणि विविध पंचके यांतून संत समर्थ रामदासांनी प्रबोध केला आहेच. दासबोध हे सुविहित असे मानसशास्त्र त्यांनी मांडले आहे. त्या शास्त्राच्या अध्ययनाने, मनोस्वरूपसिद्धीचे प्रयोग नेटकेपणाने करता येतात. भक्तिसाधना, हे साधन मानून प्रयोगात्मकतेने मनोनिरोधन केले; तर रामस्वरूप होता येते. असे मनोस्वरूप सिद्ध झाले; तर प्राप्त कर्म करीत, ठायीच सच्चिदानंदस्वरूप स्थिती भोगता येते. एवढे सामर्थ्य या शास्त्रामध्ये आहे. मनोरुग्णता नाहीशी कशी करावी आणि निकोप मन कसे सिद्ध करावे, हे सांगत, मनोस्वरूपाने कसे प्रकटावे, ह्याचा प्रबोध श्रीमत दासबोधात आहे.

मनोस्वरूपसिद्धी म्हणजे, नरदेहाची विवेकपूर्ण अशी, संसारप्रपंच आणि

स्वनिर्मित नैतिकविश्वातील कर्मतत्परता होय. ही विवेकपूर्णता निर्गुणाच्या सगुण स्वरूपसंबंध केंद्रित असली पाहिजे. कारण तीच एकूण अस्तित्वाची मूळ अवस्था आहे. हे परोपरीने, सविस्तर स्पष्ट आणि सशास्त्रपणे; अर्थात भौतिकशास्त्रे आणि मानव्यशास्त्रे व अध्यात्म या संबंधाने; दासबोधाची मांडणी केली आहे.

पहिल्या, स्तवनाच्या दशकात ग्रंथलक्षण, गणेश, शारदा, सद्गुरू, संत, श्रोते, कवेश्वर, सभा, परमार्थ यांच्या स्तवनानंतर समर्थांनी नरदेहाकडे लक्ष वेधले आहे. दुसऱ्या दशकात मूर्खलक्षणांचा उहापोह करून; झणझणीत अंजन घालीत; गुण लक्षण, कुविद्या आणि सद्विद्या यांची तुलना, भक्तिसद्विद्या आणि विरक्तता यांची चर्चा करून; पढतमूर्ख होण्यापासून सावध केले आहे. तिसऱ्या दशकात स्वगुणपरीक्षेवर भर दिला असून, त्रिताप मृत्यू यांची चर्चा केली आहे. या तऱ्हेने आत्मपरीक्षण करून; वैराग्यपूर्ण अर्थात विवेकपूर्ण जीवनासाठी प्रवृत्त केले आहे. मनोस्वरूपसिद्धीसाठीचा मार्ग म्हणून चौथ्या दशकात नवविधा भक्तीचे मार्गदर्शन करून; मुक्तिचतुष्ट्य कसे साधता येते, याचे निरुपण आहे. पाचव्या, मंत्राच्या दशकात गुरूनिश्चय कसा करावा, हे सांगतांना, गुरू व शिष्य लक्षणांचा उहापोह केला आहे. उपदेश, बहुज्ञान, शुद्धज्ञान, बद्धलक्षणे, मुक्तलक्षण, साधकनिरुपण आणि सिद्धलक्षण निरुपण केले आहे. सहाव्या दशकात देवशोधन केले आहे. त्यात ब्रह्म आणि सृष्टी यांचा संबंध स्पष्ट करून; सारशोधन केले आहे. सातव्या, चौदा ब्रह्म स्पष्ट करणाऱ्या दशकात, मनोस्वरूपाच्या दृष्टीने, विमलब्रह्म निरुपण आणि अद्वैतकल्पना निरसन केले आहे. आठव्या मायोद्भव दशकात ज्ञान अवस्थेची चर्चा केली आहे. देवदर्शन, दुश्चित्त, मोक्ष, यांची लक्षणे सांगून; आत्मदर्शन चर्चापूर्वक सिद्धलक्षण चर्चा करून; मनोस्वरूपाने शून्यत्व निरसन कसे होते, ते स्पष्ट केले आहे. नवव्या गुणरूप दशकात ज्ञानप्रक्रिया स्पष्ट करून मनोस्वरूपसिद्धीचे स्थितिनिरूपण केले आहे.

''**तें वृत्तिरूप जरी पाहिलें । तरी मग कांहीच नाहीं राहिलें ।**
प्रकृतिनिरासें अवघें चि गेलें । विकारवंत ।।२६।।
उरलें तें निखळ निर्गुण । विवंचितां तेंचि आपण ।
ऐसी हे परमार्थाची खूण । अगाध आहे ।।२७।।'' (द. ९ दा.बो.स १०)

''**तें ब्रह्मरूप आपणचि आंगे । सारासारविचारप्रसंगे ।**
करणें न करणें वाउगें । काहींच नाहीं ।।३१।।'' (द. ९ दा.बो.स १०)

असे ज्ञान होण्यासाठीचे सूत्र म्हणजे-

''साध्य करावें साधनासी । ध्येयें धरावें ध्यानासी ।
उन्मनें आवरावें मनासी । कोण्याप्रकारे ।।३७।।'' (द. ९ दा.बो.स. १०)

दहाव्या जगज्जोतिनाम दशकात अंतःकरण, देह, बीज, पंचप्रलय, भ्रम, सगुण, प्रचित, पुरुषप्रकृति, चळाचळ या विषयांची चर्चा करून; निर्गुणाचा सगुण स्वरूपसंबंध सूक्ष्मपणे चर्चिला आहे. अकराव्या, भीमदशकात, सिद्धांत, चत्वारदेव, सिकवण, राजकारण, महंत, चंचळनदी, अंतरात्म, उपदेश या नैतिकविश्वातील गोष्टींची चर्चा करून निःस्पृहता अंगी बाणून कर्म कसे करावे, अर्थात मनोस्वरूपसिद्धीने कर्म कसे करावे, या विषयाची चर्चा आहे. अंतरात्म्याच्या अंशात्मक आणि अंशपुंजात्मक स्वरूपाने सृष्टीस्वरूप होण्याचे वर्णन केले आहे समर्थ म्हणतात-

''तो अंतरात्मा सकळांचा । देवदानवमानवांचा ।
चत्वारखाणी चत्वारवाणीचा । प्रवर्तकु ।।३।।
तो येकलाची सकळा घटीं । करी भिन्नभिन्ना राहाटी ।
सकळ सृष्टीची गोष्टी । किती म्हणौन सांगावी ।।४।।'' (द. ११ दा.बो.स. ८)

या सगळ्यांत मानवप्राणी कोठें कसा हे विवेकाने जाणावे असे रामदास सुचवितात,

''आपण कोण कोठें कैंचा । ऐसा मार्ग विवेकाचा ।
प्राणी जो स्वये काचा । त्यास हे कळेना ।।२४।।'' (द. ११ दा.बो.स. ८)

जो भक्ती, ज्ञान, वैराग्य मार्गाच्या अभ्यासात काचा, अर्थात कच्चा आहे, अज्ञानी आहे, त्याला, हे सर्वाभूती अंतरात्मा, या तत्त्वाची जाणीव होणार नाही, असेही समर्थ बजावतात.

मनोस्वरूपसिद्धी म्हणजे वासनाविकार आणि देहाहंकार यापासून अलिप्त होऊन; आत्मस्वरूप अशा मनोस्वरूपाने, अर्थात विवेकाने वर्तन करणे होय. बाराव्या, विवेक वैराग्य, या दशकात, रामदास स्वामींनी, मनोस्वरूप सिद्धीसाठीच्या अतिमहत्वाच्या विषयाची चर्चा केली आहे. विमलत्व, प्रत्यय, भक्ती, विवेकवैराग्य, आत्मनिवेदन, सृष्टिक्रम, विषयत्याग, काळरूप, प्रयत्न, उत्तमपुरुष या विषयांची चर्चा केली आहे. मनोस्वरूप सिद्धीमुळे, सृष्टीक्रमातील आपले जीवन, आत्मस्वरूपाची लीला म्हणून, खेळगडी होऊन; पुरुषार्थपूर्ण कसे होते; याचे

स्पष्टीकरण केले आहे. पवित्र अशा आत्मस्वरूपाचा ठायीच प्रत्यय येतो. भक्तीने ज्ञान होते. ज्ञानाने आपणच प्रकृती आणि पुरुष आहोत, असे अद्वैत अनुभूत होते. विषयाचा अर्थात लिप्ततेचा, वासनेचा, अहंकाराचा त्याग घडतो; या प्रक्रियेची चर्चा केली आहे. मनःशक्तीच्या योगाने, मनोस्वरूपसिद्धीपूर्ण, प्राप्त कर्म करतांना, विवेकशक्तीने, वैराग्याचा अनुसार घडून; पुरुषार्थपूर्ण असे सच्चिदानंदस्वरूप जीवन अनुभवता येते. असे जीवन, सफल करण्यासाठीचे, प्रयोगसिद्ध मार्गदर्शन समर्थ करतात. वाणीस्वरूपाने मनोस्वरूपाचे आविष्करण कसे घडते; ह्याचे स्पष्टीकरण, आत्मनिवेदनाची चर्चा करतांना, समर्थांनी केले आहे. वाणीस्वरूपाने आत्मांशपुंजस्वरूप, अवघ्या मानवजातीला विमलब्रह्मांचा साक्षात्कार घडविता येतो. समर्थ म्हणतात-

''**ब्रह्मांडपिंडउभार । पिंडब्रह्मांडसंव्हार । दोहिवेगळें सारासार विमलब्रह्म ।।१४।। पदार्थ जड आत्मा चंचल । विमळब्रह्म तें निश्चळ । विरोन विरे तत्काळ । तद्रुप होय ।।१५।।**'' (द. १२ दा.बो. स.५)

विमलब्रह्म अर्थात निर्गुण, निराकार, निर्विकार, महाशून्य, अनंत, श्रीकृष्ण परब्रह्म, परमात्मा हा आद्य स्वसंवेद्य स्फुरक आणि सच्चिदानंदस्वरूप आहे. त्या, निर्गुण निश्चल विमलब्रह्म्याच्या, स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभावामुळे, मनुष्यदेहाला ब्रह्मांड-पिंड आणि पिंड-ब्रह्मांड, यांचा स्वरूपसंबंध व पिंडाची उदय, आलय, विलय प्रक्रिया जाणवते. स्वसंवेद्य स्फुरणात्मकता, म्हणजेच त्या निश्चलाची मनोस्वरूपता होय. या मनोस्वरूपामुळे, जडचेतन सृष्टीस्वरूप आविष्कृत होते. ही सृष्टीची आविष्कृती, निश्चल विमल ब्रह्मांच्या ठायीच, आत्मांश आणि आत्मांशपुंज स्वरूपातील जडचेतन अशा, विविध रूपांत, उदय, आलय आणि विलय ही सच्चिदानंदस्वरूप प्रक्रिया अविनाशीपणे घडत असते. हे मानवी मनोस्वरूपाला ठायीच भोगता येते. तेच वाणीस्वरूपाने अर्थात आत्मनिवेदनरूपाने सर्वगत करता येते. वाणीस्वरूपामुळे ज्ञानी अस्तित्वाचे, प्रत्यक्ष अनुभवन, सर्वसामान्य जीवनप्रक्रियेत गुंतलेल्या माणसापर्यंत मनोस्वरूपाने अनुभवता येते. एवढा विमलब्रह्म, अर्थात निश्चल निर्गुण परब्रह्माचा- आत्मांशस्वरूप मानव- मनोस्वरूप- वाणीस्वरूपसंबंध; उदय, आलय, विलय प्रक्रियेने, अनुभवता येण्याचे भाग्य, माणसाला लाभले आहे. त्यामुळे सद्गुरुवाणी प्रसादाने, प्रत्येक माणसाला वाणीस्वरूपामुळे, मनोस्वरूप अनुभव घेऊन; मनोस्वरूपसिद्धी ठायीच साधता येईल. पुरुषार्थपूर्ण जीवन करता

येईल, असे समर्थ सूचकतेने सुचवितात.

तेराव्या दशकात, नामरूपाची चर्चा करतांना, आत्मानात्मविवेक, सारासार, उभारणी, अर्थात उदय, आलय, प्रलय, यांतील कहाणी, अर्थात संसारप्रपंच व्यथा, लघुबोध, प्रत्यय विवरण, कर्ता आणि कर्मपर आविष्कृती, आत्माविवरण आणि प्रबोध या विषयांची चर्चा केली आहे. चौदाव्या, अखंड ध्याननाम विषयांतर्गत, भक्तिसाधनेतील प्रयोगांची चर्चा करतांना; निःस्पृहता, भीक्षाटन, काव्यकला, कीर्तन, कथा, चातुर्य, युगधर्मव्यवहार, अखंडध्यान अभ्यास, शाश्वत अस्तित्वाविषयी चर्चा, आणि माया किंवा अज्ञान, भ्रम यांविषयी चर्चा केली आहे. पंधराव्या आत्मविषयक दशकात, अधोर्ध्वनिरुपण, सूक्ष्मजी, पिंडोत्पत्ती आणि सिद्धांत या ध्यानयोगमार्गाची चर्चा, मनोस्वरूपसिद्धीच्या निमित्ताने केली आहे. सोळाव्या, सप्ततिन्वयाच्या दशकात, श्री वाल्मिकी, सूर्य, पृथ्वी, आप, अग्नी, वायु, महद्भूत अर्थात महततत्त्व, आत्माराम, विविध उपासनामार्ग आणि गुणभूत निरुपण करतांना; पंचभौतिकांपासून सगुण पिंडलाभ झाला आहे. त्यामुळे आत्माराम स्वरूपाचे अनुभवन घडू शकले. उपासनेचा कर्मपर मार्ग श्री वाल्मिकींनी सुचविला. इ. विषयांची चर्चा केली असून; या सर्व महत्‌तत्त्वांपासून उद्‌भूतांविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. सतराव्या, प्रकृतिपुरुष दशकात, प्रकृतिपुरुष स्वरूपसंबंध उलगडून दाखविला असून; देह आणि आत्मा यांचा परस्परसंबंध मनोस्वरूपसिद्धीने कसा आविष्कृत होतो, हे सांगून; मनोस्वरूपाने जगात जीवन व्यतित करावे, अर्थात कर्तव्यक्रीडा म्हणून ज्ञानात्मक कर्म करावे, असे सुचविले आहे. अठराव्या, बहुजिनसी दशकात, बहूस्वरूपासृष्टीचे ज्ञानात्मक स्पष्टीकरण करून; नरदेहाची अलौकिक मनोस्वरूपस्थिती लक्षात घेऊन; उत्तम पुरुष ठायीच निर्माण व्हावा, यासाठी साधना करण्याचा निर्देश केला आहे. एकोणिसाव्या शिकवण दशकात विवेकपूर्वक व्यवहार सर्वच क्षेत्रांत आवश्यक असतो, हे सांगत; लेखन अर्थात वाणीप्राकट्य, विवरण अर्थात वर्णन किंवा अनुभवाचे विवेचन, करंटपण निषेध, श्रद्धापूर्णता, देहमान्यता, बुद्धिवाद, प्रयत्नवाद, स्पष्ट केले आहे. उपाधीलक्षणांची चर्चा करून; विवेकपूर्वक उपाधी जोडण्याचा आग्रह केला आहे. राजकारणात राजव्यवहार करतांना, विवेकपूर्णतेची आवश्यकता प्रतिपादित केली आहे. नरदेहाने करावयाच्या अशा प्राप्तकर्म व्यवहारात विवेकाचे स्थान स्पष्ट केले आहे. समर्थ म्हणतात–

''व्याप होईल तों राहावें । व्याप राहातां उठोन जावें । आनंदरूप फिटावें । कोठे

तरी ।।२३।।'' (द. १९ दा.बो.स. १०)

नरदेहाला व्याप करणे अपरिहार्य आहे. अर्थात त्यासाठी प्राप्त कर्म करणे आवश्यक आहे. मात्र, असे करतांना ज्ञानात्मकतेने कर्तव्यकर्म करावे. त्यात लिप्त होऊ नये. व्याप कर्तव्यतत्परतेने निस्तरला; की अलिप्त व्हावे. प्राप्त नरदेहाने सृष्टीची ही व्यापप्रक्रिया, क्रीडा म्हणून पाहावी. म्हणजेच आनंदस्वरूप फिरावे. झालेल्या किंवा केलेल्या आणि निस्तरलेल्या व्यापातून अलिप्त होऊन; अविनाशीपणे चाललेली, उदय, आलय, विलय, अशी सृष्टीतील विविध भूतमात्रांची प्रक्रियात्मक लीला, आत्मस्वरूपाने, अर्थात मनोस्वरूपाने अनुभवावी. म्हणजे नरदेहाच्या ठायीच सच्चिदानंदानुभूती घेता येईल. याकरिता साधे अगदी सोपे सूत्र ज्ञानात्मकतेने लक्षात ठेवावे. ते म्हणजे,

''**संसार मुळींच नासका । विवेकें करावा नेटका । नेटका करितां फिका । होत जातो**'' (द. १९ दा.बो. स.१०)

सगुण नरदेह, वासना विकार वृत्ती प्रवृत्तीने स्वभावतः, पृथकत्व मिरवितांना, अहंकारी होऊन, वासनाविकार आधीनतेने कर्म करू लागतो. सर्वात्मक, निर्गुण अशा नरदेहाला, चैतन्यशाली करणाऱ्या आत्मस्वरूपाला, अर्थात आद्य स्वसंवेद्य आत्मस्वरूपाला पारखा होतो. या ठायीच्या आत्मस्वरूपाचे स्मरण, मनोस्वरूप अशा ठायीच्या विवेकशतक्तीने केले; की वासनाविकारात, बद्ध बाधित होणारे मनोस्वरूप शुद्ध प्रकटते. ते नरदेहाची प्राप्तकर्मपरता, केवळ कर्तव्यतत्परतेने, कैवल्य क्रीडा म्हणजेच, स्व क्रीडा म्हणून, मनोस्वरूपाने अनुभवू लागते. त्यामुळे संसाराचे नासकेपण अर्थात अहंकार, वासना विकार, नाहीसे होते आणि पुरुषार्थपूर्ण संसार व्यवहार घडतो. म्हणजेच मनोस्वरूप व्यवहार घडतो.

विसाव्या, 'पूर्ण' दशकात, संत समर्थ रामदासांनी मनोस्वरूपस्थितीचे अनन्यत्व, देह आणि देहाठायीचे आत्मरूप, या दोन्ही दृष्टीने आणि त्या दोहींच्या संयोगातून, उदय, आलय, विलय प्रक्रियेत, पूर्णत्व प्राप्त नरदेहाच्या स्वरूप स्थिती संबंधाने, अनुमानात्मक विवेचन केले आहे. पूर्णापूर्णनिरुपण, सृष्टीत्रिविधलक्षण, सूक्ष्मनाम, आत्मा, चत्वारजिनस, आत्मागुण, आत्म, देहक्षेत्र, सूक्ष्म आणि विमल ब्रह्म यांविषयी सूक्ष्म चर्चा केली आहे. ही अनुमानात्मक सूत्ररूप चर्चा, म्हणजे मनोस्वरूपाच्या स्वरूपसंबंधाची सूत्ररूप चर्चा म्हणता येईल. समर्थ म्हणतात,

''**परब्रह्म तें येकलें । येकदांचि सकळांसी व्यापिलें । सकळांस स्पर्शोन राहिलें**

सकळां ठाई ।।१४।।'' (द. २० दा.बो. स.१०),

''**निर्गुण निर्विकारी येक । तें सर्वां ठाई व्यापक । देह्यामध्यें निष्कलंक । आहे कीं नाही ।।२२।।**'' (दा. २० दा.बो.स.९)

''**मूळमाया संकल्परूप । ते अंतःकर्णाचें स्वरूप । जड चेतवी चैतन्यरूप । ते हि शरीरीं आहे ।।२३।।**'' (द. १० दा.बो.स. ९)''

''**पिंड पाहतां अवघेंचि जातें । परंतु परब्रह्म राहातें । शाश्वत समजोन मग तें । दृढ धरावे ।।३०।।**'' (द. २० दा.बो.स. ९)

स्वसंवेद्य स्फुरक अशा, आद्य मूळमाया, अर्थात शक्तीचे स्वरूपसंबंधाने, अंतःकरणस्वरूप, अर्थात मनोस्वरूप देहाचे ठिकाणी आहे. तेच जड चेतविणारे चैतन्यरूप अर्थात आत्मस्वरूप असते. असे स्पष्ट करून; परब्रह्म आणि जीवात्मा यांचा स्वरूपसंबंध, मनोस्वरूपाने स्पष्ट होतो असे सांगून; मनोस्वरूप असे आत्मस्वरूप हे शाश्वत आहे; हे दृढपणे लक्षात ठेवावे, असे समर्थ म्हणतात. म्हणूनच समर्थ म्हणतात,

''**कांही सांजवें लागत नाहीं । काहीं मांडावें लागत नाहीं । येक विचार शोधून पाही । म्हणिजे कळे ।।२।।**'' (द. २० दा.बो.स. ७),

''**श्रीराम।। मूळमाया नसतां चंचळ । निर्गुण ब्रह्म तें निश्चळ । जैसें गगन अंतराळ । चहुंकडे ।।१।।**

दृश्य आलें आणि गेलें । परी तें ब्रह्म संचले । जैसें गगन कोंदाटले चहुकडे ।।२।।

दृश्य विवेकें काढिलें । मग परब्रह्मकोंदाटलें । कोणासीच अनुमानलें नाही कदा ।।५।।'' (द. २० दा.बो.स. २)

मूळमाया अर्थात आद्य अस्तित्वाचा स्वसंवेद्य स्फुरणात्मक स्वभाव, अर्थात मनोस्वरूप जर चंचळ, अर्थात उदय, आलय, विलय प्रक्रियात्मक नसते; तर निर्गुण ब्रह्म निश्चलच राहिले असते. त्या स्वभावामुळें आद्य स्वसंवेद्य सर्वाठायी मनोस्वरूप असूनही ब्रह्म निश्चलच आहे. दृश्य अवघे त्या स्वसंवेद्य आत्मरूपाची म्हणजे मनोस्वरूपाची, अर्थात पूर्णब्रह्मस्वरूपाची, आत्मांश किंवा आत्मांशपुंज अशा वैविध्यतेने, सत्यपूर्ण परंतु उदय, आलय, विलयात्मक क्रीडा आहे. विवेकाने मनोस्वरूप सिद्ध केले की; दृश्य आले आणि गेले या प्रक्रियात्मक क्रीडेतील, प्रत्येक आत्मांश हा मनोस्वरूपाने खेळगडी होईल.

* * *